

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 2, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ

УДК 343.3/7

**ПРЕЮДИЦИЯ В УК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ:
БЫТЬ ИЛИ НЕ БЫТЬ?****Ш.Т.САМЕДОВА***Бакинский Государственный Университет*
shahlats@mail.ru

Определение и сущность преюдиции в уголовном праве, равно научно-обоснованные аргументы за и против этого института, многочисленные исследования его историко-правовых и сравнительно-правовых аспектов всегда были в центре внимания доктрины уголовного права. Несмотря на то, что действующие уголовные законодательства некоторых государств на постсоветском пространстве (Россия, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Грузия, Киргизия, Беларусь, Казахстан), а также уголовные законодательства Азербайджанской Республики советского периода (1922, 1927, 1960) предусматривали административную преюдицию в некоторых нормах, в действующем уголовном законодательстве (1999) Азербайджанской Республики отсутствуют нормы с административной преюдицией. Автор статьи в соответствии со знаменитым высказыванием героя Уильяма Шекспира Гамлета «Быть или не быть – вот в чем вопрос» аргументирует свой ответ относительно административной преюдиции в уголовном праве Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: институт преюдиции, административная преюдиция, уголовное право, уголовная политика, уголовная ответственность, криминализация, декриминализация, повторность преступлений.

1. Введение

Преюдиция (от лат. *praejudicialis*: 1) относящийся к предыдущему судебному решению; 2) предрешенный; 3) вопрос, по которому заранее вынесено решение) [16, с.302] как правовой институт исторически зародился еще в римском праве и характеризует обстоятельства, которые не требуют доказывания, т.к. они уже были установлены вступившим в законную силу судебным актом по уже рассмотренному ранее делу. Применение преюдиции обуславливалось желанием дать применимому праву стабильность и избежать противоречий при принятии решений по

схожим делам. Институт преюдиции также послужил развитию прецедентного права в странах англосаксонской правовой системы. В странах же романо-германской правовой системы, отвергавшей прецедент как источник права, этому институту придается значение как инструменту доказывания в судебном производстве. В современное время, характеризующееся интеграцией различных правовых систем, преюдиция, как правовой институт, представляет как научный, так и практический интерес для многих отраслей права. Не является с этой точки зрения исключением и правовая система Азербайджанской Республики.

II. Значение и сущность преюдиции в различных отраслях правах

В отличие от процессуальных законодательных актов, в которых определяется вопрос судебной преюдиции в качестве основания для освобождения от доказательства при рассмотрении гражданских, уголовных и административных дел в суде, нормы материального уголовного права рассматривают преюдицию, в частности, административную или дисциплинарную преюдицию, в качестве основания уголовной ответственности при повторном совершении некоторых видов преступлений.

Так, в действующем УПК Азербайджанской Республики 2000г. в главе XV (Доказательства и доказывание), входящим в раздел III (Доказательства и доказывание), содержится ст.142, которая прямо озаглавлена как «Преюдиция» [30]. При этом ранее вынесенный приговор суда имеет преюдициальное значение как в части обстоятельств, установленных в производстве по уголовному преследованию, так и в части их юридической оценки (ст.142.1), а вступившее в законную силу постановление суда по гражданскому и административному делу или коммерческому спору имеет преюдициальное значение только в части того, имело ли место происшествие или действие, и не решает предварительно вопроса о виновности или невиновности обвиняемого (ст.142.2).

Судебная преюдиция по уголовным и гражданским делам, а также коммерческим спорам регламентируется как доказательство в гражданском судопроизводстве в ст.7 Гражданско-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики 1999г. [8]. При этом «вступивший в законную силу приговор суда, а также другое вступившее в силу постановление по уголовному преследованию обязательны для суда, рассматривающего гражданское дело и коммерческий спор, в части того, имело ли место событие и причастно ли лицо к этому событию» (ст.7.2).

Ст.58 (порядок исследования доказательств) Административно-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики 2009г. устанавливает преюдициальное значение вступившему в законную силу приговору суда, а также другим вступившим в силу постановлениям по уголовному преследованию [5].

Административная (реже – дисциплинарная) преюдиция в уголовном праве – привлечение лица к уголовной ответственности, если оно в течение определенного периода после совершения конкретного административного (реже – дисциплинарного) правонарушения совершит то же самое правонарушение. В Особенной части действующего УК Азербайджанской Республики 1999г. на данный момент норм с преюдициальным содержанием нет [32].

Итак, должны отметить, что несмотря на использование общей терминологии, сравнение значения термина «преюдиция» в римском праве, современных гражданском процессе, уголовном процессе и административном процессе с одной стороны, и в уголовном праве – с другой стороны, имеет сущностное различие.

Законодательная практика уголовного права Азербайджанской Республики в прошлом использовала институт преюдиции при криминализации деяний в Особенной части уголовных законов. Так, в первых двух УК Азербайджанской ССР (1922г. и 1927г.) достаточно широко практиковалась конструкция норм с административной и дисциплинарной преюдицией. Так, в первоначальной редакции УК Азербайджанской ССР 1960г. было всего 10 составов с административной преюдицией. Однако впоследствии их число значительно увеличилось. При принятии действующего УК 1999г. законодатель Азербайджанской Республики отказался от конструирования норм с административной преюдицией в Особенной части, сохранив только дисциплинарную преюдицию в ст.333 (самовольное оставление воинской части или места службы). Впоследствии в новой редакции ст.333 законодатель отказался и от дисциплинарной преюдиции.

Таким образом, несмотря на то, что в науке уголовного права неоднократно поднимался вопрос выделения уголовных проступков [25, с.25-26; 4, с.286-287; 28, с.599, 657-658], в действующем УК Азербайджанской Республики отсутствует категория уголовных проступков (ст.15), ответственность же за административные проступки предусмотрена в Кодексе об административных проступках Азербайджанской Республики, принятым в 2015 году (в отличие от УК, это уже второй за годы независимости).

III. Институт преюдиции в науке уголовного права

Проблема административной преюдиции в уголовном праве неоднократно становилась объектом диссертационных исследований как в прошлом, так и в сравнительно современное время. Знаменательно, что еще в советское время одним из ученых, успешно защитивших кандидатскую диссертацию на тему: «Административная преюдиция в советском уголовном праве» в 1986 году был азербайджанский ученый, ныне

доктор юридических наук Чингиз Мустафаев [22]. На год раньше в Минске была защищена еще одна кандидатская диссертация на схожую тему: «Уголовно-правовые нормы с административной преюдицией». Ее автором был ныне доктор юридических наук, профессор Игорь Грунтов [9]. После распада СССР проблемы административной преюдиции в уголовном праве также активно дискуссировались во многих научных публикациях [7; 10; 18; 21; 23; 29], было защищено несколько кандидатских диссертаций по указанной теме [6; 11; 34].

Однако отношение к нормам с административной преюдицией в уголовном праве неоднозначно. Наверное, в науке уголовного права нет второго такого института, исследователи которого, выступая с диаметрально противоположными научными мнениями, для остроты восприятия своих убеждений прибегали бы к ярким образным метафорам. Здесь можно вспомнить такие ставшие крылатыми выражения уважаемой Нинель Федоровны Кузнецовой и других ученых, как *«сто мышей не образуют одну овцу, а двести зайцев — одного слона»* [14, с.17], *«сто кошек не могут приобрести качество тигра»* [15], *«сто кошек все еще не стали тигром»* [29] и пр. Главным аргументом отрицательного отношения к институту административной преюдиции, по словам Н.А.Лопашенко, выступает то, что повторное совершение аналогичного административного правонарушения не повышает уровень его общественной опасности [17].

Не менее убедительны и метафоры-контраргументы, основанные на законе диалектики Гегеля перехода количественных изменений в качественные. Основываясь на указанном постулате, и обосновывая в конкретных случаях необходимость института административной преюдиции в уголовном праве как инструмента уголовной политики государства, сторонники указанного института считали возможным, что *«из кошки появится саблезубый тигр»*.

Именно под влиянием вышеуказанных противоречивых метафор при названии настоящей статьи, посвященной институту административной преюдиции в уголовном праве, решено было использовать известное шекспировское выражение «быть или не быть: вот в чем вопрос?» по отношению к этому институту. И если действующие уголовные законодательства большинства государств на постсоветском пространстве более-менее определились с ответом на этот вопрос, то в науке уголовного права этот вопрос все еще остается остро дискуссионным.

К сожалению, в современное время указанная проблема не востребована со стороны азербайджанских ученых, за исключением одной статьи доцента Малейки Байрамовой [3], специальных работ, посвященных административной преюдиции, нет. Ответ же на поставленный вопрос в

названии указанной статьи «Преюдиция в уголовном праве Азербайджанской Республики: быть или не быть?» будет аргументирован в ее заключительной части.

IV. Правовая сущность института административной преюдиции в уголовном праве

Вопрос о сущности административной преюдиции в уголовном праве является одним из самых спорных и часто дискутируемых как в прошлом, так и в настоящее время. Сформировалось несколько мнений по этому поводу.

Так, А.В. Карданец полагает, что под преюдицией в уголовном праве следует понимать прием юридической техники, который представляет собой правило доказывания факта о том, что вступившее в законную силу решение компетентного уполномоченного органа, принятое в установленном законом порядке, обязательно для всех иных правоприменительных органов, рассматривающих данный факт в процессе установления иных обстоятельств [11, с.30]. В.П.Малков понимает под административной преюдицией в уголовном праве применение к лицу меры уголовного характера с учетом того, что ранее к последнему были применены меры административной, дисциплинарной, общественной преюдиции [20, с.196]. Н. Ф. Кузнецова и еще ряд ученых рассматривали административную преюдицию через дефиницию повторности деяний.

На наш взгляд, наиболее полное и убедительное определение дано И.О.Грунтовым, в котором он понимает под административной преюдицией «специально закрепленную конструкцию состава преступления с преюдициальной связью между несколькими аналогичными административными правонарушениями, которые были совершены в определенный временной период после привлечения лица к административной ответственности» [9, с.7].

Стоит также согласиться с мнениями, что:

- административную преюдицию необходимо рассматривать сквозь призму такого правового явления, как особое средство юридической техники;
- административная преюдиция выступает связующим звеном между уголовным и административным правом;
- административная преюдиция является важным инструментом уголовной политики.

Считаем правильным согласиться с мнением, что на сегодняшний день возникает необходимость создания конструкций составов с административной преюдицией в связи с тем, что многократное (повторное) совершение лицом однородных административных правонарушений трактуется как недостаточность работы механизма административно-

правовых средств, которые введены законодателем в качестве противодействия преступным элементам [19].

В науке уголовного права является также спорным вопрос о том, к какому элементу состава преступления следует относить административную преюдицию. Мустафаев Ч.Ф. рассматривает административную преюдицию как часть объективной стороны преступления в соответствующей статье УК, в которой определен состав преступления с административной преюдицией [22]. Этому же мнению придерживается ряд и других ученых [20, с.195-198]. Есть точки зрения, что административная юстиция относится к субъективным признакам, т.к. характеризует субъекта преступления.

В целом нормы уголовного права, предусматривающие в качестве основания ответственности административную преюдицию, содержат следующие признаки:

- повторное совершение одного и того же или тождественного административного правонарушения;
- привлечение к административной ответственности за соответствующее правонарушение;
- повторное совершение в течение года соответствующего административного правонарушения, за которое лицо было привлечено к административной ответственности.

V.Административная преюдиция в действующих уголовных законодательствах зарубежных стран

Как мы уже отмечали, использование административной преюдиции практиковалось в Особенной части всех трех УК Азербайджанской Республики советского периода (1922, 1927 и 1960). Ряд государств, провозгласивших независимость после распада СССР в 1991 году и самостоятельно формирующие национальную систему права, отказались от института административной преюдиции при принятии своих новых уголовных законодательств.

Законодатель РФ в первоначальной редакции УК 1996г. отказался от института административной преюдиции, что впрочем предопределило и позицию УК Азербайджанской Республики 1999г. в этом вопросе (не секрет, что УК Азербайджанской Республики при его принятии в 1999 году во многом перенял нормы и положения УК РФ 1996г.) Впоследствии законодатель РФ по инициативе главы государства реанимировал этот институт и в настоящее время более 10 статей Особенной части УК РФ содержат норму с административной преюдицией. В числе последних можно назвать ст.116.1 (нанесение побоев лицом, подвергнутому административному наказанию), ст.151 (розничная продажа несо-

вершеннолетним алкогольной продукции), ст.157 (неуплата средств на содержание детей и нетрудоспособных родителей) и др. [13]. При этом этот процесс имеет тенденцию к расширению. В УК Беларуси с момента вступления его в действие широко используется опыт конструирования составов с административной преюдицией (более 30), в том числе имеется состав и с дисциплинарной преюдицией [33].

Из бывших советских республик Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Грузия, Кыргызстан также конструируют в своих действующих уголовных законодательствах нормы ответственности с административной преюдицией.

Довольно интересен законодательный опыт Казахстана, который при принятии своего первого УК 1997г. сохранил советский опыт и конструировал нормы с административной преюдицией в Особенной части и впоследствии регламентировал этот институт даже в Общей части УК, дополнив в него в 2011 году новую ст.10-1 (административная преюдиция) следующего содержания: «В случаях, предусмотренных Особенной частью настоящего Кодекса, уголовная ответственность за преступление, не представляющее большой общественной опасности, наступает, если деяние совершено в течение года после наложения административного взыскания за такое же административное правонарушение» [31].

Во вновь принятом и вступившим в силу с 1 января 2015 года уголовном законодательстве Казахстана нормы с административной преюдицией вошли в категорию уголовных проступков, правовой статус которых заметно отличается от преступлений. Подобная законодательная практика Казахстана, свойственная в основном ряду европейских стран, в свое время также неоднократно предлагалась нами. Мы также обстоятельно обосновывали совершенствование института классификации преступлений (ст.15) и выделение категории уголовных проступков в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики [25, с.25-26; 4, с.286-287; 28, с.599, с.657-658].

Отличается в этом вопросе практика и Эстонской Республики. До 2015 года Эстония также использовала в своей законодательной практике институт административной преюдиции. Характерным было то, что многие нормы с преюдицией были предусмотрены в системе преступлений в сфере экономической деятельности (например, за незаконное предпринимательство в ст.148, за самовольное потребление сетевого газа, жидкого топлива или энергии в ст.145.2 и др.). Впоследствии в Эстонии победила позиция сторонников исключения норм с административной преюдицией из-под уголовной юрисдикции и формирования в УК отдельной категории уголовных проступков.

В современное время в уголовном праве большинства других

зарубежных государств (Англия, США, Канада, Австралия, Франция, Испания, Бельгия, Филиппины, Бразилия, Мексика, Бахрейн, Иордания, Кувейт и др.) нормы с административной преюдицией специально не предусмотрены. В правовой системе этих государств также отсутствует административное законодательство и, соответственно, отсутствуют нормы административной ответственности. Все деяния классифицируются на преступления и проступки (иные уголовные правонарушения, уголовные проступки) [28, с.216-230]. Некоторые из государств (например, Франция и Бельгия), предусмотрели процессуальные отличия за уголовные правонарушения, делегировав возложение наказания за них на органы исполнительной власти, в том числе, полиции. Германия и Италия исключили уголовные правонарушения из своих УК, назвав их «административными». Вынесение наказаний за них также возложено на административные органы. Таким образом, в большинстве зарубежных стран отсутствует специальное законодательство об административных проступках, поэтому отсутствует и проблема «административной преюдиции» в уголовном праве, т.к. административные правонарушения (именуемые также как иные уголовные правонарушения, уголовные проступки) традиционно входят в систему «уголовное право в широком смысле».

Несколько отличается от большинства вышеуказанных стран законодательная практика Турции, которая более близка в этом вопросе к законодательной практике государств на постсоветском пространстве. Так, правовая система Турции наряду с уголовным законодательством выделяет также административное законодательство. В отличие от Азербайджана, уголовное законодательство которого состоит только из УК (ст.1.3), уголовное законодательство Турции наряду с УК включает также другие законы, нормы которых предусматривают уголовную ответственность за соответствующие преступления. Так, в Налогом Кодексе Турции предусмотрена норма с административной преюдицией за налоговое преступление.

VI. Перспективы реанимирования института административной преюдиции в действующем УК Азербайджанской Республики

На наш взгляд, сознательное повторное совершение аналогичных правонарушений в течение определенного времени (как правило, года), несмотря на наложенные меры административного наказания за предыдущее правонарушение, свидетельствует о том, что эти меры не достигают общепреventивной цели наказания. В этом случае замена административной ответственности уголовной ответственностью за совершенное аналогичное деяние является логичным и обоснованным. Исходя из вышеприведенного заключения, и следует дать ответ на вопрос, вынесенный в название настоящей статьи.

Но вначале хотелось бы немного подкорректировать название статьи, заменив в нем союз разделительный «или» на соединительный «и», что больше будет характеризовать наше отношение к вопросу быть или не быть административной преюдиции в уголовном праве. Поддерживая и уважительно относясь к противоположным доводам ученых в этом вопросе, считаем, что *административная преюдиция должна иметь место в уголовном праве Азербайджана, но лишь в двух исключительных случаях:*

- 1) в отношении только административных проступков насильственного характера, совершенных повторно в течение определенного времени;
- 2) в отношении узкого круга широко распространенных административных правонарушений, совершенных повторно в течение определенного времени.

Далее обоснуем наше мнение на следующих примерах.

С 2012 года в УК Азербайджанской Республики декриминализованы побои (ст.132) и ответственность за побои предусмотрена лишь в ст.157 Кодекса об административных проступках [12]. Отсутствие в уголовном законодательстве норм ответственности за побои, а также за домашнее насилие, фактически привело к росту таких насильственных преступлений как истязание, умышленное причинение вреда здоровью (ст.133, 128, 127, 126), число которых в структуре преступности заметно возросло. Кроме того, более 90% процентов женщин-жертв умышленных убийств – это потерпевшие, ранее подвергавшиеся побоям на почве домашнего насилия. Поэтому хотя бы в целях общей и специальной профилактики побои должны быть вновь криминализованы в УК Азербайджанской Республики с учетом административной преюдиции.

Следующий исключительный случай, обосновывающий применение нормы с административной преюдицией, касается широко распространенных преступлений, за которые предусмотрены как административная ответственность, а при наличии указанных в диспозиции соответствующих норм УК обстоятельств, так и уголовная ответственность. Например, мелкое хищение (ст.227 Кодекса об административных проступках) и кража (ст.177 УК), мошенничество (ст.178 УК). Это наиболее распространенные преступления не только в числе преступлений против собственности, а в целом в структуре преступности Азербайджанской Республики. Так, кража и мошенничество составляют более 40% всех зарегистрированных преступлений.

Если посмотреть на этот вопрос с другой стороны, отказ от института административной преюдиции фактически нивелирует общепреventивную цель административного наказания. Так, лицо фактически может в течение определенного времени повторно совершать административные проступки (в том числе и насильственного характера,

например, побои) и по закону будет привлекаться только к соответствующему административному взысканию. Сам факт совершения многократных однотипных административных проступков насильственного характера будет свидетельствовать как об асоциальной, агрессивной личности виновного, так и об неэффективности, недостаточности административно-правовых средств. Например, совершение в течение года даже многократных хищений путем мошенничества на сумму до 500 манатов (294,12 долларов по курсу на декабрь 2023 года) включительно будет влечь только административное наказание. В отношении повторного совершения кражи имеется Постановление Конституционного Суда Азербайджанской Республики, в котором повторное совершение кражи в размере свыше 100 манатов влечет ответственность по ст.177.2.2 УК. На наш взгляд, введение нормы с административной преюдицией за мошенничество и кражу исключило бы как несогласованность вопросов ответственности за эти деяния, так и пренебрежение положением ст.16 (повторность преступлений) УК, которое имеет место в положениях указанного Постановления Пленума Конституционного Суда от 23 апреля 2018 года [2].

Вместе с тем либеральная политика уголовного законодательства Азербайджанской Республики, в том числе гуманизация уголовной ответственности и наказания, знает и обратные процессы. Когда под воздействием определенных обстоятельств допускается возможность замены уголовной ответственности административной, в этих случаях можно говорить, что административная преюдиция выступает в качестве инструмента декриминализации деяний.

Например, за автоаварии. Так, Распоряжением Президента Азербайджанской Республики «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания и расширении применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества» от 10 февраля 2017 года Примечание ст.263 УК было дополнено новым пунктом, допускающим возможность замены уголовной ответственности административной в случае совершения преступлений по ст.263.1 (нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств, повлекшее по неосторожности причинение менее тяжкого вреда здоровью потерпевшего) и 263-1 (нарушение правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств лицом, находящимся в состоянии опьянения или не имеющим права на управление транспортными средствами, повлекшее по неосторожности причинение менее тяжкого вреда здоровью потерпевшего) УК. Однако указанная норма потребовала толкования со стороны Пленума Конституционного суда Азербайджанской Республики [1].

В этой связи следует отметить положительную законодательную практику Республики Беларусь, в Общей части УК которой содержится ст.86, регламентирующая освобождение от уголовной ответственности с привлечением лица к административной ответственности. Примечательно, что в ч.3 ст.86 УК Беларуси специально оговаривается, что освобождение от уголовной ответственности с привлечением лица к административной ответственности «не применяется к лицу, совершившему преступление, предусмотренное содержащей административную преюдицию статьей Особенной части настоящего Кодекса» [33].

VII. Заключение

Таким образом, мы приходим к следующим выводам:

1) В современной доктрине уголовного права ответ на сформулированный вопрос в названии настоящей статьи двоякий:

«быть» — т.к. это действенный инструмент уголовной политики; «не быть» — т.к. это нарушение общего принципа права «non bis in idem».

2) Наличие норм с административной преюдицией в Особенной части уголовного законодательства не является характерной чертой национальных законодательств мира и существует лишь в отдельных государствах, имеющих схожий путь развития.

3) Возрождение административной преюдиции в действующем уголовном законодательстве Азербайджанской Республики, опираясь на собственный исторический опыт (УК 1922, 1927 и 1960гг.), а также на современный опыт некоторых государств (РФ, Беларусь, Узбекистан и др.), будет выступать как инструментом криминализации, так и декриминализации преступлений.

4) Отказ от института административной преюдиции в уголовном праве фактически нивелирует общепреventивную цель административного наказания. Многократное повторение идентичных административных правонарушений (например, побоев или мошенничества до 500 манатов включительно) в течение определенного отрезка времени указывает на недостаточность механизма административного воздействия.

5) В действующем уголовном законодательстве Азербайджанской Республики нормы с административной преюдицией должны применяться только за ряд насильственных и наиболее распространенных административных правонарушений (например, побои, хулиганство, кража, мошенничество и др.).

Вышеприведенные выводы соответствуют в том числе решению Европейского суда по правам человека по делу Озтюрка против Германии от 21 февраля 1984 года [24]. В котором отмечается, что «любые административные правонарушения остаются частью уголовного права в широком смысле. Поэтому ответ на вопрос в заглавии настоя-

щей статьи: «быть или не быть?» у нас своеобразный с заменой разделительного союза «или» на соединительный союз «и»: «Административная преюдиция в уголовном праве Азербайджанской Республики: быть и не быть».

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 263-cü maddəsinin Qeyd hissəsinin və Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 38-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 9 mart 2022-ci il tarixli Qərarı.
URL: <https://e-qanun.az/framework/49399>
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsinin 1 və 3-cü bəndlərinin şərh edilməsinə dair” 23 aprel 2018-ci il tarixli Qərarı.
URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/1180>
3. Bayramova M.N. Cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində inzibati preyudisiya məsələsi / “XXI əsr – yeni çağırışlar və hüququn müasir inkişaf problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (20-21.21.2021). - Bakı: BDU, - 2022, - s.182-188
4. Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, 314 s.
5. Административно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики 2009 г.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30573000#pos=7; -144
6. Богданов А.В. Административная преюдиция в уголовном праве России: Дис. ... канд. юрид. наук. - Москва, - 2019, - 251 с.
7. Гошаев И.М. Административная преюдиция в уголовном законодательстве: понятие и виды // Вестник Московского университета МВД России. 2016, N7, с.81-84.
8. Гражданско-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики 1999 г.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420065
9. Грунтов И.О. Уголовно-правовые нормы с административной преюдицией: Дис. ... канд. юрид. наук. - Минск, - 1985, - 156 с.
10. Зыков Д.А. Возвращение административной преюдиции в УК РФ - исправление законотворческой ошибки // Юридическая техника. 2015, Выпуск 9, с.273-275.
11. Карданец А.В. Преюдиция в российском праве. Проблемы теории и практики: Дис. ... канд. юрид. наук. - Н. Новгород, - 2002, - 181 с.
12. Кодекс об административных проступках Азербайджанской Республики 2015 г.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=36865427
13. Комментарии к Уголовному Кодексу РФ. Общая и Особенная части / Под общ. ред. И.Я.Козаченко, Т.Р.Сабитова. - Москва: Проспект, 2024, 1216 с.
14. Кузнецова Н. Ф. Кодификация норм о хозяйственных преступлениях // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право, 1993, № 4, с.17.
15. Кузнецова Н.Ф. Семь лет Уголовному кодексу Российской Федерации // Вестник Московского университета, Сер.11. Право, 2003, № 1, с.3-19.
16. Латинские юридические изречения / Автор-составитель проф. Е.И.Темнов. - Москва: Экзамен, Право и закон. 384 с.
17. Лопашенко Н.А. Административной преюдиции в уголовном праве - нет! // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. 2011. № 3 (23), с. 64 - 71.
18. Макеева И.С., Болотова И.А. Проблемы законодательного конструирования и применения составов преступлений с административной преюдицией // Право:

- ретроспектива и перспектива. 2020. № 2 (2), с. 96-102.
19. Макеева И.С., Жижелева А.А. Административная преюдиция в уголовном праве: особенности конструирования норм и их применения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativnaya-preyuditsiya-v-ugolovnom-prave-osobennosti-konstruirovaniya-norm-i-ih-primeneniya>
 20. Малков В.П. Административная и дисциплинарная преюдиция как средства декриминализации и криминализации в уголовном праве // Пробелы в российском законодательстве. 2008. № 2, с.195-198.
 21. Мирошниченко Д.В. О месте уголовной преюдиции в системе правовых преюдиций. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-meste-ugolovnoy-preyuditsii-v-sisteme-pravovyh-preyuditsiy> 2017
 22. Мустафаев Ч.Ф. Административная преюдиция в советском уголовном праве: Дис. ... канд. юрид. наук. Баку, 1986, 203 с.
 23. Пахомов В.Р., Орлова Е.Е. Понятие, история возникновения и виды преюдиции / Сб. научных статей по материалам IX Международной научно-практической конференции на тему: «Перспективные научные исследования: опыт, проблемы и перспективы развития», Уфа, 09 декабря 2022 года, с.72-76. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49958575>
 24. Постановление *Европейского Суда по правам человека от 21 февраля 1984 года: Озтурк против Германии* (Ozturk v. Germany, N 8544/79). URL: <https://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/oztyurk-protiv-germanii-ozturk-v-germany-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
 25. Самедова Ш.Т. Классификация преступлений в уголовном праве Азербайджанской Республики: проблемы и решения: Дис. ... канд. юрид. наук. - Баку, 2003, 34 с.
 26. Самедова Ш.Т. О смешанной форме вины: проблемы Общей и Особенной частей УК Азербайджанской Республики / Материалы VII Меж. научно-практической конференции «Безопасность человека в условиях глобализации: современные правовые парадигмы», 24.02.2017, - Киев, с.221-223.
 27. Самедова Ш.Т. О необходимости реформы УК Азербайджанской Республики в части дифференциации уголовной ответственности и построении санкций // *Criminology Journal of Baikal National University of Economics and Law*. Irkutsk, 2014, № 1, с. 125-134. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id=18906>
 28. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография. – Баку: Екопринт. 2017, 744 с.
 29. Степанов П.П. Сто кошек все еще не стали тигром: к вопросу об административной преюдиции в современном уголовном праве России // *Вестник Московского университета*. Серия 11. Право. 2022, № 6, с.42-57.
 30. Уголовно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики 2000 г. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420280#pos=611;-40
 31. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. URL: (1997) <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>; (2014) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31122719&pos=5;-106#pos=5;-106
 32. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики 1999 г. - Баку: Адильоглы, 2020, 312 с.
 33. УК Беларуси. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275>
 34. Эргашева З.Э. Административная преюдиция в уголовном праве: Дис. ... канд. юрид. наук. - Москва, 2018, 215 с.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNDƏ PREYUDİSİYA: OLMAQ VƏ YA OLMAMAQ?

Ş.T.SƏMƏDOVA

XÜLASƏ

Preyudisiya bir hüquq institutu kimi bir çox hüquq sahələri üçün həm elmi, həm də praktiki maraq kəsb edir. Bu baxımdan cinayət hüququ da istisna deyil. Bununla belə, cinayət hüququnda preyudisiyanın anlayışı və mahiyyəti, bu institutun lehinə və əleyhinə eyni dərəcədə elmi əsaslandırılmış arqumentlər, onun tarixi, hüquqi və müqayisəli hüquqi aspektlərinin çoxsaylı araşdırmaları hər zaman cinayət hüququ doktrinasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Baxmayaraq ki, müasir zamanda postsovet məkanında bir sıra dövlətlərin (Rusiya, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Belarusiya, Qazaxıstan), həmçinin Azərbaycan Respublikasının sovet dövrünün cinayət qanunlarında (1922, 1927, 1960) inzibati preyudisiya bəzi əməllərə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən maddələrdə təsbit olunmuşdur, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində (1999) preyudisiya institutundan imtina edilib. Məqalədə müəllif Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda inzibati preyudisiyaya olan münasibəti Vilyam Şekspirin qəhramanı Hamletin “olmaq və ya olmamaq – sual budur” məşhur kəlamına uyğun olaraq öz cavabını təqdim edir.

Açar sözlər: preyudisiya institutu, inzibati preyudisiya, cinayət hüququ, cinayət məsuliyyəti, kriminallaşdırma, dekriminalaşdırma, cinayətlərin təkrar törədilməsi.

PREJUDICE IN CRIMINAL CODE OF REPUBLIC OF AZERBAIJAN: TO BE OR NOT TO BE?

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

Prejudice, as a legal institution, has always been in the spotlight and has been of both scientific and practical interest for many branches of law. From this point of view, criminal law is no exception. At the same time, the definition and essence of prejudice in criminal law, equally scientifically based arguments for and against this institution, numerous studies of its historical, legal and comparative legal aspects have always been the focus of the doctrine of criminal law. Despite the fact that the current criminal legislation of some states in the post-soviet space (Russia, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, Georgia, Kyrgyzstan, Belarus, Kazakhstan), as well as the criminal legislation of the Azerbaijan Republic of the Soviet period (1922, 1927, 1960), provided for administrative prejudice in some norms, the current criminal legislation of the Azerbaijan Republic (1999) does not contain such a norm. The author of the article, in accordance with the famous statement of William Shakespeare's hero Hamlet, “To be or not to be, that is the question,” argues his answer in relation to administrative prejudice in the criminal law of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: institution of prejudice, administrative prejudice, criminal law, criminal policy, criminal responsibility, criminalization, decriminalization, repetition of crimes.

UOT 343.3/7**QƏDİM AZƏRBAYCANDA, ELƏCƏ DƏ DİGƏR QƏDİM ŞƏRQ
ÖLKƏLƏRİNDƏ SİYASİ AXTARIŞ, KƏŞFİYYAT VƏ
ƏKS-KƏŞFİYYAT ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN
NÖVLƏRİ KİMİ****E.Q.NƏBİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
nabiyevelbay@gmail.com***

Məqalədə qədim dövrdə həm Azərbaycanda, həm də digər Şərq ölkələrində dövlətlərin təhlükəsizliyin təmin olunmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə toxunulur, cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərindən danışılır, onların arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğuna diqqət yönəlir, bu terminlərin mahiyyəti açıqlanır, onların qədim zamanlardakı hüquqi sənədlərdə öz əksini tapması göstərilir və bu baxımdan ayrı-ayrı tarixi faktlar əsasında bu gün üçün də öz aktuallığını saxlamış bir sıra məsələlərə nəzər salınır və araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizliyin təmin olunması, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, siyasi axtarış, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, daxili təhlükəsizlik, xarici təhlükəsizlik, cəlbətmə (verbovka), konspirasiya, agentura, casus, yatan agent, siyasi qətl, məxfilik

Sivilizasiyanın mühüm əlaməti kimi dövlətlərin meydana gəlməsi obyektiv zərurətin nəticəsi idi. Dövlətin özünün yaranması bir zərurət olduğu kimi onun mövcudiyyətinin, qüdrətinin, möhkəmliyinin, inkişafının, təhlükəsizliyinin təmin olunması da bir zərurətdir. Bu baxımdan dövlətçilik strategiyasında sabitlik və təhlükəsizlik xüsusi yer tutur.

Dövlət meydana gəldiyi dövrdən başlayaraq təhlükəsizliyin təmin olunması onun əsas və mühüm funksiyalarından biri olmuşdur. Dövlətin təhlükəsizliyin təmin olunması funksiyasını öz üzərinə götürməsi məhz bu zərurətdən irəli gəlir. Dövlətin mövcud rejimin status-kvosunu və hakim elitanın təhlükəsizliyini təmin etmək səyi xüsusi funksiyanın – dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək kimi funksiyanın meydana gəlməsini şərtləndirmiş, sonralar isə bu mühüm işə görə məsul olan dövlət strukturlarının təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə səbəb oldu (18, s.6). İstər ötən dövrlərdə, istərsə də müasir dövrdə təhlükəsizliyin təmin olunmasında ümumi cinayətkarlıqla mübarizəyə, eləcə də dövlət təhlükəsizliyinə xüsusi önəm verilir. Dövlət təhlü-

kəsizliyinin təmin olunması isə həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir.

Təhlükəsizliyin təmin olunmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra – ƏAF) və onun ayrı-ayrı növləri – cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xüsusi rol oynayır. A.V. Kudryavtsev ƏAF-i şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən təmin edən effektiv formalarından biri olduğunu göstərir (8, s.57).

ƏAF-in sadalanan növləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Cinayət axtarışı ümumi cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəldiyi halda, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat daha çox dövləti cinayətlərlə (dövlətə xəyanət, casusluq və s.) mübarizəyə köklənmişdir. Lakin siyasi axtarışın fəaliyyət dairəsi təkcə bununla bitmir.

Tarixən təhlükəsizliyin təmin olunması ƏAF-i həyata keçirməklə müasir terminlərlə ifadə olunan səlahiyyətli olan hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarına həvalə olunur. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da mövcud təhlükə ayıq-sayıqlığı gücləndirən, siyasi axtarışı, kəşfiyyatı şərtləndirən mühüm amil olmuşdur. Bu, ilk növbədə iki dövlət arasında düşmənçilik münasibətləri olan hallara aid idi. O zamanlarda isə düşmən kifayət qədər idi.

Bu məsələlərə dolayı yolla təsir edən bir tarixi prosesə nəzər salaq. Belə ki, e.ə. II minilliyin sonunda İran yaylağı böyük sosial dəyişikliklər, otlaqlar, mal-qara, işçi qüvvəsi uğrunda, digər tayfalar üzərində hegemonluq uğrunda mübarizə ilə əlaqədar müharibələr (həmin zamanlardan başlayaraq açıq və gizli müharibələrə rast gəlinir) və böyük və kiçik tayfa qruplarının yer dəyişməsi dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu mübarizə, müharibələr və ayrı-ayrı tayfaların varlanması, şübhəsiz ki, icmanın təşkilinə həlledici təsir göstərməli idi: tədricən icma demokratiyasını hərbi demokratiya əvəz edir (15, s.41).

Qədim dövrdə dövlətlər arasındakı düşmənçilik münasibətlərinin olması təhlükələrin mövcudluğuna dəlalət edir. Təhlükə isə insanlarda, bütövlükdə cəmiyyətdə və dövlətdə ayıq-sayıqlığı artırır, cinayət axtarışı ilə yanaşı siyasi axtarışı şərtləndirir. Siyasi hakimiyyətin meydana gəlməsi ilə siyasi axtarışın əlamətləri də formalaşmağa başlamışdır. Siyasi axtarış çərçivəsində düşmən dövlətin digər dövlətlərlə hərbi, siyasi, iqtisadi əlaqələri, onlarla əlaqələr yaratmaq niyyətləri və cəhdləri izlənildirdi ki, bu da kəşfiyyatı şərtləndirən mühüm cəhət idi. Kəşfiyyat olan yerdə isə əks-kəşfiyyat mövcuddur.

Təbii ki, həmin zamanlarda cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərinə də dolğun, sistemli yanaşmaya qanunvericilikdə rast gəlinə bilməz, yalnız ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində bəzi cəhətlərə (məs., separatçılıqla mübarizədə, məmurlara. əhaliyə nəzarətdə etibarlı şəxslərdən, agenturadan geniş istifadə olunmasına, konspirasiya qaydalarına, verbovkaya – cəlbətməyə) rast gəlinir. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da

ƏAF-in bu növlərindən bir çox halda çulğalaşmış şəkildə istifadə olunmuşdur. Hər bir növünün isə öz spesifik cəhətləri mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, istər cinayət axtarışı, istərsə də siyasi axtarış kəşfiyyatla sıx bağlı olan məsələlərdir.

Qədim dövrün hüquqi sənədləri siyasi axtarış çərçivəsində siyasi kəşfiyyatdan istifadə olunmasından, onun nə dərəcədə önəmli olması barədə məlumat verir. Bunu Azərbaycandakı Avesta ilə yanaşı Qədim Hindistandakı Arthaşastradan, Qədim Çindəki traktatlardan və digər dövlətlərin müvafiq sənədlərindən sezmək olar.

Qədim dövrdən başlayaraq cəmiyyətə, vəzifəli şəxslərə, mərkəzi və yerli idarəetməyə nəzarət etmək dövlət başçılarının əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın həmin dövrlərdən meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyildi. Məs., Midiya şahları canişinlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədi ilə vilayətlərə xüsusi adamlar göndərirdilər. Sonuncular satrapdakı vəziyyəti öyrənir və hökmdara məlumat verirdilər. Atropatenada hökmdar katib vasitəsilə əyalət hakiminin işlərinə və davranışına nəzarət edirdi. Təbii ki, bunu öz etibarlı adamları (informatörleri, casusları) vasitəsilə həyata keçirirdi.

Əhəmənilər, bir qədər sonra isə Sasanilər imperiyalarının dövründə “hökmdarın gözləri və qulaqları” adlandırılan nəzarət orqanları fəaliyyət göstərmişdir. Buna bənzər nəzarət formalarına müxtəlif dövlətlərdə və müxtəlif dövrlərdə rast gəlmək olar. Məs., Qədim Hindistanda Arthaşastra traktatında (e.ə. IV-III əsrlər) şahın bir sıra vəzifələri ilə yanaşı əhaliyə nəzarət etmək, casuslardan məxfi məlumatlar əldə etmək vəzifələri göstərilir (5, s.27).

Həmin orqanların meydana gəlməsi ilə siyasi axtarış orqanlarının əsası qoyulurdu. Onların vasitəsi ilə həm də cəmiyyətdə insanların əhval-ruhiyyəsinə nəzarət olunur və bununla da hakimiyyətə qarşı baş verə biləcək mümkün çıxışların qarşısı alınır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin nəzarət orqanları və vəzifəli şəxslər aşkar və qeyri-aşkar üsullarla məlumatlar toplayır və hökmdara çatdırırdı. Onların həyata keçirdiyi vəzifələr isə siyasi axtarışa aid edilə bilər. Bu da qədim dövrdə siyasi axtarışın əlamətlərinin mövcudluğundan xəbər verir. Qədim dövrdə siyasi cinayətkarlara (məs., Qədim Çində) rast gəlinməsi bunu bir daha isbat edir (7, s.93). Həmin dövlət orqanlarının fəaliyyəti müasir dövrdə formalaşacaq siyasi axtarış (siyasi polis, xüsusi xidmət) orqanlarının fəaliyyətini xatırladır və bu mənada onların prototipləri idi.

Bu baxımdan Qədim Azərbaycanda da sözügedən məsələlərin bəzi cəhətlərinə rast gəlmək olar. Qədim və Orta Şərq xalqlarının qədim mədəniyyətinin mühüm hüquq abidəsi olan Avesta qəbilə quruluşundan dövlət quruluşuna keçid dövrünün səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirir. Zərdüştiliyin bu müqəddəs kitablar toplusunda erkən dövlət qurumlarının meydana gəldiyi dövrün ideologiyası əks olunmuşdu. Odur ki, burada rast gəlinən məsələ

lələr həm qəbilə quruluşu, həm də o zamanki dövlətlər (məs., Midiya) üçün səciyyəvi idi.

Avestanın həmin zamanlarda Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ƏAF-ə (onun yuxarıda göstərilən növlərinə) birbaşa və ya dolay yolla aidiyyəti olan ideya və müddəalara rast gəlmək olar. Belə ki, Avestanın bir hissəsi olan Yaşadan görmək olur ki, hərbi rəis qismində çıxış edən hökmdar düşmənin hərəkətlərini müşahidə edirdi (Ардвишур-Яшт, v, 52-54) (10, s.28). Düşmənin hərəkətlərinin müşahidə edilməsi hərbi kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verir ki, bu da o zamanki obyektiv zərurətdən irəli gəlirdi. Çünki düşməne qalib gəlmək üçün onun haqqında zəruri məlumat toplamaq, niyyətlərini (həm sözün geniş, həm də dar mənasında), əhalisinin hakimiyyətə münasibətini, onun güclü və zəif tərəflərini öyrənmək, saray çəkişmələri, müttəfiqləri və düşmənləri haqqında müəyyən məlumatlara malik olmaq son dərəcə əhəmiyyətli məsələ idi.

Fikrimizcə, sözün geniş mənasında kəşfiyyat dedikdə öz təhlükəsizliyini təmin etmək və silahlı qüvvələr, hərbi əməliyyatlar, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində üstünlüklər əldə etmək üçün düşmən və ya rəqib haqqında məlumatların toplanılması anlaşılır. Dövlətin öz təhlükəsizliyini təmin etməsi isə onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək anlamına gəlir. Daxili sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmədən, dövlətə qarşı yönəlmiş xarici təhdidlərin, təxribat-pozuculuq əməllərinin qarşısını almadan, başqa dövlətə qarşı iş aparmaq mümkün deyil (9, s.8). Dar mənada isə kəşfiyyat ƏAF-ın ayrı-ayrı növləri ilə bağlı dövlət fəaliyyətidir.

Bu baxımdan tarixi məsələlərə nəzər salaq. İbtidai icma quruluşunun qəbilə icması və hərbi demokratiya mərhələsindən başlayaraq ƏAF-ın ayrı-ayrı əlamətləri, metod və vasitələri meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etmişdir. Sinifli cəmiyyət və dövlət formalaşan zamanlarda dövləti cinayətlərin digər cinayətlərdən fərqləndirilməsi, həmin zamanlarda geniş vüsət almaqda olan ərazi uğrunda müharibələr, hərbi yürüşlər dövlətlər üçün ciddi təhlükələr yaradır, ərazini müdafiə etmək, düşməne qalib gəlmək, taxt-tacı qorumaq, dövlət çevrilişlərinin qarşısını almaq, separatçılıqla mübarizə aparmaq üçün onları zəruri tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Belə tədbirlər sırasında axtarış fəaliyyəti xüsusi önəm kəsb edirdi.

Cinayət axtarışı baxımdan axtarış ifadəsi ilə naməlum cinayətkarların müəyyən olunmasına və ya gizlənmiş cinayətkarların aşkar olunmasına yönəlik qeyri-prosessual xarakterli xüsusi tədbirlər anlaşılırsa, siyasi axtarışın dairəsi daha genişdir.

Siyasi axtarış dedikdə milli maraqlar rəhbər tutulmaqla mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq düşüncə tərzi və fəaliyyəti dövlət quruluşu üçün real və ya potensial təhlükə kəsb edən şəxsləri xüsusi strukturlar tərəfindən

aşkar və qeyri-aşkar üsullarla müəyyən edən fəaliyyət anlaşılır. Təbii ki, belə şəxslərin arxasında müəyyən dövlət (dövlətlər) və siyasi dairələr dura bilər. Siyasi axtarışla səlahiyyətli dövlət orqanları və şəxslər milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə aşkar və qeyri-aşkar üsullarla lazımi məlumatlar toplayaraq müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Siyasi axtarışın mühüm vəzifələri sırasında dövləti cinayətlərin, saray çevrilişlərinin xəbərdar edilməsi, qarşısının alınması, hazırlanan və ya törədilən bu növ cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, törədənlərin axtarılıb tapılması daxildir. Lakin siyasi axtarışın fəaliyyət dairəsi bununla bitmir. Bu fəaliyyət çoxşaxəli və genişdir. Siyasi axtarış çərçivəsində siyasi nəzarət qaydasında şübhəli şəxslər, şübhəli yığnaqlar, şübhəli yazışmalar aşkar olunur, zərurət yarandıqda düşməne dezinformasiya verilir, dövlətin gizli düşmənləri müəyyən olunur. Bunların bəzilərini aşağıdakı tarixi məsələlərin araşdırılmasından sezmək olar.

Sözün geniş mənasında kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat ƏAF-in növləri olmaqla yanaşı, dar mənada siyasi axtarışın bir hissəsidir. Çünki təbiət etibarını ilə siyasi axtarış əhəmiyyətli məlumatların toplanılmasını özündə ehtiva edir. Kəşfiyyat məlumatın toplanılmasına yönəlik fəaliyyətdir. Onun toplanılması isə axtarış şərtləndirir. Başqa sözlə desək, kəşfiyyat dedikdə öz təhlükəsizliyini təmin etmək və silahlı qüvvələr, hərbi əməliyyatlar, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində üstünlüklər əldə etmək üçün düşmən və ya rəqib haqqında məlumatların toplanılması anlaşılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət axtarışında olduğu kimi siyasi axtarışda da kəşfiyyatdan (siyasi kəşfiyyatdan) geniş istifadə olunur. Bu yönümdə siyasi məsələlər üzrə məlumatlar toplanılır və lazımi ünvana göndərilir. Kəşfiyyat məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə oluna bilər. Bu, ilk növbədə casuslardır. İstər qədim dövrlərdə, istərsə də müasir şəraitdə belə mənbələrdən biri də məktublarnın açılıb yoxlanılmasıdır. Bunlar siyasi axtarışı xarakterizə edən əsas cəhətlərdir. Həmin dövrdə ayrıca bir qurum kimi xüsusi xidmət orqanları olmadığından bu funksiyaları müəyyən vəzifəli şəxslər həyata keçirirdi.

Qədim Hindistanda Kautilyanın Təlimat xarakterli Arthaşastrasının 135 və 136-cı Bölmələri düşmənin imkanları, yeri, zamanı, qüvvəsi və zəifliyi yürüşə başlamaq üçün əlverişli məqam olduğundan bəhs edir ki, bu da birbaşa kəşfiyyata aid olan məsələdir. Burada göstərilir ki, yürüşdə qələbə qazanmaq istəyən özünün və düşmənin gücünü və zəif tərəflərini, imkanlarını, yürüşə başlama yeri və zamanını, arxa cəbhədə həyəcanları, insan və əmlak itkisini, fayda əldə edəcəyini və müxtəlif növ təsadüfləri öyrənib və nəzərə alıb yürüşə başlamaq barədə qərar verməlidir, əks təqdirdə başlamamalıdır. Sənədin digər bölmələrində xarici və daxili təhlükələrdən, daxili və xarici düşmənlərdən, müharibə zamanı düşməni məhv etmək üçün istifadə olunan məxfi tədbirlərdən bəhs olunur (20).

Tarixi faktlar Atropatenada da kəşfiyyat məsələsinə xüsusi diqqət verilməsini göstərir. Kiçik Midiyanın və Atropatenanın banisi olmuş Atropat məşhur qauqamel döyüşü ərəfəsində fars şahı tərəfindən göndərilmiş süvari kəşfiyyata komandanlıq etmişdir (3, s.51). Göründüyü kimi, bu tarixi fakt həmin zamanlarda göstərilən dövlətlərdə süvari kəşfiyyatın olduğuna, həm də Atropatın kəşfiyyatı mükəmməl bilməsindən şəhadət verir. Əks təqdirdə bu məsul vəzifə ona tapşırılmazdı.

ƏAF və onun növləri zamanın, quruluşun, tarixi şəraitin xüsusiyyətlərinə uyğunluğu kontekstində araşdırılmalıdır. Bu baxımdan müasir dövrdən fərqli olaraq qədim dövrdəki kəşfiyyatı ibtidai kəşfiyyat adlandırmaq məqsədmüvafiqdir. Təsadüfi deyil ki, kəşfiyyatçıya, həm də əməliyyatçı deyilir. Kəşfiyyatçının dəyərli məxfi məlumatları yüzlərlə, minlərlə insanın həyatını xilas edə bilər. Düşmənin hansı istiqamətdə hücum edəcəyi barədə məlumat, hansısa ölkənin nüvə proqramı haqqında məlumat bu qəbildən olan misallara aid edilə bilər.

Kəşfiyyat özü də şaxələndir. Onun tərkibində siyasi kəşfiyyatı, xarici kəşfiyyatı, hərbi kəşfiyyatı və s. fərqləndirmək olar. Siyasi kəşfiyyata gədikdə isə xarici dövlətin daxili və xarici siyasəti haqqında məlumatların əldə olunmasına yönəlik fəaliyyət anlaşılır. Siyasi axtarışın məqsəd, vəzifə və metodları həm də əks-kəşfiyyatı xatırladır. Hər ikisinin əsas məqsədlərindən biri baş verə biləcək cinayətin (sözün geniş mənasında təhlükələrin) qarşısını almaqdır.

Siyasi axtarışdan danışırkən siyasi kəşfiyyatın rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bütün tarixi dövrlərdə dövlətlərin xarici siyasətində dinc və müharibə şəraitində siyasi kəşfiyyat son dərəcə önəmli rol oynamışdır. Bu kəşfiyyat vasitəsilə dost və düşmən dövlətlər, müəyyən addım atılarkən ona dəstək verəcək və ya əleyhinə çıxacaq dövlətlər, bu və ya digər vəziyyətdə dəstək ala biləcək və ya ala bilməyəcək neytral mövqedə olacaq dövlətlər müəyyən olunur və həm regionda, həm də qlobal miqyasda bütün amillərin təhlili əsasında xüsusi xidmətin maraq dairəsində olan siyasi proqnozlar verilir və buna uyğun olaraq müvafiq fəaliyyət həyata keçirilir.

Əks-kəşfiyyata gədikdə isə xüsusi dövlət orqanları, bölmələri və ya müasir dövrdə icra hakimiyyəti xidmətləri (xüsusi şöbələri) tərəfindən digər dövlətlərin və antihökumət təşkilatlarının müvafiq orqanlarının kəşfiyyat (casusluq) fəaliyyətinin qarşısının alınmasına yönəlik fəaliyyət anlaşılır. Əks-kəşfiyyatla məşğul olan təşkilatlar çox zaman dövlət təhlükəsizliyi, izləmə, asayişin mühafizəsi və s. istiqamətlər üzrə bir sıra qarışıq funksiyaları (məs., terrorçuluqla mübarizə) icra edirlər.

Qədim dövrdə ən təhlükəli cinayətlər sırasında dövlətin daxili təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlərlə yanaşı onun xarici təhlükəsizliyinə, dövlət quruluşunun əsaslarına qəsd edən cinayətlər dururdu. Həmin zamanlarda xarici təhlükəsizlik dövlət üçün xüsusi önəm kəsb etmişdir. Təsadüfi deyil ki,

həmin dövrlərdə dövlətə xəyanət, casusluq, silahlı qiyam, dövlət başçısına sui-qəsd, dövlət sirrini yayma və s. kimi cinayətlərə rast gəlinir.

Onların bir çoxu müasir dövrün cinayət qanunvericiliyində dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər bölməsində təsbit olunmuşdur. Məs., AR CM-nin 274-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş dövlətə xəyanət dedikdə dövlətin suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına, dövlət təhlükəsizliyinə və ya müdafiə qabiliyyətinə zərər vuran şəxsin (vətəndaşın) düşmən tərəfinə keçməsi, casusluq etməsi, dövlət sirrini xarici dövlətə verməsi, dövlətə qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqla xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə kömək etməsi anlaşılır. Casusluq cinayətini nəzərdə tutan AR CM-nin 276-cı maddəsinin obyektiv cəhəti isə dövlət sirri olan məlumatların xarici dövlətə, xarici təşkilata və ya onların nümayəndələrinə verilməsi, yaxud vermək məqsədi ilə oğurlanması, toplanması və ya saxlanması, habelə xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının tapşırığı ilə dövlətin təhlükəsizliyi zərərinə olaraq istifadə etmək üçün sair məlumatların verilməsi, vermək məqsədi ilə oğurlanması və ya saxlanması üzrə hərəkətlərdən ibarətdir. Göstərilən müddələrin təmsalında siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın çulğalanmış şəkildə mövcudluğunu sezmək olar.

Bu da onu göstərir ki, siyasi axtarış siyasi səbəblərlə bağlı olan cinayətçilik özündə ehtiva edir. Bununla belə siyasi proseslər ictimai həyatın bir çox sahələrinə (ilk növbədə sosial, iqtisadi sahələrinə) nüfuz etdiyindən və bu sahələr arasında sıx əlaqə olduğundan onları da siyasi axtarış dairəsinə aid etmək olar. Bu xüsusda iqtisadi təhlükəsizliyi, maliyyə təhlükəsizliyini qeyd etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi xarakterli cinayətlər dövlətin əsaslarına qəsd etdiyindən digər cinayət növləri qədər təhlükəlidir. Siyasi axtarış çərçivəsində qədim dövrlərdə yuxarıda göstərilən cinayətlərlə mübarizədə onların qarşısı alınır, törədənlər axtarılıb tapılır, cinayətdə iştirak edən şəxslər müəyyən olunurdu.

Fikrimizcə, siyasi axtarışın siyasi normalarla əlaqəli olduğunu və onların pozulmasından irəli gəldiyini də qeyd etmək yerinə düşər. Bu xüsusda siyasi normalar cəmiyyətin siyasi həyatını, siyasi proseslərin iştirakçıları kimi hüquq subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən davranış qaydalarıdır. Bu normalarla tənzimlənən ictimai münasibətlərin subyektləri qismində dövlət, dövlət hakimiyyəti, dövlət orqanları, vətəndaşlar, onların siyasi təşkilatları çıxış edirlər (11, s.71).

Bu xüsusda nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq, həm siyasi hakimiyyətin aləti, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafının mühüm bir amili kimi çıxış edir (4, s.8). Siyasi axtarış kontekstində hüquq normalarının siyasi normalarla əlaqəsi həm də ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin siyasi həyatının, eləcə də siyasi-iqtisadi proseslərin təhlükəsizliyini hüquq normaları mühafizə edir. Bu, həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir.

Hüquq və siyasətin orqanik surətdə əlaqədə olmasının şəhadəti qismində onların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsi çıxış edir (11, s.71). Cəmiyyətin siyasi həyatı və siyasi-iqtisadi prosesləri üçün ciddi təhlükə yaradan hallar isə kriminallaşdırılaraq onlarla mübarizə aparılır.

Siyasi axtarışla şübhəli əcnəbilər və ölkə təbəələri, təhlükəli və vahimə yaradan şayiələr yayanlar, şübhəli yığınaq və iclaslar aşkar olunur, siyasi işlər üzrə axtarış həyata keçirilir, cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi izlənilir (bu, hakimiyyətə qarşı baş verə biləcək mümkün çıxışların qarşısını almağa imkan verir), poçt ilə göndərilən şübhəli yazışmalara (perlyüstrasiya – məktubların açılıb oxunması) nəzarət olunur, dövlətin həqiqi gizli düşmənləri aşkar olunur, siyasi cinayətlərlə mübarizə aparılır. Siyasi axtarışa düşmən və ya qonşu dövlətlərin hərbi-siyasi fəallığı, fəaliyyəti də aid ola bilər. Hakimiyyət, hökumət əleyhinə çıxışların qarşısının alınması da siyasi axtarışa aid məsələdir.

İbtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə siyasi səciyyə daşıyan bir sıra dövləti cinayətlər meydana gəldi. Bunlara şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə (dövlətə) xəyanət, hakim dinə qarşı edilən cinayətlər (Qədim Avestada), ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlmiş cinayətlər, nomların müstəqillik uğrunda mübarizələri (Qədim Misirdə), əlahəzrəti təhqiretmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Bu cür cinayətlər dövlətin əsaslarına qəsd etdiyindən hakimiyyət onlara xüsusi diqqət yetirir və ciddi mübarizə aparırdı. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlər törədildikdə cinayət təqibi dövlətin təşəbbüsü ilə başlanır, həmin cinayətləri törədənlər edam olunur, üstəlik ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdı. Məs., Qədim Misirdə firon dövləti cinayətlərlə, ona qarşı sui-qəsdlərlə bağlı məxfi işlərə baxmaq üçün etibarlı şəxslərdən fəvqəladə məhkəmə kollegiyası təyin edə bilirdi. XXI sülalənin fironu Xarixonun dövründə ordu rəisinin (o, fironun oğlu idi) nekropolun mirzəsinə, saray təsərrüfatını idarə edənə göndərdiyi məxfi məktublarına əsasən güman etmək olar ki, şah evinə aid xüsusi vacib işlərə dair gizli məhkəmə və istintaq olurdu (12, s.33).

Qədim dövrdən başlayaraq dövlət başçısının mühafizəsi ilə məşğul olan qurumlar meydana gəlir. Məs., Arthaşastrada xüsusi olaraq şahın mühafizəsindən bəhs olunur, Qədim Misirdə isə şahın şəxsi qvardiyasına rast gəlinir, bu da şahın təhlükəsizliyini təmin etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Güman etmək olar ki, onlar da siyasi axtarış funksiyasını həyata keçirirdi.

Arthaşastrada ikili siyasət zamanı sülh və müharibə haqqında danışılır. Ayrıca bölmədə düşmənin imkanları, yerləşdiyi ərazisi, gücü və zəif tərəfləri, yürüşə başlamaq üçün münasib vaxtın seçilməsi haqqında məlumatların vacibliyinə aid müddəalara geniş yer verilir ki, bu da kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərini şərtləndirir.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim zamanlarda dövlət daxildə dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dövləti (siyasi) cinayətlərlə mübarizəni öz üzərinə götürmüşdür. Bundan əlavə, dövlət separatçılıqla mübarizə aparır (Qədim Şərqlə ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda, Maurya imperiyası dövründə Hindistanda separatizm təzahürləri geniş yayılmışdı), əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, məmurların onlara, onların məmurlara, sonuncuların və əhalinin həm də dövlət başçısına münasibətinə və davranışına nəzarət edirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdir. Sonrakı dövrlərdə isə siyasi axtarışın dairəsi daha da genişlənərək şübhəli əcnəbilərə, şübhəli yığınlara, şübhəli yazışmalara nəzarət daxil edilmişdir. Bu gün də separatçılıq meylləri mövcud olduğundan onların vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınması xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da siyasi axtarışın nə dərəcədə önəmli olduğunun göstəricisidir.

Dövlətçilik formalaşan zamanlarda axtarışın əsas istiqamətlərindən olan siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat ilk addımlar atırdı. Əsası qədim dövrdə qoyulmuş və o zamanki hüquq abidələrində öz əksini tapmış bu istiqamətlər üzrə mənbələrdə qıtlıq onların əsasən məxfi xarakter daşımından, bir çox halda isə şifahi göstərişlər şəklində olduğundan irəli gəlir. Məlumatların qıtlığı və natamamlığı bu məsələdə tam mənzərə yaratmağa imkan vermir. Buna rəğmən mövcud müddəalar və məlum tarixi faktlar əsas götürülməklə ƏAF-in sözügedən növləri barədə bəzi mühüm cəhətləri və həqiqəti üzə çıxarmaq mümkün olmuşdur.

Digər dövlətlərdə olduğu kimi, Qədim Azərbaycanda da dövlətçilik formalaşan zamanlarda hüquq qaydasının mühafizəsinə və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Deyilənləri eyni ilə, həm də digər Qədim Şərqlə dövlətlərinə aid etmək olar. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycana aid hüquq mənbələrinin qıtlığı həmin dövrdə ƏAF sferasında tam mənzərə yaratmağa imkan verməyə də o zamanki müəyyən tarixi faktların timsalında təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş müəyyən fəaliyyətə və bu fəaliyyətlə bağlı bəzi məsələlərə rast gəlinir. Yalnız mövcud mənbələr (tarixi və hüquq ədəbiyyatında rast gəldiyimiz tarixi faktlar, onların təhlili və tutuşdurulması) əsasında müəyyən mülahizələr yürütmək mümkündür.

Fikrimizcə, mövcud boşluqların doldurulmasına zərduştilyin qanunlar toplusu olan Avesta, Assuriya yazıları və arxeoloji abidələr, eləcə də sonrakı araşdırmalar və təhlillər müəyyən qədər köməklik göstərir. Əldə etdiyimiz tarixi faktların təhlili, onların digər hadisələr və proseslərlə əlaqədə götürülməsi, həmin dövrün təsiri altında və kontekstində baxılması və qiymətləndirilməsi ilə bu boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, hələ qədim dövrdə cinayət axtarışı ilə bəhəm siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məlum olmuş və bunlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bunun üçün o zamanki hərbi yürüşlər zamanı rast gəlinən ayrı-ayrı tarixi epizodlara nəzər salmaq kifayətdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim dövrlərdə, demək olar ki, bütün xalqlarda hakimiyyət uğrunda mübarizə, onu qoruyub saxlamaq, təhlükə yarada biləcək hallarla mübarizə aparmaq, rəqibləri zəiflətmək və hətta məhv etmək və s. hallar geniş yayılmışdı. Bu mübarizədə məxfi məlumatların və fəaliyyətin xüsusi rolu olmuşdur və bu yönümdə xüsusi üsullardan, müxtəlif agentura növlərindən istifadə olunmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan ərazisində məskən salmış media tayfaları da tarixin həmin mərhələsində idi. Hələ e.ə. VIII əsrin 20-ci illərində xarici düşmən dövlətlərin Azərbaycan ərazilərində mövcud olan dövlətlərə qarşı məqsədyönlü fəaliyyəti diqqəti çəkir. Həmin zamanlarda Urartu şahı I Rusa Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin işlərinə qarışır, separatçı ruhlu ayrı-ayrı media hökmdarlarına köməklik göstərirdi. Bunu o zaman üçün geniş şəbəkəli yüksək dərəcəli kəşfiyyətə malik olan assuriyalılar diqqətlə izləyirdilər. Müxtəlif nəşrlərdə dərc olunmuş assuriya agentlərinin çoxsaylı məlumatları bunu deməyə əsas verir (2, s.74).

O zamanki ƏAF-in əlamətləri təhlükəsizliyin təmin olunması ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdə - cinayət törədən şəxs, şahidlərin müəyyən olunmasında, axtarılıb tapılmasında, bu barədə zəruri məlumatların toplanması və çatdırılmasında, istər cinayət axtarışında, istərsə də ƏAF-in digər növlərində (siyasi axtarışda – separatçılarla, üsyanlarla mübarizədə, əhalinin əhval-ruhiyyəsinin nəzarətdə saxlanılmasında) casuslardan, hərbi sferaya aid əməliyyatlar keçirilərkən (hərbi yürüşlər, ərazi yadellilərdən qorunarkən) kəşfiyyət və əks-kəşfiyyətdən geniş istifadə olunmasında öz təzahürünü tapmışdır. Bu xüsusda rəsmi (aşkar) və qeyri-rəsmi (qeyri-aşkar) məlumatların əldə edilməsi son dərəcə önəmli idi. Həmin dövrlərdə belə məlumatların çatdırılmasında əhəmiyyətli mühüm rol oynayırdı.

Eyni zamanda həmin dövrlərdə mərkəzi hakimiyyəti bu növ zəruri məlumatlarla təmin etmək məqsədi ilə yerlərdə müvafiq qurumlar, təhlükəsizliyə və sabitliyə görə məsul olan şəxslər (məs., Media və Atropatena dövründə Azərbaycanda şəhər hakimi və onun köməkçisi, yerlərdə isə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi olan katib) fəaliyyət göstərmiş, dövlət başçısı isə belə mühüm məsələlərə nəzarət etmişdir. Məs., katibin səlahiyyətlərinə nəzər saldıqda onun siyasi axtarış funksiyasını yerinə yetirməsi diqqəti çəkir. Belə ki, o, hökmdar tərəfindən əyalət hakiminin işlərinə və davranışına göz qoymalı, hakimin öz səlahiyyət həddini aşmamasına nəzarət etməli və apardığı müşahidələr barədə vaxtaşırı hökmdara məlumat verməli idi. Hakimlərin fəaliyyətinə hökmdarın özünə yaxın şəxslərin içərisindən təyin edilən müfəttiş-məmurular da nəzarət edirdilər. Polis funksiyalarını yerinə yetirən xəbərgəzdirlər və mühafizəçilər isə dövlətin hər yerində fəaliyyət göstərirdilər (4, s.17).

Çində də (çjou dövründə - e.ə. XI-III əsrlərdə) dövlət başçısı olan vanın xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirən xüsusi etibarlı şəxslər fəaliyyət göstər-

mişdir. Burada sensor orqanlarında imperatorun etibarlı adamları olan məmurlar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə imperatorun “gözləri və qulaqları” olmaqla dairədə bütün vəzifəli şəxslərə, onların etibarlılığına nəzarət edir, imperatorun tapşırığı ilə sui-qəsd və digər dövləti cinayətləri araşdırardılar.

Qədim dövrdə müharibə şəraitində məlumatlandırılanların rolu son dərəcə əhəmiyyətli idi. Onların xidmətindən geniş istifadə olunurdu. Belə ki, e.ə. 30-cu illərdə Atropatənadan geri çəkilən romalılar ölkəyə daxil olduğu yolla geri qayıtmırdılar. İ.Əliyev qeyd edir ki, hansısa şəxsiyyət və ya şəxsiyyətlər vasitəsilə xəbərdar edilmiş Antoni öz qoşununu müasir Marağadan şərqə doğru yönəltdi. Əks təqdirdə o, qoşununun məhv olması təhlükəsi ilə üzləşə bilərdi (3, s.96).

Ədəbiyyatda belə bir fərziyə irəli sürülür ki, romalılar geri çəkilərkən çox vaxt onlara tanınmış parfiya sərkərdəsi Mones kömək edərmiş. Bunun səbəbi isə sonuncunun IV Fraatın qəzəbindən qaçarkən Antoninin ona göstərdiyi qonaqpərvərliyin nəticəsi idi. Özünü Antoninin qarşısında borclu sayan Mones ona belə köməklik göstərməklə öz minnətdarlığını bildirirdi. Bu fərziyədən həm də belə qənaətə gəlmək olar ki, Antoni Monesə qonaqpərvərlik göstərməklə əslində onu öz tərəfinə cəlb edərək dəfələrlə köməyindən istifadə etdi (3, s.96).

Göründüyü kimi, qədim dövrlərdə cəlb etmədən (verbovkadan) bir üsul kimi istifadə olunurdu. Qədim Hindistanda Kautilyanın Arthaşastrasında (sənəddə) təsvir olunan məsələlərdən biri də cəlb etmə (verbovka) idi. Müddəalardan biri tapşırıq xarakteri daşıyırdı. Göstərilir ki, meşədə meşə sakinlərini, meşə tayfalarının nümayəndələrini, adamayovuşmazları casus etmək lazımdır. Onlar çevik olmalı, düşmən tərəfdə baş verənlər barədə məlumat toplamaq üçün casus şəbəkəsi yaratmalı idi. Göründüyü kimi, burada həm də kəşfiyyət məsələlərinə də rast gəlinir.

Bu sənəd təkcə vəzifəli şəxslərə deyil, şəhər və kənd sakinlərinə, şah övladlarına da nəzarətin vacibliyini bildirirdi. Burada insanların əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsinə yönəlmiş müddəalara da rast gəlmək olar. Sənəddə o da vurğulanır ki, ölkədə sadıq və satqınlığa meyilli insanlar üzə çıxarılmalıdır. Göstərilir ki, casuslar yığında, izdihamda danışılan məsələlərdən ağəh olmalı idi. “Qoy adamayovuşmaz, saqqalı və ya hörülmüş hörüklə casuslar onların (insanların – E.N.) razı və narazı olduqlarını öyrənsinlər”. Bu müddəa həm də həmin zamanlardan konspirasiyanın məlum olduğunu göstərir. ƏAF-in bütün növləri üçün xarakterik olan konspirasiya tədbirləri siyasi axtarışı müşayiət edirdi.

ƏAF sahəsi öz konspirallığı və məxfiliyi ilə səciyyələndiyindən (konspirasiya qaydalarına hələ qədim dövrlərdə rast gəlinir) bu sahə üzrə yetərinə tarixi sənədlərə rast gəlmək olmur. Bu da bu spesifik fəaliyyət növünü həyata keçirən orqanlar barədə lazımı məlumat əldə etməyə, son nəticədə bu isti-

qamətdə tam mənzərə yaratmağa imkan vermir. Bununla belə müəyyən tarixi sənədlər əsasında müəyyən qədər vəziyyəti araşdırmaq mümkün olmuşdur. Belə ki, Kautilyanın Arthaşatrasına şifrələnmiş məlumatlar da məlum idi. Casus qrupuna daxil olan şagird yazılı ifadələrlə casusların məlumatlarını ötürməli və bu qruplar bir-birini tanımamalı idi.

Arthaşatrada siyasi axtarışa aid bir çox digər məsələlərə də rast gəlmək olar. Burada konspirasiya ilə yanaşı, məxfi agentlərin təyini və tətbiqi, qruplaşdırılması, onlardan geniş istifadə olunması, məktub vasitəsi ilə şifrələnmiş məlumat vermə, cəlbətmə (verbovka), bütün əhaliyə (vəzifəli şəxslərdən tutmuş şəhər və kənd əhalisinə qədər) nəzarət, onların əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsi, sağlığın həm düşmənlərdən, həm də yaxınlardan qorunması, qalib gəlmək üçün ikili siyasətin aparılması, xarici və daxili təhlükələr, onların aşkar edilməsi, xarici və daxili düşmənlərlə əlaqədə olan şəxslər, məxfi tədbirlərlə düşmənin məhv edilməsi məsələləri yer almış, müharibənin aparılmasının müxtəlif üsullarından (o cümlədən, hiyləgərliklərdən) bəhs olunmuşdur.

Qədim dövrdə konspirasiya ilə bahəm məxfilik təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən məsələlərdən biri olmuşdur. ƏAF daxilində öz məxfiliyi ilə səciyyələnən xüsusi tapşırıqlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə dövləti cinayətlərdən biri dövlət sirrini yayma cinayəti idi. Bir tərəfdən, məxfi məlumatlar müxtəlif üsullarla əldə oluna bilər (müşahidə, içki və s.), digər tərəfdən, belə məlumatların məxfi saxlanması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunurdu. Bununla əlaqədar maraqlı bir misal diqqəti çəkir. Eramızdan əvvəlki dövrdə Qədim Yunanıstanda Sirakuza hökmdarları başqa yerə məlumat göndərəndə belə bir metoddan istifadə edərdilər: çaparı başını qırıxdırır, informasiyanı ora yazır və tüklənənə qədər gözləyir, sonra isə həmin ünvana göndərərdilər və bununla məxfilik təmin olunurdu.

Konspirasiya və məxfilik ƏAF-in təbiətindən irəli gələrək onun əsasını təşkil edir. Məhz həmin dövrlərdən konspirasiya ideya və prinsiplərinin, konspirasiya təcrübəsinin meydana gəlməsi baş verir. Hökmdar (öz elçiləri vasitəsilə) məxfi məsələlərdə ona sədaqətlə xidmət edəcəyi barədə xüsusi andiçmə tələb edərkən öz agentlərinə müvafiq tapşırıqlar verirdi. Bunu edərkən məxfi hərəkətlərin məqsədi (məs., kimisə qətlə yetirmək) bildirilir, qarşı tərəfin etibarını qazanmaq, konspirasiya qaydalarına əməl etmək və s. tapşırıqlar verilir, mükafat (xüsusi imtiyazlar) vəd edilirdi.

Danışılan məsələlər arasında bir əlaqənin olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, qeyri-aşkar fəaliyyət çərçivəsində məxfi məlumatların çatdırılmasında cəlb edilmiş (verbovka olunmuş) şəxslərdən istifadə olunurdu.

Göründüyü kimi, zəruri məlumat əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə olunurdu. Bu baxımdan müvafiq quruma daxil edilmiş agentin rolu son dərəcə böyükdür. Bu xüsusda siyasi polisə xidmət edənlər sırasında provokatorları, informatorları və s. göstərmək olar. Siyasi provokatorları iki

qrupa bölmək olar: hökumət əleyhinə birliklərin tərkibinə daxil olmuş (edilmiş) polis agentləri və polis tərəfindən cəlb edilmiş (verbovka olunmuş) hökumət əleyhinə birliklərin üzvləri.

Cəlbətmə ilə əlaqədar bir tarixi məqama da toxunmaq yerinə düşər. Makedoniya hökmdarı Kiçik və ya Böyük Midiyaya (bu, gələcək Atropatena olan Kiçik Midiya deyildi) yürüşə başlayan zaman satraplar içində özünə müttəfiqlər də tapmışdır. Atropat İsgəndəri sədaqətli olacağı barədə əmin etmiş və bunun üçün sübutlar da təqdim etmişdir. Bu baxımdan e.ə. 328-ci ildə onun Midiyanın satrapı vəzifəsinə bərpa olunması təsadüfi hal deyildi. Nəticədə Atropat istilaçıların Atropatena ərazisinə daxil olmasına imkan vermədi (3, s.54). Atropatın bu addımı real vəziyyətin, İsgəndərin gücünün düzgün qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi.

İ.Əliyev yazır ki, qauqamel döyüşündən sonra Əhəməni satrapı Atropatla III Dərya (e.ə. 336-330-cu illərdə şahlar şahı idi) arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə olduğu məlum deyil. Lakin ehtimal etmək olar ki, onlar arasında münasibət pozulmamışdı, çünki III Dərya Midiyaya qaçmışdır. O, burada yeni qoşun toplamaq niyyətində idi və bu işdə müəyyən uğurlar da qazandı. Midiyada o, kadusilərin və skiflərin köməyini gözləyirdi. Həmin zaman Atropat və onun müttəfiqləri III Dəryanı dəstəkləyirdi. Lakin o zamanki satraplar öz müstəqilliyini nümayiş etdirir, əhalini qarət edirdilər (3, s.47).

Bir qədər sonra isə vəziyyət dəyişdi. Atropat və onun müttəfiqləri III Dəryanı dəstəkləməkdən imtina etdilər. Sonuncu Ekbatanı tərk edib monarxiyanın şərq əyalətlərinə qaçır və bir qədər sonra vəfat edir. Böyük ehtimalla İsgəndərin Midiyaya hücumu zamanı Atropat ona öz loyallığını sübut edə bilmişdir. Mühüm cəhət ondadır ki, Ekbatan yunan-makedonlulara müqavimət göstərmədi və ələ keçirilmiş fars xəzinəsi də buraya gətirildi. Ehtimal etmək olar ki, bütün bunlar bir zəncirin həlqəsidir ki, bu da İsgəndərin tərəfinə keçmiş Atropatın siyasətinin dəyişməsindən xəbər verir. Bu, həm də Atropatın İsgəndərin tərəfinə keçməsində sonuncunun məharətlə onu öz tərəfinə cəlb etməsinin göstəricisidir. Təsadüfi deyil ki, o, e.ə. 328-ci ildə əvvəlki vəzifəsinə bərpa olundu (3, s.47).

Bu cür tarixi hadisələr müəyyən mülahizələr yürütməyə əsas verir. Belə ki, İsgəndər müharibə ərəfəsində kəşfiyyət sayəsində qarşı tərəf barədə lazımı məlumat toplayıb şahlar şahının Atropatla və kadusi və skiflərlə müttəfiq olduğunu bilmişdir. Midiya İsgəndər üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən III Dərya ilə Atropat və adı çəkilən tayfalarla münasibətin korlanmasına, satrapı öz tərəfinə cəlb etməsinə və bununla da qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Digər bir tərəfdən nəzər salsaq görmək olar ki, Atropat yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmiş və İsgəndərin tərəfinə keçmişdir. Atropatın İsgəndərin tərəfinə keçməsində onun kəşfiyyəti də mühüm rol oynamışdır.

Başqa bir tarixi fakt. Şərq vilayətlərində səlahiyyətli canişin və roma ordusunun baş komandanı vəzifəsində Roma sərkərdəsi Lukullu əvəz etmiş Qney Pompey Ermənistanla müharibəyə hazırlıq çərçivəsində parfyanlarla ittifaq bağladı. Sonuncular Ermənistanla müharibəyə başlamalı idi. Yeni baş komandan II Tiqranın oğlu Kiçik Tiqranı atasına qarşı qaldırırdı (sonuncu hələ e.ə. 67-ci ildə atasına qarşı üsyan etmişdir). Parfiya şahı III Fraatın qızı ilə evlənmiş Tiqran Ermənistanla parfiya qoşunlarını çağırdı və onlar Ermənistanla soxularaq Artaxatı mühasirəyə aldı (3, s.87). II Tiqran darmadağın edildikdən sonra parfyanlar narazı ünsürləri öz ətrafına toplayaraq Romaya zidd müstəqil siyasət yürüdən qüvvəyə çevrildilər (3, s.88-89).

Qədim zamanlarda baş verə biləcək qiyam barədə vaxtında məlumat verilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, e.ə. IV əsrin II yarısında Midiya hökmdarı “Yuxarı satraplıqlar” üzərində hakimiyyət iddiasında olan, bütün İrani özünə tabe etməyə səy göstərən Yuxarı satraplıqların baş komandanı satrap Pifonla öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışan qalan şərqi iran satraplıqlarının koalisiyası arasında şiddətli mübarizə gedirdi. O, Böyük Friqiyanın satrapı, Asiyanın baş komandanı olan və orada (Asiyada – E.N.) tək hakimiyyətliliyə can atan Antiqonun əleyhinə getdi. Narazı olanları öz ətrafında toplayan Pifon qoşunda qiyam hazırladı, lakin vaxtında məlumatlandırılmış Antiqon bunun qarşısını aldı və onu edam etdi (3, s.66).

Atropatenanın paytaxtlarından biri olan Fraaspanı qısa bir zamanda ələ keçirmək istəyən Antoni karvanı öz canişini Oppi Stianın iki leqionunun və köməkçi dəstələrin mühafizəsi altında saxlamaq qərarı verərək özü irəliyə getdi. Vaxtı ilə Plutarxın da qeyd etdiyi kimi, bu, kobud taktiki səhv idi. İ.Əliyev qeyd edir ki, Antoninin bu səhvindən onun düşmənləri istifadə etdi. IV Fraatın komandanlığı altında mobil parfyan ordusu (onların içində atropaten süvariləri də olmuşdur) roma ordusunun hərəkət istiqaməti barədə məlumat alan kimi tezliklə onların izinə düşdülər. Mühasirəyə alınmış Fraaspanın köməyinə gələn Fraat Oppi Stianın dəstələri barədə məlumatlanaraq güclü süvari dəstə göndərdi. Sonuncu Stianı mühasirəyə alaraq 10 min roma əsgərini məhv etdi (3, s.94).

ƏAF baxımından bu tarixi epizodun mühüm aspektlərinə nəzər salmaq. Diqqəti çəkən bir neçə məsələni qeyd etmək lazımdır. Birincisi, düşmən tərəfin hərəkətləri izlənilir. Məhz bunun nəticəsi olaraq onun səhvləri üzə çıxarılır; ikincisi, süvari ordusunun sayının göstərilməsi qarşı tərəfin kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticəsi idi; üçüncüsü, roma ordusunun hərəkət istiqaməti də nəzarətdə saxlanılırdı; dördüncüsü, Oppi Stianın dəstələri haqqında məlumat da kəşfiyyat yolu ilə əldə olunmuşdu; beşincisi, məlumat əldə olunan kimi tezliklə düşmənin izinə düşmək üçün zəruri hərəkətlər həyata keçirilmişdir, yəni ləngimədən qəfl hərəkət öz bəhrəsini vermişdir.

İ.Əliyev yazır ki, Fraaspada mühasirəyə alınmış midiyalılar (atropatenlilər – E.N.) düşərgə istehkamlarına hücumlar təşkil edərək ön cəbhə döyüşçülərini çaşbaş salırdılar. Dion və Kassinin yazdıqlarını əsas götürərək müəllif göstərir ki, ehtimal etmək olar ki, Antoninin olmadığı zamanda mühasirədə olanlar cəsarətli hücumlar təşkil edirdilər (3, s.95). Bunu da midiyalıların kəşfiyyat fəaliyyətinin uğuru və nəticəsi hesab etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, ƏAF-də, o cümlədən kəşfiyyatda son dərəcə mühüm məsələlərdən biri zəruri məlumatların toplanılmasında verbovkadan geniş istifadə olunması idi. Bu baxımdam bağlanan nikahlar müəyyən məqsədlərə xidmət edirdi. Nikah, qohumluq, bir tərəfdən dövlətlər arasında müttəfiqlik və dostluq əlaqələrinin yaranmasına xidmət edir, digər tərəfdən isə, qarşı tərəfdən zəruri məlumatların əldə olunması vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Məlum olduğu kimi, atropatena dövründən başlayaraq (e.ə.IV əsr) qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin əsası qoyulmuşdur. E.ə. V-IV əsrlərdə Əhəməni imperiyasının tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda vəziyyət mürəkkəb idi. Burada özlərini şah kimi aparan satraplar arasında düşmənçilik və mübarizə halları məlum idi. Bunu Midiya satrapı olan istedadlı siyasətçi, reallığı düzgün qiymətləndirən (İsgəndərlə hərbi mübarizənin mənasız olduğunu dərk edən) və uzaqgörən diplomat Atropata (e.ə. IV əsrin ikinci yarısı) da aid etmək olar. Belə bir şəraitdə dövlətin mövcudluğu və təhlükəsizliyi təhlükə altında idi. O, İsgəndərlə hərbi mübarizənin mənasız olduğunu dərk edirdi. Bu səbəbdən Atropat yunan-makedonlularla danışıqlar, yaxınlaşma yolunu seçərək İsgəndərin müxtəlif tədbirlərində iştirak edirdi (3, s.51, 54).

Həmin dövrdə yenicə yaranmış Makedoniya imperiyasında özbaşınalıq və korrupsiya halları hökm sürmüş, satraplar isə əhalini talamaqla məşğul idilər (3, s.55). Diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Makedoniya imperiyası dövründə şah uzun müddət olmadığı zaman istila olunmuş vilayətlərdə sui-istifadə, zorakılıq, xəzinəni talama, korrupsiya və s. hallar geniş vüsət aldığı şəraitdə keçmiş fars satrapı Atropat heç bir sui-istifadələrə yol verməmişdir (3, s.57). Ehtimal etmək olar ki, İsgəndər Atropatı öz tərəfinə cəlb edə bilmişdir. Bu cəlbətmədə nikah da öz mühüm rolunu oynamışdır.

Belə ki, İsgəndərin Əhəməni imperiyasını məğlub etdikdən sonra makedon və iran aristokratiyasını “yaxınlaşdırmaq,” Suzıda “kütləvi toylar” keçirmək (ilk olaraq İsgəndər nümunə göstərərək eyni zamanda iki fars şahzadəsi ilə evlənmiş, bundan sonra isə əyanlar və döyüşçülər fars qadınları ilə nikaha daxil oldular) siyasətindən Atropat çox məharətlə istifadə edərək öz qızını İsgəndərin ətrafının ən qüdrətli və nüfuzlu adamlarından biri olan Perdikkuya ərə verdi. Bu izdivac (qoyumluq əlaqələri) həm Atropatı, həm də İsgəndəri qane edirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, şahın istila etdiyi vilayətlərdə uzun müddət olmamasından istifadə edən satraplar sui-istifadə, zorakılıq, xəzinə oğurluğu, korrupsiya halları və s. geniş vüsət almış-

dır. İsgəndər belə hallarla ciddi mübarizə aparır, satrapları edam edirdi, lakin Atropat bütün şübhələrdən kənar idi. O, öz sədaqətinə sadıq qalaraq istilaçılarla əməkdaşlıq edirdi (3, s.57).

Deyilənlərdən bir sıra mühüm məsələlər irəli gəlir. İsgəndər Perdikkü vasitəsilə Atropatın hökmdar olduğu ərazidə mühüm prosesləri nəzarətdə saxlamaqla bütün təhlükəli hallar barədə məlumatlandırılırdı. Atropat isə bu qohumluq vasitəsilə öz yerini möhkəmləndirir, şahın ətrafında, yuxarı dairələrdə olan məsələlərdən, qəbul olunan qərarlardan məlumatlanırdı ki, bu da ona vəziyyətdən asılı olaraq düzgün mövqe tutmağa kömək edirdi.

Şahın yerlərdə bütün mühüm prosesləri nəzarətdə saxlamasına sübut e.ə. 324-cü ildə Midiyada Bernaksın başçılığı altında üsyanın baş verməsi ilə əlaqədar onun (şahın - E.N.) dərhal bu əraziyə gəlməsidir. Atropat öz gücü ilə üsyanı yatırdı və onu əsir götürərək makedonlulara təhvil verdi (3, s.57). İ.Əliyev qeyd edir ki, Atropat öz hərəkətləri ilə ölkəsinin “makedonluların hakimiyyəti altına keçməsinə imkan vermədi,” Atropat o nadir satraplardan biri idi ki, dağılmış və İsgəndər tərəfindən istila olunmuş Əhəməni dövlətində hakimiyyəti əldə saxlaya bilmiş və bir qədər sonra özünü müstəqil dövlətin şahı elan edə bilmişdir (3, s.57-58).

Göründüyü kimi, həmin zamanlarda nikah əlaqələri hərbi-siyasi məsələlərdə böyük rol oynayırdı. İ.Əliyev qeyd edir ki, böyük ehtimalla təxminən e.ə. I əsrin ikinci rübündə atropaten və erməni şah ailələri arasında nikah əlaqələrinə qədər Atropatena parfiyapərəst siyasətə üstünlük verirdi, Atropaten şahı Mitridatın erməni şahzadəsi ilə nikahından sonra isə atropaten tacdarının siyasəti antiparfiyan olmasa da ermənipərəst xarakterli olmuşdur (3, s.81). Belə nikahlar nəticə etibarlı ilə verbovkanın bir üsulu olmaqla və agentura üçün geniş imkanlar yaratmaqla, hökmdarı olduğu dövlətin təhlükəsizliyinin, qarşı dövlətin hökmdarının müsbət münasibətinin təmin olunmasına xidmət edirdi.

Bununla əlaqədar bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşər. Həmin zamanlarda da şahzadənin girov götürülməsi, ondan bir alət olaraq istifadə olunması və sonradan cəlb edilməsi (verbovka olunması) təcrübəsi yayılmışdı. Belə ki, Parfiya ilə Ermənistan arasında müharibə nəticəsində sonuncu II Mitridata tabe edildi. Parfiya şahı şahzadə Tiqranı girov götürərək onu uzun müddət Arşakilər sarayında saxladı (3, s.81). E.ə. 95-ci ildə II Mitridat parfiya qoşunlarının köməyi ilə Tiqranı erməni taxtına oturtdu. Sonuncu isə minnətdarlıq əlaməti olaraq Parfiyaya 70 dərəni güzəştə gedir. Tiqranın bu addımını özünü azad etmək üçün atdığı bir addım kimi dəyərləndirmək olar. Bəzi məlumatlara görə həmin dərələr Ermənistanda, digər məlumatlara görə isə Atropatenada yerləşirdi (3, s.81). Bu, nikah əlaqələrinin nəticəsi idi.

Məhz nikan əlaqələrinin təsiri olaraq II Tiqran e.ə. 95-55-ci illərdə öz qonşularına, ilk növbədə Sofendə erməni şahlığına qarşı aqressiv siyasət yü-

rüdü. E.ə.94-cü ildə II Tiqran Pont dövlətinin şahı VI Mitridat Evpatorla Romaya qarşı yönəlik ittifaq bağlayır və Mitridatın qızı Kleopatra ilə evlənir (3, s.82). Bu baxımdan qohumluq əlaqələri hərbi-siyasi məsələlərdə mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, nikah əlaqələri müəyyən siyasi birliklərin yaranmasında, yəni biləcəklər təhlükələrin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim dövrdə belə qohumluq əlaqələri (öz qızını başqa dövlət başçısına və ya onun övladına əvə verməklə və s.) vasitəsi ilə mühüm məlumatlar əldə etmək, dövlətdə gedən məxfi (gizli) proseslərdən əgər olmaq, həmin dövlətlə yaxın müttəfiq olmaq, yəni “göz qulaq olmaq” təcrübəsindən geniş istifadə olunurdu. Belə məlumatları agentura məlumatları kimi də dəyərləndirmək olar.

Bu metoddan dövlət başçıları, onun yaxın ətrafı sonrakı dövrlərdə də geniş istifadə etmişlər. Məs., VII əsrdə yarıməsli vəziyyətdə olan Albaniyada (Azərbaycanın şimal hissəsində) hökmranlıq edən Mehranilər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi Cavanşir öz ölkəsinin müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə, həm Azərbaycanın şimal qonşusu olan Xəzər xaqanlığı ilə, həm Bizans imperiyası ilə, həm də vassal asılılığında olduğu Sasanilərlə nikah əlaqələrinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmışdır.

Məlumdur ki, VII əsrin 60-cı illərində xəzərlilər tez-tez Albaniyaya həmlələr təşkil edirdi. Bu barədə məlumat verən Movses Kaqankatvatsi bildirir ki, Cavanşir şah onların hücumları barədə ölkəsini xəbərdar edir və güclənməsinə göstəriş vermişdir. Gözlənilən hücumlar barədə məlumatların olması kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticəsi idi. 664/5-ci illərdə xəzərlilərin Albaniyaya hücumları Cavanşirlə xəzər xaqanı arasında bağlanmış sülhlə başa çatdı. Cavanşir sonuncu xaqanın qızı ilə evləndikdən sonra onun qarətə ələ keçirilmiş nə varda Cavanşirə qayıtdı (14, s.161).

Göründüyü kimi, tarixdə (həm qədim dövrdə, həm də sonrakı dövrlərdə “siyasi nikah” - qarşıya siyasi məqsədlər qoyan bir dövlət başçısının və ya onun övladı ilə digər dövlətin hökmdarı və ya onun övladı (və yaxud onun yaxın ətrafı - “sağ əli”) ilə nikaha daxil olma faktları) belə nikah halları (hesablanmış nikahlar) kifayət qədərdir. Buna həm də “nikah diplomatiyası” da demək olar.

Qədim Azərbaycandan fərqli olaraq siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatla bağlı məsələlər baxımından Qədim Hindistan və Qədim Çin daha zəngin mənbələrə malikdir. Belə ki, mahiyyət etibarilə göstərilən məsələlərdən bəhs edən Kautilyanın Arthaşastrasında (Qədim Hindistanda) casusların vasitəsi ilə hiylə işlətməklə vəzifəli şəxslərin (nazirlərin, hərbi rəislərin) şaha loyallığının yoxlanılması, məxfi agentlərin təyin olunması, əhalinin əhval-ruhiyyəsini, hakimiyyətə münasibətini öyrənmək üçün əkinçilərdən, təcirlərdən casus kimi istifadə olunması, insanların daxili məişətinin müşahidə olunması və bu barədə məlumatları casuslara müxtəlif peşə sahibləri, sənət-

karlar, fiziki qüsurlu şəxslər vasitəsi ilə ötürülməsi, şəhər və kənd əhalisinə nəzarət edilməsi, konspirasiya qaydalarının mövcudluğu, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan istifadə olunması və s. hallar həmin zamanlarda siyasi axtarışdan (siyasi kəşfiyyatdan) geniş istifadə olunduğunu sübut edir.

Hər hansı əməliyyat, döyüş, müharibə ərəfəsində qarşı tərəf, düşmən barədə maksimum əhəmiyyətli məlumatlar toplamaq ona üstün gəlmək üçün son dərəcə vacibdir. Hər zaman ağıllı sərkərdə, əməliyyata görə məsul olan şəxs kəşfiyyat məlumatları olmadan hücumla keçə və ya hər hansı digər əməliyyatı keçirə bilməz. Bu isə kəşfiyyatın nə dərəcədə mühüm rol oynadığından xəbər verir. Təbii ki, belə məsələlər məxfi xarakter daşıyır.

Eyni zamanda düşmənin kəşfiyyat xarakterli fəaliyyətini aşkarlamaq, onu ifşa etmək, qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmağa imkan verməmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunurdu. Məs., 2000 il bundan öncə Çində gözətçilər siqnal gülləsindən istifadə edərildilər. Bu müdafiə sistemi çox səmərəli idi. Çünki gözətçilər bu vasitə ilə düşmənin hərəkətlərini izləyir və müəyyən siqnalla (işarə ilə) qala müdafiəçilərinə lazımı məlumatı çatdırırdılar.

Qədim dövrdə şəhərlərin, dövlətlərin ələ keçirilməsində kəşfiyyatçılar mühüm rol oynayırdılar. Onların bu istiqamətdə ümumiləşdirilmiş fəaliyyətini qalanın ələ keçirilməsi ilə bağlı həyata keçirdikləri əməliyyatda sezmək olar. Onlar qalanın möhkəmliyini, müdafiə olunma dərəcəsini, qalanın ətrafını təşkil edən ərazinin vəziyyətini yoxlamaq üçün göndərilirdi. Bu zaman onlar müəyyən plana uyğun olaraq hərəkət etməli idi. Ümumi şəkildə onların fəaliyyətini səciyyələndirən plan aşağıdakı şəkildə təsvir oluna bilər. Kəşfiyyatçılar ələ keçirilməsi planlaşdırılan obyektə (şəhərə, dövlətə) daxil olmalı, orada onlara kömək edə biləcək şəxsləri, qalanın zəif yerlərini müəyyən etməli idi. Planlaşdırılmış hücum ərəfəsində kiçik dəstələrin içəriyə daxil olması təşkil olunur və müəyyən işarədən sonra həmin dəstələr arxadan qalanın mühafizəçilərinə hücum edir, çaxnaşma yaradır, eyni zamanda əsas qüvvələr xaricdən hücumla keçir və düşmənin müdafiəsi sarsılırdı. Bunun üçün isə düşmənin içində kəşfiyyatçıların öz adamları olmalı idi.

Qədim Hindistanda Kautilyanın Arthaşastrasına əsasən şah səltənəti öz yaxınlarından, ilk növbədə arvad və uşaqlarından və düşmənlərdən qorunmalıdır. Məs., qeyd olunurdu ki, “Övlad dünyaya gəldikdən sonra şah onlara göz qoymalı, çünki şah oğulları xərçəngə bənzəyir: onlar öz valideynlərini məhv edir. Bharavadjanın dediyi kimi “uşaqlarda ataya məhəbbət hissi yaranmasa onların gizli şəkildə öldürülməsi daha yaxşıdır”.

Tam əminliklə qeyd etmək olar ki, Kautilyanın təlimat xarakterli Arthaşastrasında rast gəlinən siyasi axtarışa aid bir sıra mühüm müddəalar sonrakı dövrlər üçün də öz aktuallığını saxlamışdı. Bu sənədə əsasən casuslar müxtəlif hiylələrə əl ataraq vəzifəli şəxslərin şaha sədaqətliyini yoxlayır, onları sınaqdan keçirirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdən biridir. Bununla

şah öz nazirlərinin dürüstlüyünü yoxlayırdı. Sənədin 7-ci bölməsi məxfi agentlərin təyinatı və tətbiqindən, onun 11-ci fəslı isə casus qruplarının tətbiqindən bəhs edirdi. Konspirasiya məsələlərinə toxunularaq göstərilir ki, “Qoy şah sınaqlar vasitəsilə nazirləri yoxladıqdan sonra müxtəlif adlar altında (şagird, andından dönmüş rahib, ev sahibi, tacir, adamayovuşmazlar, xəfiyyə, quldur, zəhərləyən) səyyah kimi özünü qələmə verən məxfi casusları təyin etsin”. Bundan əlavə, müxtəlif mükafatlarla təltif olunan casuslar vasitəsilə şah növərlərin də dürüstlüyünü yoxlayırdı. Onlar müxtəlif cildlərə girərək (aşbaz, masajist, lal, hamamçı, dəllək və s.) daxili məişətə nəzarət edirdi. Üç casusun ifadəsi üst-üstə düşdükdə onlara etibar olunurdu.

Göstərilən təlimatdan görüldüyü kimi, daxili təhlükəsizliyin təmin olunmasında casuslar mühüm rol oynayır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, ƏAF-in istənilən növündə casusların fəaliyyətinə böyük ehtiyac duyulur. Çünki, ilk növbədə məhz onların vasitəsi ilə zəruri məlumatlar toplanaraq qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunur və nəticə etibarlı ilə təhlükəsizlik təmin olunur. Şərqdə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işində tacirlərdən, səyyahlardan, sufirlərdən, dərvişlərdən və s. geniş istifadə edilir və onlar “casus” adlanırdılar (9, s.8).

Qədim Hindistanda Manu Qanunlarında da siyasi axtarışa, kəşfiyyata aid təlimat xarakterli müddəalara rast gəlmək olar. Belə ki, Qanunlarda insanların narazı qalmaması üçün rəhbərin cinayətkarların cəzalandırılmasına düzgün nəzarət etməsindən, şahın digər şahlarla münasibətindən, səfir vasitəsilə ünsiyyət saxladığı şahın (məxfi hərəkətləri, jestləri, sifətlərinin ifadələri, davranışı əsasında) niyyətlərinin üzə çıxarılmasından, niyyətlərini dəqiq öyrəndikdən sonra zərər görməməsi üçün müəyyən tədbirlərin görülməsinin, daim müharibəyə hazır olmağın, sirləri gizlətməyin, düşmənin zəif nöqtələrinin öyrənilməsinin (yəni kəşfiyyat – E.N.), sonuncuların isə buna imkan verilməməsinin (yəni əks-kəşfiyyat – E.N.), casuslar vasitəsi ilə əhaliyə nəzarətin, düşmənin məxfi müttəfiqinə münasibətdə ayıq-sayıq olmağın, insanların əhval-ruhiyyəsinin onların xarici əlamətlərinə görə öyrənilməsinin vacibliyindən və ƏAF-ə aid digət mühüm məsələlərdən bəhs olunur (19, s.129, 132, 135).

Qədim Çində də kəşfiyyatdan geniş istifadə olunurdu. E.ə IV-V əsrlərdə Çin sərkərdəsi Sunszı “Pin-fa” (“Hərb sənəti”) traktatında yazırdı: “Əgər sən öz gücünü və düşmənin gücünü bilirsənsə, onda yüz döyüşdən belə qorxmaya bilərsən. Əgər sən öz gücünə bələdsən, lakin düşmənin gücünü bilmirsənsə, onda hər bir qələbədən sonra səni bir məqlubiyyət gözləyir. Əgər sən nə öz gücünü, nə də düşmənin gücünü bilmirsənsə, onda həmişə müharibələri uduzacaq axmaqsan” (16, s.614).

Qədim Çində imperator Udin (e.ə.II-I əsrlər) xüsusilə aqressiv olmuşdur. O, Çinin şimal-qərb istiqamətində Cin sülaləsinin əldə etdiyi nailiy-

yətlərdən də irəli getdi. Uzaq qərbə doğru gedən yolların kəşfiyyatı üçün səyyah Çjan Tzyan göndərildi. O, Davan (Fərqanə), Kanqyüy, (Xarəzm) və Dasya (Baktriya) ölkələrinə qədər gedib çatdı, habelə Parfiya şahlığı və Hindistan barədə məlumatlar topladı. Udin Çjan Tzyandan lazımı məlumatları əldə etdikdən sonra Çini uzaq qərb ölkələri ilə birləşdirən “Böyük ipək yoluna” sahib çıxmaq üçün ordunu hazırladı (17, s.278).

Arthaşastrada həmçinin əks-kəşfiyyat məsələlərindən də bəhs olunurdu. Qeyd olunur ki, “Öyrənib məlumat vermək üçün düşmənin göndərdiyi məxfi casus qruplarını özü kimilər (yəni bizim casuslar - E.N.) tanımalıdır”. “Qoy düşmənin casuslarını müəyyən etmək üçün sərhəd boyu satqınlar vasitəsilə onların hərəkətləri əsasında etibar qazanmış öz baş casuslarını yerləşdirsin”.

Həmin zamanlarda kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatı həyata keçirmək üçün maraqlandıran ərazinin coğrafiyasını bilmək, ərazini öyrənmək vacib şərtlərdən biri idi. Ədəbiyyatda belə bir ehtimal irəli sürülmüşdür ki, şimali amerika hüdudları kimi bəzi xalqlar qumda, ağac qabığında, hamar taxta parçasında, daşlarda xəritələr çəkirdilər. Belə xəritələrdən yol göstəriciləri kimi, silahlı toqquşmalar zamanı istifadə olunurdu (13, s.137). Eyni zamanda güman etmək olar ki, belə xəritələrdən kəşfiyyat məqsədləri üçün də istifadə olunurdu.

Fikrimizcə, siyasi axtarışla əlaqəli olan məsələlərdən biri siyasi qətlədir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu üsuldan istifadə olunmuşdur. Siyasi qətl siyasi sifariş nəticəsində olmaqla müəyyən məqsədlər daşıya bilər. Bu məqsədlər sırasında ölkə daxilində siyasi gərginlik yaratmaq və ya onu artırmaq, iki dövlət arasındakı münasibətlərə zərbə vurmaq, məxfi məsələləri bilən şəxsləri susdurmaq və s. kimi məsələləri göstərmək olar. Siyasi qətl dövlət başçısına, devrilmiş dövlət başçılarına, yüksək vəzifəli şəxslərə, ictimai və dövlət xadimlərinə, cəmiyyətdə nüfuzu olan şəxsiyyətlərə qarşı törədilə bilər. Belə qətlərdən biri də devrilmiş, taxtdan salınmış dövlət başçılarının fiziki neytrallaşdırılması məsələsidir.

Siyasi axtarış çərçivəsində qətlin səbəbləri və niyyətləri, sui-qəsdlərin tərkibi, sifarişçi və təşkilatçıları üzə çıxarılır. Çox zaman xain yaxın ətrafda olur. Onların köməyi ilə həm də sui-qəsd təşkil olunur və həyata keçirilir ki, bu da əks-kəşfiyyatla aşkarlanır. Bununla əlaqədar “düşmən ocaq başındadır” atalar sözünün işlədilməsi heç də təsadüfi deyil. Müxtəlif dövrlərdə bunu sübut edən kifayət qədər tarixi faktlar mövcuddur. Məhz xəyanət nəticəsində dövlət başçılarının, cəmiyyətdə nüfuzu olan görkəmli ictimai xadimlərin, vəzifəli şəxslərin qətlə yeririlməsi baş verir. Belə əməliyyatları əksər hallarda “yatan agentlər” həyata keçirir.

Bunu aşağıdakı tarixi fakt təsdiq edir. E.ə. 718-ci ildə Manna taxtına qəsdəm qoymuş Aza atası kimi Assuriyaya oriyentasiya götürmüşdür. (Həmin zaman Manna dövləti Assuriyanın təsiri altında idi). Bu da Urartu şahı I Ru-

sanın və onun müttəfiqi olan Zikirtu şahı Mitattinin qəzəbinə səbəb oldu. Həmin dövrdə istər Manna dövlətinin, istərsə də assuriyalıların vəziyyəti bir o qədər də qənaətbəxş deyildi. Azanın canişini Baqdattinin Mannanın düşmənləri tərəfinə keçməsi, yerli Manna hökmdarlarının separatizmi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Məhz Baqdattinin (bu halda onu yatan agent kimi qələmə vermək olar) və Mitattinin iştirakı ilə Aza qətlə yetirilmiş və Manna taxtı onun düşmənləri tərəfinə keçmiş qardaşı Ullusun tərəfindən ələ keçirilmişdir.

Azanın canışı Baqdattinin xəyanətini Urartu şahının cəlb etmə (verbovka) əməliyyatının nəticəsi kimi qələmə vermək olar. Manna şahının devrilməsində düşmən dövlətin əlinin olması şübhəsizdir. I Rusa Azanın qardaşı Ullusunu da öz tərəfinə cəlb etməklə onu qardaşının yerinə hazırlayırdı. Yerli Manna hökmdarlarının separatizmi, Azanın qətlə yetirilməsi də düşmən dövlətin öncədən hazırladığı plana və agentura fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Bütün bunlar həmin zamanlarda siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verən mühüm amildir.

Digər tarixi fakt. IV əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Əhəməni dövləti sürətlə tənəzzülə doğru gedirdi. İ.Əliyev qeyd edir ki, bu imperiyanın ömrü özünün 115 qardaşı və bütün qohumlarını məhv etmiş qanlı tiran III Artakserks tərəfindən bir neçə il uzadıldı. O, üsyan etmiş tayfa və xalqlarla, habelə bütün satraplarla inadlı və qanlı mübarizə aparırdı. O, tabe olmaq istəməyənləri və üsyançıları ram edir, Suriya, Fələstin, Finikiyada, Misirdə döyüşür. Onun dövründə itaətsizlik göstərən kadusilərə qarşı yürüş baş tutmuşdu. Lakin e.ə. 338-ci ildə Əhəmənilər sülaləsinin bu görkəmli hökmdarı zəhərləndirildi (3, s. 43).

Bu kimi tarixi faktlar dövlət başçısının yaxın ətrafında agentlər qrupunun (daxil edilmiş və cəlb edilmiş), həm də həmin zamanlardan başlayaraq meydana gəlmiş yatan özəklərin mövcudluğundan xəbər verir. Onlara hökmdarın niyyətlərini izləmək, düşmənin maraqlarına uyğun olmayan qərarı, tədbiri həyata keçirmək istədikdə buna mane olmaq tapşırığı verilir, zamanı çatanda isə həmin şəxsin aradan götürülməsi əməliyyatı həyata keçirilir. Məs., e.ə. 321-ci ildə yuxarıda haqqında danışılan Perdikka öz hərbi rəisləri tərəfindən öldürüldü. Bu, ona qarşı sui-qəsd idi.

Fikrimizcə, bu, təsadüfi deyil, çünki onların, demək olar ki, bir çoxunun məxfi məlumatlara malik olması və ya düşmənin planlarına ciddi maneə törətməsi müəyyən dairələr, dövlətlər üçün ciddi təhlükə yarada bilən amildir. Digər tərəfdən, belə şəxslərin qətlə yetirilməsi onların sosial bazasını dezoriyentasiya etməklə siyasi qüvvə kimi zəiflədilməsinə və sıradan çıxarılmasına gətirib çıxara bilər. Tarixi faktlara əsaslanaraq məhz bu səbəbdən devrilmiş, taxtdan salınmış sabiq dövlət başçılarının bir qisminin məhkəməyə qədər qətlə yetirilməsini qeyd etmək olar. Bu sırada Rusiyada II Nikolayı, admiral Kolçakı, İtaliyada Benito Mussolinini, İraqda S. Hüseyni, Liviyada

M.Kəddafini və digərlərini göstərmək olar. Yuxarıdakı faktdan görüldüyü kimi, siyasi qətl hallarına qədim dövrdə də rast gəlinir.

Beləliklə, dövlətin özünün yaranması bir obyektiv zərurət olduğu qədər onun mövcudluğunu, qüdrətini, dayanıqlığını qoruyub saxlamaq və bununla da təhlükəsizliyini təmin etmək bir o qədər zəruridir.

Həm ibtidai cəmiyyətdə, həm də sonrakı dövrlərdə təhlükəsizliyin təmin olunması strateji cəhətdən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. ƏAF-in meydana gəlməsi isə məhz bu zərurətdən doğmuşdur.

İbtidai icma quruluşu dövründə başlamış ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizə, cəmiyyətdə əmin-amanlığı təmin etmək, mənsub olduğu ərazini yadellilərdən qorumaq, özgə əraziləri zəbt etmək (xüsusilə hərbi demokratiya dövründə) ƏAF-in rüşeymlərinin meydana gəlməsi onun ayrı-ayrı növlərinin təşəkkül tapmasında ifadə olunaraq şaxələnməsinə və inkişafına zəmin yaratdı. ƏAF-in növləri, üsul və vasitələrinə Qədim Şərqlərdə, o cümlədən Qədim Azərbaycan ərazisində də rast gəlmək olar.

Qədim Azərbaycan ərazisində də təhlükəsizliyin təmin olunması mühüm strateji məsələ olmuşdur. Tarixi faktlardan da görüldüyü kimi, dövlət formalaşarkən və formalaşdıqdan sonra cinayətkarlıqla mübarizə, dövlətdaxili münaqişələr, daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə, çevrilişlər, sui-qəsdlər, yerli hakimiyyətin (separatçıların) müstəqillik uğrunda mübarizəsi, üsyanlar, hərbi yürüşlər, taxt uğrunda mübarizə, ərazi uğrunda müharibələr, xarici təhlükələr və s. məsələlər əsaslı hələ ibtidai cəmiyyətdə qoyulmuş ƏAF-in ayrı-ayrı növlərindən istifadə olunmuşdur. Bu cür hallara, demək olar ki, bütün qədim dövlətlərdə rast gəlinir. Məhz belə hallar və hadisələr ƏAF-in siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı.

Hələ qədim dövrlərdə dövlətin cəmiyyətdəki rolu onun həyata keçirdiyi funksiyalarda özünü büruzə verirdi. Siyasi hakimiyyət isə bu funksiyaları həyata keçirən vasitəçi idi.

Qədim dövrün hüquq abidələri və yuxarıda göstərilən tarixi hadisələr, faktlar və məntiqi yanaşmalar onu sübut edir ki, Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər şərq dövlətlərində daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin mühüm funksiyası olmuşdur. Məhz bu zaman dövlət təhlükəsizlik sisteminin əsaslı qoyulmuşdur.

Hökmdarın ali qanunverici, inzibati, hərbi, məhkəmə hakimiyyətinə malik olması bütün dövlət hakimiyyətinin onun əlində cəmlənməsi anlamına gəlir ki, bu da təhlükəsizliyin təmin olunması funksiyasının ona məxsus olduğuna dəlalət edir. Çünki sadalanan hakimiyyətin hər birinin kökündə təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi durur.

Tarixi faktlar və hadisələr Qədim Şərqlərdə, o cümlədən Qədim Azərbaycanda bütövlükdə ƏAF-in və eyni zamanda onun ayrı-ayrı növlərinin mey-

dana gəlməsini mövcud siyasi, hərbi və digər təhlükələri (təhdidləri) dəf etmək, cəmiyyətə və dövlətə vurula biləcək və ya vurulan zərərlərlə mübarizə aparmaq zərurətindən irəli gəlmişdir.

İlk dövlət qurumları və dövlətlər (protodövlətlər) yarandığı zamanlarda ƏAF-in rüseymləri də meydana gəldi. Tarixi fakt və hadisələrdən belə görmək olar ki, təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlik bu fəaliyyət növü özünü doğrultdu. Sözün geniş mənasında məhz ƏAF-lə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində hakimiyyəti ələ keçirmək, hökmdarı devirmək cəhdlərinin, üsyanların qarşısını almaq və ya onları yatırtmaq, müharibələrdə düşməne üstün gəlmək, cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq mümkün olmuşdur.

Qədim dövrdə siyasi axtarış çərçivəsində, ilk növbədə daxili sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlət daxildə dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dövləti cinayətlərlə mübarizəni öz üzərinə götürmüşdür. Çünki daxildə təhlükəsizlik təmin olunmadan xarici düşmənlərlə də mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür.

Göründüyü kimi, cəmiyyəti və dövləti daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq zərurəti təkcə müasir dövr üçün deyil, qədim dövr üçün də son dərəcə önəmli məsələ olmuşdur. Bu səbəbdən qədim dövrdə də təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusi aktualıq kəsb etmiş və daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məhz həmin zamanlardan başlayaraq daxili təhlükəsizlik orqanlarına və xarici kəşfiyyata ehtiyac yaranmışdır.

Bizə qədər gəlib çatmış mənbələrin qıtlığı ƏAF sahəsində tarixi mənzərəni tam yaratmağa imkan verməsə də müəyyən mənbələr tam əminliklə deməyə əsas verir ki, qədim dövrdə Azərbaycanda ƏAF-in mühüm əlamətləri, onun ayrı-ayrı növləri - cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat mövcud olmuşdur. Bunu həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində baş vermiş tarixi hadisələrdən, qonşu dövlətlərin o zamankı hərbi tarixindən, region dövlətlərin tarixindən, regionda gedən proseslərdən sezmək olar. Bundan əlavə, güman etmək olar ki, ƏAF sferasına aid bəzi məsələlər daha çox adət hüququ ilə tənzimlənirdi. Bu dövr haqqında yazılı mənbələr son dərəcə azdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər Qədim Şərqi ölkələrində siyasi axtarış mövcud olmuşdur. Lakin bu yönümdə daimi strukturlar olmasa da onların gələcəkdə təşəkkül tapması üçün zəmin yaranırdı. Siyasi axtarış, bir tərəfdən, ictimai həyatın digər sahələri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir, digər tərəfdən, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatla qarşılıqlı əlaqədə olduğuna dəlalət edir. Müəyyən mənada onları yalnız şərti olaraq ayıraraq müstəqil istiqamət kimi göstərmək olar.

Mövcud mənbələr tam əminliklə qeyd etməyə əsas verir ki, qədim dövrdə Azərbaycanda, bir qədər də geniş götürdükdə Qədim Şərqi axtarışın

bu istiqamətləri məlum idi. Bu barədə o zamankı hərbi yürüşlər, hərbi əməliyyatlar, baş vermiş hadisələr və tarixi faktlar şəhadət verir.

Qədim dövrdə dövlətin əsaslarına qəsd edən, mövcud rejimə və quruluşa, hökmdara qarşı yönəlik cinayətlər xüsusi təhlükə kəsb etdiyindən hakimiyyət orqanları onlarla mübarizəyə xüsusi diqqət vermiş və xüsusi adamlar vasitəsilə aşkar və qeyri-aşkar üsullarla cinayətlərin hazırlanması, aşkarlanması, baş vermiş cinayətlərin açılması, cinayətkarların ifşa olunması, axtarılıb tapılması istiqamətində ƏAF-i həyata keçirmişlər.

Digər cinayətlərlə də mübarizədə müxtəlif üsullarla məlumatların əldə olunmasına üstünlük verilmişdir. Vəzifə bölgüsünün bir o qədər də mövcud olmadığı bir şəraitdə mərkəzi idarəçilikdən tutmuş yerli idarəçiliyə qədər müxtəlif məmurlar cinayətkarlıqla mübarizəyə cəlb olunmuşdular. Ədalət mühakiməsini həyata keçirməklə məşğul olan hakim, həm də ittihamçı qismində çıxış etmişdir. Dövləti cinayətlər istisna olmaqla məhkəmə təqibi şikayət və ya məlumat əsasında başlaya bilərdi.

Ümumi cinayətkarlıqla mübarizədə ƏAF-in cinayət axtarışı növünə üstünlük verildiyi halda dövlət təhlükəsizliyi çərçivəsində dövləti cinayətlərlə mübarizədə ƏAF-in digər növlərindən istifadə olunurdu. Ümumi cinayətkarlıqla mübarizə cinayət axtarışını şərtləndirdiyi halda, siyasi cinayətkarlıq dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri özündə ehtiva edir ki, bu da siyasi axtarışı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərini aktuallaşdırmışdır.

O zamankı dövlət siyasi sabitliyi təmin etmək, əhaliyə nəzarət etmək, vəzifələrə təyin olunan və ya seçilən (bu daha çox Antik dövlətlərə, məs., Afinaya aid idi) şəxslərin siyasi etibarlılığında maraqlı olduğundan bu kimi məsələlərin daim diqqətdə saxlanılmasına xüsusi önəm verirdi. Siyasi axtarış hakimiyyətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasının mühüm vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

Kəşfiyyat, bir tərəfdən, cinayət axtarışı, siyasi axtarışla (siyasi kəşfiyyatla) əlaqəlidir, digər tərəfdən, ƏAF-in müstəqil növü kimi (məs., xarici kəşfiyyat, hərbi kəşfiyyat) çıxış edir. Bununla belə, siyasi axtarış çərçivəsində mövcud olan kəşfiyyatdan başqa kəşfiyyatı ayrıca bir istiqamət kimi göstərmək lazımdır. Bu xüsusda hələ qədim dövrlərdə kəşfiyyata xüsusi diqqət verilirdi.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim dövrdə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat olmadan uğurlu müharibə aparmaq və qalib gələmək mümkün deyildi. Əsası həmin zamanlarda qoyulmuş bu dövlət fəaliyyətinin növləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Tarixən bir dövlətin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanları ilə digər dövlətin müvafiq qurumları arasında, xüsusən də bir o qədər də dost olmayan dövlətlərin bu orqanları arasında qarşılıqlı yaşanmış, xüsusi terminologiyadan istifadə etsək, müxtəlif xarakterli oyunlar baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2000. - 351 s.
2. Анналы Саргона II (52 и др.) В книге «Очерки по древней истории Азербайджана.» Под ред. А.И.Гулиева. - Баку – 1956 - 72 с.
3. Алиев И. Очерки по истории Атропатены. – Баку: Азербайджанское государственное издательство. – 1989. - 159 с.
4. İsmayılov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 572 s.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебник, 2-е изд., - 1983. - 656 с.
6. Даллес А. Искусство разведки. - Москва: Международные отношения. - 1992. - 320 с.
7. Əliyev Ə. Quldarlıq ölkələrinin dövlət və hüquq tarixi. – Bakı: BDU, - 1991, - 207 s.
8. Кудрявцев А.В. Оперативно-розыскные правоотношения: сущность и юридическое своеобразие. // Вестник Владимирского Юридического Института. 2008. № 3 (8) - 55-60 с.
9. Qasımov C., Vağırov X. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi. – Bakı: MTN-in nəşriyyatı. - 2008, - 492 s.
10. Гамбаров С.Т. Политические и правовые идеи в Авесте. Дисс.на соиск. ученой степени кандидата юрид. наук. – Баку, - 1992. - 195 с.
11. Məlikova M. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı: Elm və təhsil. - 2019. - 448 s.
12. Məlikova M., E.Nəbiyev. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. – Bakı: Elm və həyat, - 2005. - 464 s.
13. Марков Г.Е. Первоыбитное общество. Учебное пособие. – Москва: Изд-во исторического факультета московского университета. - 2009. - 210 с.
14. Мамедов Т. Кавказская Албания в IV-VII вв. – Баку: Маариф, - 1993. - 211 с.
15. Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И. Гулиева. – Баку: Академия наук Азерб ССР, - 1956. - 162 с.
16. Полмар Н., Аллен Т. Энциклопедия шпионажа. – Москва, 1997. - 814 с.
17. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. В двух частях. Ч.1. – Москва, 1985. - 288 с.
18. Воронцов С.А. Спецслужбы России. Учебник. /С.А. Воронцов. - Ростов н/Д: Феникс, - 2006. - 512 с.
19. Законы Ману. Перевод С.Д. Эльмановича. Переведенный и исправленный Г.Ф.Ильиним. – Москва: Изд. Восточной лит-ры. - 1960. - 359 с.
20. <http://www.pseudologi.org/artkhashastra/index.htm>.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ РОЗЫСК, РАЗВЕДКА И КОНТРРАЗВЕДКА КАК ВИДЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ, А ТАКЖЕ В СТРАНАХ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Э.К.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются такие виды оперативно-розыскной деятельности, как уголовный розыск, политический розыск, разведка и контрразведка, рассматриваются взаимосвязи между ними, которые имели место в древний период в Азербайджане и в других странах Древнего Востока, играли важную роль в обеспечении безопасности государства и сохранили свою актуальность в современный период. В работе раскрывается сущность приведенных терминов, которые нашли свое отражение в древнем

законодательстве. В этой связи на основе исторических фактов исследуется ряд важных вопросов, относящихся к указанным видам оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: обеспечение безопасности, оперативно-розыскная деятельность, уголовный розыск, политический розыск, разведка и контрразведка, внутренняя безопасность, внешняя безопасность, вербовка, конспирация, агентура, шпионаж, спящий агент, политическое убийство, секретность

AS TYPES OF POLITICAL SEARCH, INTELLIGENCE, AND INTELLIGENCE OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES IN ANCIENT AZERBAIJAN, AS WELL AS IN OTHER ANCIENT EASTERN COUNTRIES

E.Q. NABIYEV

SUMMARY

The article discusses the operational-search activities in ancient times in both Azerbaijan and other Eastern countries to ensure the security of states. It covers types such as criminal search, political search, intelligence, and counterintelligence, focusing on the existence of mutual relationships between them. The essence of these terms is explained, and their presence in ancient legal documents is shown. Furthermore, the article examines and investigates various issues that have remained relevant today based on different historical facts.

Keywords: ensuring security, operational-search activity, political search, intelligence, counterintelligence, internal security, external security, recruitment (verbovka), conspiracy, agency, spy, sleeper agent, political assassination, secrecy.

UOT 341.2**GENDER BƏRABƏRLİYİ KONTEKSTİNDƏ
EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN
BƏZİ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ****N.H.MEHDİYEV, A.E.QİBLƏLİYEVƏ*****Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru
aytac.giblaliyeva@gmail.com***

Məqalədə qeyd olunur ki, beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normalarda öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir. Həmçinin qeyd olunur ki, qadınların iqlim dəyişmələri qarşısında ən böyük zəif cəhəti tarazlığın pozulduğu əmək bölgüsü, daha aşağı gəlir səviyyəsi və dolanacaq imkanlarının daha az olması, həmçinin torpaq və digər istehsalat gücləri ilə bağlı istifadə və nəzarətin daha aşağı səviyyədə olması, qanunla təsbit edilmiş hüquqların az sayda olması, səyyarlıq imkanlarının və siyasət və peşəkar birliklər sahəsində iştirakçılığın daha aşağı səviyyədə olması səbəbindən yaranan gender normaları və ayrı-seçkiliyindən irəli gəlir. Bu gün ekoloji böhran gender məsələlərində də özünü göstərir. Uzunmüddətli sənaye fəaliyyəti nəticəsində daha pis vəziyyətə düşmüş ekoloji şərait təbii balansə mənfi təsir göstərir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi, gender problemləri. və s.*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə əsasən hər bir vətəndaşın sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ var [1, s.15]. Ətraf mühitin çirklənməsi insan hüquqlarına, o cümlədən yaşamaq, psixi və fiziki sağlamlıq hüquqlarına təhlükə yarada bilər. Sağlam qida, təmiz su və hava ilə təmin olunmaq hər bir insanın hüququdur.

Bəşəriyyətin qloballaşmaya qədəm qoyduğu bir mərhələdə ətraf mühitin çirklənmədən mühafizəsi, ekoloji tarazlığın saxlanması, fauna və floranın qorunması, okean və dənizlərin, o cümlədən digər su axınlarının təmizliyinin bərpası beynəlxalq cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi və bu sahədə yaranan prob-

lemlərin həlli geniş elmi-praktik fəaliyyət tələb edir. Hazırkı dövr kifayət qədər ətraf mühit problemləri ilə əhatə olunmuşdur, bu da beynəlxalq əməkdaşlıq tədbirlərini, beynəlxalq ictimaiyyətin birgə təşəbbüslərini zəruri edir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, müasir dövrdə ekoloji təhlükəsizlik sisteminin yaradılması yalnız beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri nəticəsində real görünür. Başqa sözlə desək, ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin həlli dövlətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün vacib amildir [13, s. 923-924].

BMT-nin ən böyük iqlim dəyişikliyi konfransı “COP 29” 2024-cü il noyabr ayında Bakıda keçiriləcəkdir. Hər il keçirilən sammit dünya ölkələrini bir araya gətirərək iqlim dəyişikliyi və ölkələrin onunla necə mübarizə apara biləcəyini müzakirə etmək üçün bir platforma yaradırlar. COP zirvələri Birleşmiş Millətlərin İqlim Dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) çərçivəsində təşkil olunur. Qlobal istiləşmə ilə bağlı ilk hökumətlərəarası ətraf mühit sazişi olan

UNFCCC-nin 21 mart 1994-cü ildən qüvvəyə minməsindən sonra COP zirvələri keçirilir.

“COP 29” bu sahədə əsas nizamlayıcı sənədin iqlim böhranından çıxmaq üçün görülən və görülməyən işlərin müzakirəsinə həsr edilmiş böyük bir toplantı olacaqdır. Həmin sənəddə iqlim fəlakətinin qarşısını almaq üçün dünya ölkələrinin imzaladığı strategiya öz əksini tapacaqdır. Bu strategiyanın nəticə verməsi üçün ona əməl etmək lazımdır.

Təbiət bütün dünyada eyni qanunlara tabedir və dövlət sərhədi tanımır. Məhz bu cəhətdən ekoloji problemlər dövlətlərəarası bir məsələdir [6, s. 283].

Dünyanın ən yoxsul və ən həssas insanları iqlim dəyişikliyinə təsirlərindən ən çox zərər çəkənlərdir. İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri insan azadlıqlarını pozur, seçimi məhdudlaşdırır və həm birbaşa, həm də dolayısı ilə insan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsini təhlükə altına alır. Ərzaq və su çatışmazlığı və quraqlıq, istilik dalğaları və daşqınlar kimi ekstremal hava hadisələri – yoxsullara və ən həssas insanlara daha çox təsir edir. Dünya yoxsullarının 70%-i qadınlardır. İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri insan azadlıqlarını pozur, seçimi məhdudlaşdırır və həm birbaşa, həm də dolayısı ilə insan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsini təhlükə altına alır. İqlim böhranı ilə birlikdə gender bərabərsizliyi dövrümüzün ən böyük problemlərindən biridir. Bu, bütün dünyada qadın və qızların həyat tərzinə, dolanışq vasitələrinə, sağlamlığına və təhlükəsizliyinə təhlükə yaradır. İqlim böhranı “gender neytral” deyil. Qadınlar və qızlar mövcud gender bərabərsizliyini gücləndirən və onların yaşayış vasitələri, sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün unikal təhlükələr yaradan iqlim dəyişikliyinə ən böyük təsirlərini yaşayırlar. İqlim dəyişikliyi bütün dünyada münaqişələrə səbəb olduğundan, qadınlar və qızlar münaqişə ilə bağlı cinsi zorakılıq, insan alveri, uşaq ni-

kahları və zorakılığın digər formaları daxil olmaqla, gender əsaslı zorakılığın bütün formalarına qarşı artan həssaslıqla üzləşirlər [12, s. 129].

Bu gün ekoloji böhran gender məsələlərində də özünü göstərir. Uzunmüddətli sənaye fəaliyyəti nəticəsində daha pis vəziyyətə düşmüş ekoloji şərait təbii balansla mənfi təsir göstərir. Regionlarda yanacaq, heyvanlar üçün yemin, təmiz suyun çatışmazlığı, meşə örtüyünün azalması dünya təcrübəsində mənfi halların nümunələri kimi göstərilə bilər. Hər bir ekoloji problem əsaslı şəkildə cəmiyyətin inkişafına təsir edir, nəticədə gender tarazlığı pozulmuş olur. Respublikada ardıcıl olaraq ekoloji siyasət həyata keçirilir ki, bu siyasətin əsasını ölkənin əhalisinə göstərilən qayğı təşkil edir. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllinə dair siyasətin əsasını milli maraqlar təşkil edir. Belə siyasətin vacib aləti-qlobal təhlükələrə qarşı çıxmaq məqsədi ilə aparılan beynəlxalq siyasətdir; qlobal təhlükə deyiləndə ekoloji və texnogen fəlakətlər, təbii ehtiyatlardan qeyri-rasional istifadə olunması, demografik proseslərin arzu edilməyən inkişafı nəzərdə tutulur.

Qadınların iqlim dəyişmələri qarşısında ən böyük zəif cəhəti tarazlığın pozulduğu əmək bölgüsü, daha aşağı gəlir səviyyəsi və dolanışıq imkanlarının daha az olması, həmçinin torpaq və digər istehsalat gücləri ilə bağlı istifadə və nəzarətin daha aşağı səviyyədə olması, qanunla təsbit edilmiş hüquqların az sayda olması, səyyarlıq imkanlarının və siyasət və peşəkar birliklər sahəsində iştirakçılığın daha aşağı səviyyədə olması səbəbindən yaranan gender normaları və ayrı-seçkiliyindən irəli gəlir.

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə gender bərabərsizliyinə qarşı mübarizə ilə sıx bağlı olmalıdır və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə qlobal səylərin uğur qazanması üçün qadınların və qızların liderliyinin təmin edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Qadınların qərar qəbul etmə proseslərində və əmək bazarlarında qeyri-bərabər iştirakı bərabərsizlikləri artırır və çox vaxt qadınların iqlimlə bağlı planlaşdırma, siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinə tam töhfə verməsinə mane olur. Bununla belə, qadınlar davamlı resursların idarə edilməsi və ya ev təsərrüfatları və icma səviyyəsində aparıcı davamlı təcrübələr haqqında yerli bilikləri və liderlikləri sayəsində iqlim dəyişikliyinə cavab olaraq mühüm rol oynaya bilərlər. Yerli səviyyədə qadınların liderlik səviyyəsinə daxil edilməsi iqlimlə bağlı layihələrin və siyasətlərin təkmilləşdirilmiş nəticələrinə gətirib çıxarmışdır. Əksinə, siyasətlər və ya layihələr qadınların mənalı iştirakı olmadan həyata keçirilərsə, bu, mövcud bərabərsizlikləri artırır və effektivliyi azalda bilər.

Gender bərabərliyi hüquqi cəhətdən məcburi insan hüquqları müqavilələrində təsbit olunmuş fundamental insan hüquqları prinsipidir, o cümlədən hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların üzərində işləmək öhdəliyi götürdükləri məqsəd. Gender perspektivinin ədliyyə sektoruna inteqrasiyası,

həmçinin ədalət mühakiməsinə bərabər çıxışı təşviq etməklə təhlükəsizliyi və qanunun aliliyini gücləndirir. Bu yanaşma cəzasızlıqla mübarizə aparmağa kömək edir, xüsusilə gender əsaslı zorakılıq (GBV) və bu cür cinayətlərə qarşı müdafiə təkmilləşdirilir. Gender meynstriminqi hər kəsin hüquqlarını qoruyan qanunların həyata keçirilməsinə və təmsilçi, effektiv və ədalətli ədalət institutlarının yaradılmasına kömək edir. Gender islahatları ayrı-seçkilik və bərabərsizlik vəziyyətini dəyişməyə kömək edir.

Müasir dövrdə baş verən qlobal problemlərin ətraf mühitə təsirinin artması fonunda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda əksini tapmış beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin inkişafını tələb edir. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normaların effektivliyində öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir.

Ekoloji hüquqlar qanunvericilik qaydasında tanınmış, təsbit edilmiş və təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə insanın müxtəlif tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən fərdi hüquqlardır [7, s. 189].

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsbit olunmasının beynəlxalq-hüquqi normativ əsası qismində 1972-ci ilin iyun ayının 5-16-da keçirilmiş İnsanın ətraf mühit problemləri üzrə Stokholm Konfransında qəbul edilmiş Bəyannamənin mühüm rolu xüsusilə göstərilməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin məcmusunu özündə ifadə edən adıçəkilən beynəlxalq sənəd struktur baxımından iki hissədən - preambula və prinsiplər hissəsindən ibarətdir.

Preambulada təsbit olunan ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi Bəyannamənin 1-ci prinsipində daha da təkmilləşdirilmiş formada əks etdirilmişdir. Müvafiq normada insanın əlverişli ətraf mühit hüququndan, həmçinin onun ətraf mühitin qorunması, yaxşılaşdırılmasına görə məsuliyyətindən bəhs edilir. Bəyannamənin 2-5-ci prinsipləri müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyini özündə təsbit edir. Belə ki, 3-cü və 5-ci prinsiplər bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, 4-cü prinsip isə canlı təbiətin qorunmasına görə məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi çətin, ardıcıl və dinamik inkişaf edən mexanizm olaraq, zamanın ekoloji çağırışlarına cavab olaraq özünün tənzimləyici təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsi tendensiyasını nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, həmin inkişafa xas olan xarici və daxili meyarlarla ölçülən xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlər

əsasən ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi əsaslarının məzmun və inkişafının gələcək istiqamətlərini normativ və təşkilati səviyyədə konkretləşdirməklə, inkişaf prosesini müəyyən edir.

Bütövlükdə, bəşəriyyətin mövcudluğu və gələcəyi ətraf mühitin hansı səviyyədə qorunub saxlanmasından asılıdır. Müasir dövrdə bizi əhatə edən təbii mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində planetar miqyasda beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin inkişafı xüsusi önəm kəsb edir. 2015-ci il 12 dekabr tarixində İqlim üzrə Paris Sazişinin qəbul edilməsi ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi əsasının inkişafında mütərəqqi addım kimi qəbul edilməlidir. Hazırda həmin Sazişə 190-dan artıq dövlət, o cümlədən Azərbaycan Respublikası qoşulmuşdur.

Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar (YUNEP, QRİNPİS çərçivəsində müxtəlif sosial və idarəetmə nəzəriyyələri, nüfuzlu alimlərin tədqiqatları) ətraf mühit üçün ən təhlükəli problemlər sırasında əhalinin yerdəyişməsi, resursların tükənməsi, havanın çirkləndirilməsi, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların məhv edilməsi, okeanın turşuluğunun artması, turşu yağışları, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə/iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itkisi və yaşayış mühitlərinin dəyişməsi, meşələrin məhvi, şəhərlərin böyüməsi qeyd edilir [15, s.253-260]. Sadalanan problemlərin, demək olar ki, hamısı silahlı münaqişələrin nəticəsində yarana bilər, yəni bir tək silahlı münaqişə meyarı bütün bu problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Göründüyü kimi, bizi əhatə edən ətraf təbii mühitə bilavasitə və dağıcı ziyan vuran təsir vasitələrindən biri və bəlkə də ən önəmlisi silahlı münaqişələrdir. Silahlı münaqişələr beynəlxalq humanitar hüququn normaları ilə tənzimlənir. Bu baxımdan beynəlxalq humanitar hüquqda ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi yaşadığımız dövrün ən aktual problemlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bəşəriyyət inkişafının tarixi də göstərir ki, insanın ətraf mühitə zərərli təsiri uzun illər ərzində davam etmiş və bizim günlərdə də davam etməkdədir. Hal-hazırda bu təsirin miqyası o həddə çatmışdır ki, insanın sağlamlığı üçün ekologiyanın optimal səviyyədə saxlanılması naminə təbii mühitin mühafizəsi son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, təbii mühitə əsas dağıcı təsir vasitələrindən biri kimi silahlı münaqişələr göstərilir. Münaqişə tərəflərinin silahlı qüvvələri qadağan edilmiş silah növlərini, həmçinin bioloji və kimyəvi silahları tətbiq edərək, ətraf mühiti çirkləndirir, su resurslarını yarımsız vəziyyətə gətirir, meşə massivlərini məhv edirlər və s. Sadalanan mühitlərin bərpası isə ya kifayət qədər vaxt və vəsait tələb edir, ya da demək olar ki, mümkün olmur.

Məsələn, 1990-cı illərin əvvəllərində İran körfəzində müharibə baş verən zaman, dənizə təxminən 1.5 milyon ton neft axmışdı, böyük miqdarda neft isə səhraya tökülmüşdü. Küveytin ərazisində yerləşən bütün neftçıxarma kompleksləri məhv edilmişdi. Neft komplekslərinin yanması nəticəsində at-

mosferə küllü miqdarda müxtəlif zəhərli maddələr atılmışdı, bu isə nəticədə İraq və Küveytin ərazisində yaşayan mülki əhəlinin sağlamlığına mənfi təsir göstərən müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Müasir dövrün silahlı münaqişələrində də təbii mühit üçün dağıdıcı xarakterə malik silah növlərindən istifadə istisna deyil. 2003-2010-cu illəri əhatə edən İraq müharibəsində qiyamçılar tərəfindən müxtəlif vaxtlarda Ramadi, Əl-Fəllucə ərazilərində kimyəvi silah (xlorin) tətbiqi nəticəsində nəinki ətraf mühitə ciddi ziyan vurulmuş, həmçinin yüzlərlə insan həlak olmuşdu.

Bundan başqa, 2011-ci ildə Liviyada baş vermiş hadisələr göstərdi ki, NATO qoşunlarının bombalamalarının əhəmiyyətli hissəsi neft emal edən müəssisələrin partladılmasına yönəlmişdi, bu isə beynəlxalq ekoloji normaların və humanitar hüququn bilavasitə pozulması deməkdir. 21 avqust 2013-cü ildə Dəməşq ətrafında kimyəvi silahın (zarin qazı) tətbiqi nəticəsində 1300 insan həlak olmuş, ətraf mühitə ciddi zərər yetirilmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, müasir dövrün bir çox silahlı münaqişələrində ətraf mühitə ciddi ziyan vuran, ekoloji təhlükəsizliyə mənfi təsir göstərən silah növlərindən digər silahlı münaqişələrdə də istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu faktlar beynəlxalq ictimaiyyəti passiv, seyredici mövqedə durmamağa, beynəlxalq səviyyədə təşəbbüsləri aktivləşdirməyə sövq etmişdir.

Bəşəriyyət üçün əlverişli ətraf mühitin həyati əhəmiyyətinin dərk edilməsi və çoxsaylı təbiəti mühafizə təşkilatlarının aktiv səyləri təbii mühitin mühafizəsi istiqamətində bir sıra normaların qəbuluna gətirib çıxarmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında ilk təşəbbüslər ayrıca dövlətlər səviyyəsində həyata keçirilirdi. Bu proses inkişaf etdikcə bütövlükdə ətraf mühitin və ya onun müxtəlif komponentlərinin qorunması üzrə çoxsaylı hüquqi aktların qəbuluna şərait yaratmışdı.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bu problemin tədqiqi və zəruriliyi və əhəmiyyətinin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasının nəticəsidir ki, BMT Baş Məclisinin 5 noyabr 2001-ci il tarixli 56/4 sayılı Qətnaməsi ilə 6 noyabr tarixi "Müharibə və silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitin istismarının qarşısının alınmasının beynəlxalq günü" kimi tanınmışdır. Bu qərarı qəbul etməklə, beynəlxalq ictimaiyyət belə bir məsələni nəzərə almışdır ki, silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitə vurulan zərər münaqişələrin dayandırılmasından sonra uzun müddət ərzində ekosistemlərin və təbii resursların vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və yalnız bir dövlətə yox, ümumilikdə gələcək nəsillərin sağlamlığına da mənfi təsir göstərir.

Bundan başqa, YUNEP-in məlumatlarına görə, son 60 il ərzində, bütün daxili (qeyri-beynəlxalq) silahlı münaqişələrin ən azı 40 faizi təbii resursların (ağac, almaz, qızıl və neft) istismarı ilə bağlı olmuşdur. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, təbii resurslarla bağlı münaqişələr digər münaqişələrlə müqayisədə iki dəfə çox baş verir.

Hazırda dünya ictimaiyyəti sağlam ətraf mühitin birinci dərəcəli əhəmiyyətini artıq dərk etmiş və bu sahədə səylərini də artırmışdır. 27 may 2016-cı ildə Ətraf mühit üzrə BMT Məclisinin iştirakçıları silahlı münaqişələrin baş verdiyi ərazilərdə ətraf mühitin mühafizəsinə dair UNEP/EA.2/Res.15 nömrəli qətnaməsini qəbul etdi. Bu sənəddə, həmçinin davamlı inkişaf sahəsində hədəflərin tam şəkildə həyata keçirilməsinə sadıqlıq də təsdiq edilirdi. Qeyd edilən məsələlər BMT Baş Məclisinin 70/1 sayılı qətnaməsinin "Bizim dünyamızın dəyişdirilməsi: 2030-cu ilə qədər Davamlı inkişaf sahəsində gündəlik" adlı fəslində də öz əksini tapmışdır [4].

Bu səbəbdən dünya birliyinin hazırda bilavasitə diqqət mərkəzində olan və gələcək nəsillərin sağlam ətraf mühidə yaşaması məsələsinə bilavasitə təsir göstərən beynəlxalq humanitar hüquqda ətraf mühitin mühafizəsi problemi hazırda xüsusi aktualıq kəsb edir.

Ümumiyyətlə, hər bir suveren dövlətin ekoloji təhlükəsizliyi təkcə dövlət üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün birinci dərəcəli obyektidir, çünki neqativ ekoloji vəziyyət, o cümlədən millətin genetik fondu üçün də çox böyük təhlükədir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, dövlətlər ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində qarşıya çıxan xüsusi məsələləri tənzimləyən müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi praktikasından istifadə edirlər. Bu cür praktika bütün təbii komponentlərə şamil edilir. Bunu "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" 24 mart 2000-ci il tarixli 840-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu da təsdiq edir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkilinin və mühafizəsinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektlərinin qorunmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edir [1].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 15 iyul 2000-ci il tarixli 366 nömrəli qərar qəbul edilmişdir.

Qeyd edək ki, ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərini iqtisadi məqsədlərlə bağlamaq tamamilə əsaslıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi təkcə hüquqi məzmunu deyil, həm də iqtisadi məzmunu malikdir. Ona görə də ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi nəinki hüquqi tənzimləmənin, həm də dövlətin iqtisadi strategiyasının obyektidir.

Zənnimizcə, ekoloji hüquq pozuntuları ilə mübarizədə ilk növbədə həm mülki-hüquq, həm də inzibati-hüquq təsir tədbirlərindən səmərəli istifadə edilməlidir. Lakin obyektiv gerçəklik göstərir ki, ekoloji hüquq pozuntularının ictimai təhlükəliliyinin artması həmin təsir tədbirləri ilə yanaşı, cənayyət-hüquq tədbirlərindən də istifadə olunmasını şərtləndirir.

Etiraf etmək lazımdır ki, ekoloji cinayətlərin hazırda böyük ictimai təhlükəliliyinə baxmayaraq, digər kriminal hallarla mübarizədən fərqli olaraq, onlarla mübarizədə passivlik mövcuddur. Ətraf mühitə qarşı hüquq pozuntularının ayrı-ayrı növlərinin artdığı şəraitdə aşkara çıxarılmış hüquq pozuntuları ilə əlaqədar əsasən mülki-hüquq və inzibati-hüquq təsir tədbirləri tətbiq olunur. Bu isə ətraf mühitin qorunması istiqamətində tələb olunan səmərəni vermir.

Azərbaycan Respublikası yeni cinayət qanunvericiliyinin ətraf mühitin mühafizəsinə aid hissəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ekoloji cinayətlərlə mübarizəyə yönəldilmiş cinayət-hüquq normaları əvvəlki cinayət qanunundan fərqli olaraq xeyli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir.

Lakin əvvəllər olduğu kimi, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində də ekoloji cinayətin anlayışı verilməmişdir. Halbuki qanunda bu cinayətin anlayışının formulə edilməsi ətraf mühitə qəsdlərə görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı bir çox məsələlərin həlli üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar cinayət-hüquq ədəbiyyatında tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, “ictimai təhlükəli əməlin mahiyyəti haqqında düzgün təsəvvür olmadan sanksiyaları dəqiqləşdirmək, cinayət-hüquq normasının tətbiqinin məqsədlərini, profilaktiki işin həcmi və vəzifələrini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir” [3].

Fikrimizcə, ekoloji cinayətin tərifli lakonik olmalı və cinayəti cinayət-hüquqi kateqoriya kimi səciyyələndirən əlamətləri özündə əks etdirməlidir. Beləliklə, ekoloji cinayət – cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş, ekoloji təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş təqsirli və cəzalandırılan ictimai təhlükəli əməldir.

Cəmiyyətdə iqtisadi maraqlarla ekoloji maraqların üst-üstə düşməsi onların hər ikisinin qorunmasını tələb edir. Bu isə iqtisadi məsuliyyətlə yanaşı ekoloji məsuliyyət məsələsini də irəli sürür. Kəskin ekoloji məsuliyyətsizlik isə ekoloji cinayətə bərabər tutulur. Təsadüfi deyildir ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında həmin məsələ xüsusi vurğu ilə bir sıra maddələrdə (maddə 39 – Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və maddə 78 – Ətraf mühitin qorunması) öz əksini tapmışdır .

Ətraf mühitə vurulan zərər nəticə etibarilə bilavasitə insanın sağlamlığına vurulan zərəmə bərabər tutulur. Ekoloji cinayətlərin predmetindən, ekoloji qaydalar və sosial ekoloji təhlükəsizlikdən fərqli olaraq, ekoloji cinayətin obyektli, qanun tərəfindən qorunan təbii obyektlər və təbii komplekslər, eləcə də bütövlükdə ətraf mühitdir.

1999-cu il 8 iyun tarixində qəbul edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbabətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarət-

dir. Bu Qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir [8].

Göründüyü kimi təbiətə adi zərər vurmadan cinayət səviyyəsinə yüksəlmək arasında az bir məsafə vardır. Həmin məsafənin keçilməsi daha dəqiq desək, həmn hüdudun laqeydcəsinə tapdanması, mütləq qanunla cəzalandırılmalıdır. Cəzalandırma isə həm inzibati, həm də cinayət qaydasında ola bilər.

Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları ümumi məcburi qüvvəyə malik olmaq üçün müvafiq normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmalıdır. Müvafiq normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmayan ətraf mühitin mühafizəsi haqqında elmi tövsiyələr nə qədər inandırıcı və əhəmiyyətli olsa da, hamı üçün məcburi qüvvəyə malik hesab edilə bilməz. Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları öz məzmununa görə barəsində CM-in digər maddələrində məsuliyyət nəzərdə tutulan ümumi və xüsusi təhlükəsizlik qaydalarından fərqlənir.

Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanununda, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının eyni tarixli Qanununda, “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanununda, Azərbaycan Respublikasının “Yerin təkisi haqqında” 13 fevral 1998-ci il tarixli Qanununda, Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Meşə Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının 26 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Su Məcəlləsində və digət qanunvericili aktlarında nəzərdə tutulmuşdur [11, s. 384].

Əvvəlki cinayət qanunvericilikləri ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayətlərlə bağlı olan kriminal təzahürlərə görə mükəmməl tərkiblər müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, ekoloji cinayətlərlə səmərəli mübarizəni təmin etmək üçün ölkəmizin cinayət qanunvericiliyi müəyyən təkamül yolu keçmiş və hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 15 maddə olmaqla ayrıca fəsil (28-ci fəsil) ayrılması təqdirəlayiqdir:

44 günlük Vətən müharibəsində tarixi Qələbə əldə edildikdən sonrakı dövrdə təcavüzkar Ermənistanın məsuliyyətə cəlb edilməsi və vurduğu ziyanın ödənilməsi ilə bağlı hüquqi məsələlərin təhlili müasir dövrdə aktual problemlərdəndir.

Artıq dünya ictimaiyyəti Ermənistanın təcavüzkar siyasətini rəsmi şəkildə tanıyır desək yanlışdır. Belə ki, son illər nüfuzlu beynəlxalq qurumların, məhkəmə orqanlarının qərarları bunu deməyə əsas verir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 16 iyun 2015-ci il Qərarında birbaşa gös-

tərilir ki, “bu ərazilərin hərbi işğalı nəticəsində Ermənistan Dağlıq Qarabağ və digər işğal olunmuş ərazilər üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirib və həyata keçirməkdə davam edir”. Artıq bu qərar tanınmış beynəlxalq hüquq alimlərinin əsərlərində də özünə yer tapmışdır [13, s. 189].

Azərbaycan xalqının və dövlətinin 30 ilə yaxın bir dövr ərzində bir nömrəli problemi olmuş Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında ekoloji mühitə ciddi ziyan vurulmuşdur. Torpaqlar geri qaytarıldıqdan sonra bütün dünya həmin ərazilərin olduğu acınacaqlı ekoloji vəziyyətin, dağıntıların miqyasının şahidi olmuşdur. Ermənistan və Azərbaycan arasında davam etmiş və 2020-ci ilin 8 noyabr tarixində Azərbaycanın tarixi zəfəri ilə sonlanmış bu elan edilməmiş müharibənin əsas səbəbi ermənilərin separatçı əməlləri olmuşdur. Azərbaycan tərəfi, işğalçı Ermənistandan fərqli olaraq, bu münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır. Lakin Ermənistanın qeyri-konstruktiv hərəkətləri, Minsk qrupunun “qeyri-ciddi” fəaliyyəti, dünyanın lider dövlətlərinin “ikili standartlar” siyasəti bu problemin hələ də öz həllini tapmamasını xeyli gecikdirmişdir. Lakin Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin həyata keçirdiyi konstruktiv, düşünülmüş, hərbi-taktiki siyasət nəticəsində münaqişə hərbi yollarla həll edilmişdir. Baxmayaraq ki, uzun illər ərzində beynəlxalq vasitəçilər, demək olar, bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin hərbi həllinin olmadığını iddia edir, Azərbaycanın da tərəfdarı olduğu kimi münaqişənin sülh yolu ilə həllini isə təmin etmirdilər, şanlı Azərbaycan Ordusu münaqişəni hərbi yolla həll etmiş oldu. Silahlı münaqişədən sonra məsələ siyasi müstəvidə də 2020-ci il 10 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidenti arasında üç tərəfli Bəyanatın imzalanması ilə tarixi ədalət bərpa edildi.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minalanmış ərazilərin təmizlənməsi, istismar və talan edilmiş, “ekoloji terrora” məruz qalmış ərazilərin bərpa edilməsi istiqamətində həm siyasi, həm də hüquqi müstəvidə aktiv fəaliyyət həyata keçirilməkdədir [10].

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn müasir inkişaf tendensiyası və bu istiqamətdə qəbul olunan beynəlxalq hüquqi sənədlər ətraf mühitin müharibə aparılma vasitəsi kimi istifadəsini tamamilə qadağan edir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərini təhlil edərkən, ilk növbədə ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır [5, s. 101-102].

Ermənistanın işğal olunmuş ərazilərdə meşə yangınları törətməsi, çaylara zəhərli maddələrin axıdılması, müntəzəm hərbi təlimlər zamanı torpaq qatını və yaşıllıqları, tarixi və mədəni abidələri məhv etməsi kimi faktlar və

bu faktların münaqişədən sonra tam təsdiqini tapması, qarşı tərəfin yetirdiyi ziyanın ehtimal ediləndən qat-qat ciddi və geniş miqyaslı olmasının sübuta yetirilməsi beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması və Ermənistanın ətraf mühitə vurduğu ziyana görə məsuliyyətə cəlb edilməsi problemini aktuallaşdırır.

Beləliklə, müxtəlif ekoloji cinayətlərə qarşı ardıcıl mübarizənin aparılması cəmiyyətin və dövlətin normal fəaliyyəti üçün zəruridir. Müasir texnika və texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar olan elmi-texniki tərəqqi bəzən neqativ nəticələrə və insan tərəfindən təbiətə ekoloji ziyanın vurulmasına gətirib çıxarır, habelə bəşəriyyətin mövcudluğunun bioloji əsası üçün təhlükəli həddə çatdırır. Buna görə də ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi şəraitində ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə yüksək aktuallığını saxlayır və ətraf mühitin qorunması üçün hüquqi vasitələrin, o cümlədən cinayət hüquq vasitələrinin gücləndirilməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq yayın evi, 2018. –91 s.
2. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. – Bakı, – 2005, – 320 s.
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Hesabat, – Bakı, –2015, –252 s.
4. Environmental Problems
<https://www.conserve-energy-future.com/15-current-environmental-problems.php>
5. Əliyev, Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. – Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018, –176 s.
6. Əliyev, Ə.İ. İnsan Hüquqları. Dərslik. –Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013, 508 s.
7. Əliyev, Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. –Bakı, –2019, –352 s.
8. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 678-İQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. - 1999 / <http://www.e-qanun.az/framework/3852>
9. <https://president.az/articles/45924>
10. <https://president.az/articles/45924>
11. Mühəribə cinayətləri və beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik problemi. - 1905.az saytı, – 2017 / <http://1905.az/%C9%99rs%C9%99ng-su-anbarina-erm%C9%99nil%C9%99rin-qanunsuz-muedaxil%C9%99si/>
12. Səfərov E.F., Səfərova N.R. Gender bərabərliyi. - Bakı, –2023, –198 s.
13. Shaw, N.Malcolm. International Law. –Cambridge University Press, –2017, –1118 p.
14. Thomas Donlin-Smith, Shafiq Muhammad. Nature and the Environment in Contemporary Religious Contexts. – Cambridge Scholars Publishing, – 2018, – 331 p.
15. Международное экологическое право. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев. – Москва: Статут, – 2012, – 639 с.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Н.Г.МЕХТИЕВ, А.Э.КИБЛАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что специфика договорного сотрудничества по вопросам обеспечения экологической безопасности как решающего элемента международно-правового регулирования отражена в нормах, действующих на уровне как мирового сообщества, так и отдельных государств. Инициативы государств по заключению соглашений по вопросу обеспечения экологической безопасности на глобальном уровне, влияющие на национальный механизм реализации, развиваются в восходящей тенденции. Также отмечается, что самой большой уязвимостью женщин перед лицом изменения климата является несбалансированное разделение труда, более низкий уровень доходов и меньшие возможности получения средств к существованию, а также более низкие уровни использования и контроля над землей и другими производительными силами, меньшее количество прав, установленных законом. . из-за гендерных норм и дискриминации, возникающей из-за меньшей численности, возможностей мобильности и более низкого уровня участия в политике и профессиональных ассоциациях. Сегодня экологический кризис проявляется и в гендерных вопросах. Экологические условия, ухудшившиеся в результате длительной промышленной деятельности, оказывают негативное влияние на природный баланс.

Ключевые слова: Международно-правовое регулирование, охрана окружающей среды, экологические проблемы, изменение климата, гендерные вопросы

SOME LEGAL ASPECTS OF ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE CONTEXT OF GENDER EQUALITY

N.H.MEKHDIYEV, A.E.QIBLALIYEVA

SUMMARY

It is noted in the article that the specific features of contractual cooperation on the issues of ensuring environmental safety as a decisive element of international legal regulation are reflected in the norms in force at the level of both the world community and individual states. Initiatives of states to conclude agreements on the issue of ensuring environmental safety at the global level, which influence the national implementation mechanism, are developing in a rising line. It is also noted that women's biggest vulnerability in the face of climate change is an imbalanced division of labor, lower income levels and less livelihood opportunities, as well as lower levels of use and control over land and other productive forces, fewer rights established by law. due to gender norms and discrimination resulting from lower numbers, mobility opportunities and lower levels of participation in politics and professional associations. Today, the environmental crisis also manifests itself in gender issues. Environmental conditions worsened as a result of long-term industrial activity have a negative impact on the natural balance.

Keywords: International legal regulation, environmental protection, environmental problems, climate change, gender issues

UOT 341**İNSAN ALVERİ CİNAYƏTİ İLƏ MÜBARİZƏNİN
ƏSAS HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ****S.H.QƏLƏNDƏRLİ**
Bakı Dövlət Universiteti
sona.qalandarli@mail.ru

Məqalədə qeyd olunur ki, İnsan alverinin qarşısının alınması bu alverlə mübarizənin əsas istiqamətlərindən biridir, o cümlədən potensial qurbanlar üçün ixtisaslaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsidir. İnsan alveri ilə məşğul olmaq riski altında olan şəxslərin dəqiq müəyyən edilməsi bu cür kompaniyaların uğurunun açarıdır. İnsan alverinin qarşısının alınması bu alverlə mübarizənin əsas istiqamətlərindən biridir, o cümlədən potensial qurbanlar üçün ixtisaslaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan qadın qurbanlıq portretinin tərtib edilməsi zəruri görünür, çünki insan alverçiləri qarşısında ən həssas olan qadınlardır. İnsan alveri dünyada bütün ölkələrdə baş verə bilən cinayətdir. O, həm milli, həm də transmilli xarakter daşıyır. İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində ən təsirli və zərurətdən doğan mübarizə vasitəsi bu əməlləri törədən təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması, habelə ciddi hüquq pozuntusunun neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasıdır. İnsan alveri yalnız cinsi istismar məqsədilə insan alverini əhatə etmir, eyni zamanda, bura istismarın bir sıra digər formaları da aiddir. İnsan alverini əmələ gətirən istismarın müxtəlif və yeni meydana çıxan formalarına dair biliklər tədricən artmaqdadır. Son araşdırmalar onu göstərir ki, əməyin istismarı, işləmək üçün xarici ölkələrə üz tutan səriştəsiz insanlarla böyük bir problemlər yarana bilər.

Açar sözlər: insan alveri, insan alverinə qarşı mübarizə, insan alverinin qurbanları, universal yurisdiksiya, beynəlxalq əməkdaşlıq və s.

XX əsr boyu insan alverinə qarşı mübarizənin müasir hüquqi bazalarının, eləcə də bu problemlə mübarizənin milli və beynəlxalq mexanizmlərinin meydana çıxdığını görmək olar.

İnsan alverinə qarşı mübarizədə dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq XIX əsrin əvvəllərində, dünya ictimaiyyətinin insan alveri kimi problemi anlamaq və həll etmək yoluna yenicə başladığı dövrdə köləliyin və qul ticarətinin kökünü kəsmək cəhdlərindən qaynaqlanır.

1815-ci ildə Vyana Konqresinin Xüsusi Bəyannaməsi beynəlxalq səviyyədə qul ticarətinin kökünün kəsilməsinin vacib olduğu ilk sənəd idi. Bu-

nun ardınca 1818-ci ildə keçirilən Axen Konqresində insan alveri kimi fəaliyyətlər cinayət elan edilmiş və qadağan edilməsi çağırışları edilmişdir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu qərarlar yalnız şifahi şəkildə dəstəklənmişdir. Eyni zamanda, o dövrdə qul alverinə qarşı heç bir əməli fəaliyyət görülməmişdir. Bu baxımdan qul ticarəti də quldarlığın özü kimi öz mövcudluğunu dayandırmamış, inkişaf etməkdə və əhəmiyyətli gəlirlər gətirməkdə davam edirdi. Köləlik və qul ticarəti ilə mübarizə üçün praktiki tədbirləri əks etdirən ilk sənəd 1841-ci il London müqaviləsi idi [7, s.38].

İnsan alveri milyonlarla insanın şəxsi və seçim azadlıqlarından məhrum edildiyi, cinsi zorakılıqdan tutmuş əmək istismarı, icbari cinayətkarlıq və orqan alveri, yaxud hər hansı digər mənfəət məqsədli istismar formasınadək çoxsaylı məqsədlər üçün icbari və alçaldıcı vasitələrlə istismar edildiyi müasir kütləvi köləlik anlayışıdır. Bu əmələ güctətbiqetmə, məcburetə, oğurluq, dələduzluq, aldatma, səlahiyyətdən və ya müdafiəsiz vəziyyətdən sui-istifadə etmə yolu ilə, şəxslərin istismar məqsədilə cəlb edilməsi, daşınması, təhvil verilməsi, gizlədilməsi və ya alınması aiddir. İnsan alverinə məruz qalanlar fahişəlik, məcburi əmək, orqanların çıxarılması üçün istismar edilir, yaxud insan alverinin meydana çıxan digər formalarına, o cümlədən mütəşəkkil şəkildə dilənçilik, müavinətlərlə dələduzluq, ev köləliyi və məcburi nikah kimi hallara cəlb olunurlar.

İnsan alveri dünyada bütün ölkələrdə baş verə bilən cinayətdir. O, həm milli, həm də transmilli xarakter daşıyır. Onların olduqca az qismi ciddi cinayət əməlinin qurbanı kimi yardım və müdafiə ilə təmin olunur, əksər hallarda isə immiqrasiya tərkibli qanun pozuntusuna, fahişəlik və ya qeyri-qanuni işlərlə məşğul olma, səhv ifadə verməyə görə həbs olunur, saxlanılır və məsuliyyətə cəlb edilir [7, s.176].

İnsan alveri yalnız cinsi istismar məqsədilə insan alverini əhatə etmir, eyni zamanda, bura istismarın bir sıra digər formaları da aiddir. İnsan alverini əmələ gətirən istismarın müxtəlif və yeni meydana çıxan formalarına dair biliklər tədricən artmaqdadır. Son araşdırmalar onu göstərir ki, əməyin istismarı, işləmək üçün xarici ölkələrə üz tutan səriştəsiz insanlarla böyük bir problemlər yarana bilər. İstismarın yeni meydana çıxan və dəyişən formalarından əlavə, istismara görə məsuliyyət daşıyan insan alverçiləri davamlı şəkildə bu əməli törətmə üsullarını da dəyişir və inkişaf etdirirlər. Buna görə də, insan alverçilərinin insan alveri əməlini necə törətmələrini başa düşmə istismarın müxtəlif formalarını başa düşmə kimi vacib ola bilər.

İnsanları insan alverinin qurbanlarına çevirmək üçün cəlb olunduğu bir vahid üsul yoxdur və qurbanların istismar şəraitinə məcbur edildiyi üsullar mənbə dövlətlərdə bir-birindən fərqlənir. AŞ Konvensiyasının 2-ci maddəsində təsdiq edilmişdir ki, insan alverinə, mütəşəkkil cinayətkarlıqla əlaqəli olub-olmamasına baxmayaraq, həm milli, həm də transmilli səviyyələrdə in-

san alveri aid edilir.

İnsan alverinə məruz qalmış insanların İnsan alverinin qurbanlarının, ən azı onların insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılması və müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması hüququ vardır.

İnsan alveri qurbanının müəyyənləşdirilməsi vaxt aparan bir prosesdir. İstismar halını müəyyənləşdirmə və istismar anlayışına aydınlıq gətirmək üçün istismarın indikatorları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, xüsusilə məcburi əmək üçün istismar hallarında uyğundur və belə olan halda əməyin istismarını və məcburi əməyi fərqləndirmək çətin ola bilər. Buna görə də insan alveri indikatorlarından istifadə istismar halını müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

Onlara tam məlumat verilməli, qurban tam və məlumatlı şəkildə razılığı alınmalı və onlara qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir. Onların konfidensiallıq hüququna riayət edilməlidir. Qurbanların müdafiəsi həmişə prioritet məsələdir və cinayət araşdırmasına başlamazdan əvvəl hüquq-mühafizə işçiləri qurbanların müdafiəsiz vəziyyətlərdən çıxarılmasını və onların təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün nəzarət altına alınmalarını təmin etməlidirlər.

İnsan alveri qurbanlarının onların qurbana çevrilməsi ilə birbaşa əlaqəli olan cinayət əməllərinə görə cəzalandırılması fundamental ləyaqətlərinin alçaldılması deməkdir. Bu, həqiqət və ədalətin ciddi şəkildə inkar edilməsindən ibarətdir. O, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli olan iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və şəxsi amillərin doğurduğu mürəkkəb bir hadisədir. Bunlar, ilk növbədə, yoxsulluğa qarşı zəiflik, demokratik mədəniyyətlərin olmaması, gender bərabərsizliyi və qadınlara qarşı zorakılıq, münaqişə və münaqişədən sonrakı vəziyyətlər, sosial inteqrasiyanın olmaması, imkanların, məşğulluğun, təhsilə çıxış imkanının olmaması, uşaq əməyi və ayrı-seçkilikdən irəli gəlir.

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində ən təsirli və zərurətdən doğan mübarizə vasitəsi bu əməlləri törədən təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması, habelə ciddi hüququ pozuntusunun neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasıdır. Təbii ki, insan alveri ilə bağlı məsuliyyətə dair müddələrin təhlil olunan Qanunda nəzərdə tutulması məsuliyyətin və cəzanın labüdlüyü prinsipinin məzmunundan irəli gəlir. Qanunlarda və nəzəri araşdırmalarda vurğulandığı kimi təqsirli tərəfindən törədilmiş hər bir ictimai-təhlükəli əməl məsuliyyət doğurur və həmin əməli törətmiş şəxs cəzalandırılmalıdır [8, s.125].

İnsan alveri transmilli cinayətdir. Bu gün dünyada insan alverini müəyyənləşdirən və ona səbəb olan əsas amillər: qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya, transmilli cinayət təşkilatlarının aktivləşməsi, dövlət qurumlarında korrupsiya, cinsi sənayenin inkişafı və fahişəliyin yayılması, cinsi xidmətə tələbatın artması və ucuz əmək, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının aşağı səviyyəsi, işsizlik, qanunvericilikdə boşluqların olması və s. ilə bağlı ola bilər.

İnsan alverinin məqsədi qurbanın istismar edilməsidir və o, insan alveri

əməlinin əsas ünsürüdür. İnsan alveri əməli istismar baş verənədək yaranır, bu, insan alverçisinin niyyətidir, insan alveri cinayətinin üçüncü ünsürünü tamamlayan faktiki istismar deyildir. İstismar insan alveri hallarında gəlir mənbəyi və buna görə də öz cinayətlərini törətməkdə insan alverçiləri üçün əsas hərəkətverici qüvvədir. İstismar müxtəlif formalarda ola bilər, lakin prinsip budur ki, insan alverçiləri qurbanların nə qədər çox məhsuldar səy göstərməsinə nail olarsa, insan alveri əməlini törətmək üçün maliyyə stimulu da bir o qədər böyük olacaqdır.

İnsan alveri qurbanlarının istismarının ən geniş yayılmış üsullarından biri cinsi istismardır. Təəssüf ki, nə beynəlxalq, nə də Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində bu fenomenin tərfi yoxdur və buna görə də öz şərhimi təklif edirəm. Cinsi istismar dedikdə, fizioloji və ya psixoloji ehtiyaclarını ödəmək, maddi və ya digər nemətlər əldə etmək məqsədilə insanın cinsi xüsusiyyətlərindən onun iradəsi əleyhinə istifadə edilməsi başa düşülməlidir.

Qloballaşma prosesləri zamanı insan alveri fenomeni yenidən canlanmış və sürətlə bütün dünyaya yayılmışdır. Dünyanın, demək olar ki, heç bir ölkəsi kənarında durmadı və rolundan asılı olaraq donor, tranzit ərazi və ya alıcıya çevrilmədi. İnsan alveri çox vaxt transmilli xarakter daşıyan və yüksək təhlükə ilə xarakterizə olunan mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyətlə sıx bağlıdır.

İnsan alverinin qarşısının alınması bu alverlə mübarizənin əsas istiqamətlərindən biridir, o cümlədən potensial qurbanlar üçün ixtisaslaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsidir. İnsan alveri ilə məşğul olmaq riski altında olan şəxslərin dəqiq müəyyən edilməsi bu cür kampaniyaların uğurunun açarındır. Bu baxımdan qadın qurbanlıq portretinin tərtib edilməsi zəruri görünür, çünki insan alverçiləri qarşısında ən həssas olan qadınlardır. Araşdırma zamanı məlum olub ki, bu, daha çox disfunksional ailədən olan, uşaq ikən ailədə fiziki zorakılığa məruz qalmış, orta və ya orta ixtisas təhsili almış, işləməyən, subay və (və ya) bir uşağı olan 21-25 yaşlı qadınlardır.

İnsan alveri mütəşəkkil cinayətkarlığın mürəkkəb, dinamik inkişaf edən komponenti kimi görünür, onun yayılması dərəcəsinə və sürətinə, ona qarşı mübarizə imkanlarına təsir edən səbəb və şəraitin bütöv bir kompleksi ilə müəyyən edilir. Bu fenomenə qarşı durmaq üçün optimal strategiya hazırlamaq və onun mövcudluğunu müəyyən etmək və anlamaq lazımdır, qloballaşmanı, miqrasiyanı, seks sənayesinin inkişafını, təchizatçı ölkələrin aşağı sosial-iqtisadi səviyyəsini, transmilli cinayət təşkilatlarının fəaliyyətini, mənsə və təyinat ölkələrinin sosial və mədəni xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır [9, s.24].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində 144-1.1.-ci maddədə insan alverinə verilən anlayışın Palermo Protokolunda verilən anlayışla müqayisəli təhlili əsasında aydın görünür ki, həmin maddədə də Palermo Protokolunda olduğu kimi üç zəruri elementlər -1) hərəkətlər; 2) üsullar; 3)

məqsəd tam şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu mənada 144-1.1-ci maddədə son redaksiyada verilən anlayış müəyyən mənada implementasiya aktı kimi qəbul edilməlidir [3, s.241].

İnsan alveri cinayətinə görə təqsirli şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması ilə bağlı mühakimə obyektiv ərazi yurisdiksiyası (CM-in 11.1-ci maddəsi) və subyektiv ərazi yurisdiksiyası (CM-in 12.1, 12.2-ci maddələri) çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinə aiddir. Yəni insan alveri ilə bağlı cinayət törətmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, həmin cinayətin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında (qoruyucu yurisdiksiya ilə universal yurisdiksiyanın vəhdətində) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində insan alverinə universal yurisdiksiyanın şamil olunması iki kontekstə: birincisi, beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növləri olan insanlıq əleyhinə cinayətlərin və müharibə cinayətlərinin tərkib ünsürü kimi; ikincisi isə, müstəqil tərkibli beynəlxalq xarakterli və ya transmilli cinayət kimi təzahür edir [3, s.241-242].

İnsanların oğurlanma və onların seksual zəmində istismarı faktlarının sayı isə ildən-ilə artmaqdadır. İnsan alveri təklif və tələb prinsiplərinə əsaslanan, mənbə və təyinat ölkələrində bir sıra “vadaredici və cəlbədicisi” faktorlarından istifadə olunan yüksək gəlir gətirən bir cinayətdir.

İnsan alverinin obyektiv cəhəti aşağıdakı alternativ əməlləri nəzərdə tutur: 1) şəxsin alqı-satqısı və ya ona sahibliklə əlaqədar digər əqdlərin bağlanması, yaxud onun istismar edilməsi məqsədilə daşınması üçün və ya eyni məqsədlərlə digər şəxslərə verilməsi üçün cəlb edilməsi; 2) eyni məqsədlərlə şəxsin əldə edilməsi; 3) eyni məqsədlərlə şəxsin saxlanması;

İnsan alveri cinayətində alma və satma faktlarının ikisindən birinin mövcud olması insan alveri cinayətinin tərkibini yaradır. Ölkəmizdə insan alveri ilə mübarizədə beynəlxalq hüquq normaları milli qanunvericiliyə implementasiya olunmuş, bu cinayətlərlə mübarizədə yeni dövlət proqramı qəbul edilmiş, mühüm təşkilati-institusional fəaliyyətlər həyata keçirilir.

İnsan alveri cinayətləri transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın bir növü olduğundan, dünya ölkələri ona qarşı birgə mübarizə aparmalı, bu sahədə fəaliyyətlərini genişləndirməlidirlər.

İnsan alveri müasir dünyada insan hüquqlarının pozulması problemi kimi qəbul edilməkdədir. Dünya birliyinin insan alverinə qarşı mübarizəyə böyük diqqət ayırmasına baxmayaraq, bu gün də bu sahədə həm milli və həm də beynəlxalq xarakterli çoxsaylı hüquq pozuntularının şahidi oluruq.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayətlərin bu nö-

vü ilə mübarizəni tənzimləyən müddəalar nəzərdə tutulmuş, cinayətin potensial subyektləri hesab edilən uşaq və qadınların hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması istiqamətində bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, maddə 106 (köləlik), maddə 137 (insan orqanları və toxumalarının alqı-satqısı), maddə 144-1, (insan alveri), maddə 144-2 (məcburi əmək), maddə 150-1 (sənədsiz sərnişin daşınması), maddə 171 (yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə və ya əxlaqsız əməllərə cəlb etmə), maddə 244 (əxlaqsızlıq yuvaları saxlama), maddə 316-1 (insan alverindən zərər çəkmiş şəxs haqqında məxfi məlumatları yayma).

Zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla insanların istismar məqsədilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, təhvil verilməsi və ya qəbul edilməsi (uşağın istismar məqsədilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi, bu maddədə göstərilən üsullardan istifadə olunmasa da, insan alveri hesab edilir) [4].

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquqda insan alveri ilə bağlı vacib olan beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur və Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış və ratifikasiya olunmuş konvensiyalar və müqavilələr aydın şəkildə qəbul olunmuşdur. Buna görə də, Azərbaycan Respublikası öz milli qanunvericiliyinin, siyasətlərinin və ya təcrübələrinin bu müqavilələrin tələblərinə cavab verməsini və onun standartlarına uyğun olmasını təmin etmək kimi beynəlxalq hüquqi öhdəlik daşıyır. Bu öhdəliklərin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi kimi müvafiq yurisdiksiyaya malik beynəlxalq məhkəmələrdə, tribunallarda və daxili qanunvericilikdən asılı olaraq, milli məhkəmələrdə məhkəmə qaydasında məcburi şəkildə yerinə yetirilməsi təmin oluna bilər.

Azərbaycan Konstitusiyasının 151-ci maddəsində beynəlxalq hüquqi sazişlərin ölkənin milli normativ hüquqi aktları üzərində primatlığı aydın şəkildə təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə bu kateqoriya altına düşməyən iki gözlənilən halla bağlı mühüm qeyd də vardır. Bunlar, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının özü və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlardır. Əlavə olaraq, bununla bağlı 12-ci maddədə nəzərdə tutulur ki, “bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun şəkildə yerinə yetirilməlidir.

2000-ci ildən qüvvəyə minmiş Cinayət Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə əsaslanmaqla, insan alveri və bu kimi ictimai-təhlükəli

əməllərlə mübarizəyə həsr olunmuş beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası imkanını nəzərdə tutur. O ki, qaldı insan alveri adı altında ehtiva olunan tərkiblərin Cinayət Məcəlləsində əks olunması məsələsinə, onu qeyd edə bilərik ki, yeni Cinayət Məcəlləsinin qəbuluna qədər qüvvədə olmuş Cinayət Məcəlləsində insan alveri ehtiva edən cinayət tərkibləri nəzərdə tutulub, lakin bu əməllərin indiki anlamda adlandırılması praktiki mövcud olmamışdır və hətta başqa bir tərəfdən məsələyə yanaşsaq, 5 avqust 2005-ci il tarixdə ölkə başçısının “İnsan alveri ilə mübarizə haqqında” müvafiq Fərmanına qədər, ölkəmiz insan alveri ilə mübarizə üzrə bir sıra beynəlxalq konvensiyaların iştirakçısı olsa da, həmin beynəlxalq aktlarda qadağan olunan tərkiblərin Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi ilə bağlı tələb olunan əlavələr və düzəlişlər edilməmişdir [6, s.33-34].

2015-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci və 144-2-ci maddələrinə insan alverini və məcburi əməyi əlavə etməklə İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

144-1-ci maddəyə 2013-cü ildə düzəliş edilmişdir və indi o, İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.1-ci maddəsindəki anlayışa oxşardır.

İnsan alverinə dair 144-1-ci maddəsində deyilir: “144-1.1. İnsan alveri, yəni istismarla bağlı məqsədlər üçün, güc tətbiq etmək hədəsi ilə və ya güc tətbiq etməklə, qorxutma və ya digər formalarda oğurlama, dələduzluq, aldatma, səlahiyyətdən və ya müdafiəsizlik vəziyyətindən sui-istifadə yolu ilə, yaxud da digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığına nail olmaq üçün ödəniş və ya mənfəət, imtiyaz və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla şəxsin cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi – beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Milli qanunvericiliyi beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırmaq üçün 9 may 2013-cü il tarixdə Cinayət Məcəlləsinə düzəlişlər edilmişdir. Cinayətin zəruri ünsürü kimi sərəhədi keçməklə, daşınmanı çıxarmaqla, məcburi əməyə görə cəzanı artırmaqla, uşaqların cinsi istismarı ilə bağlı cinayəti sübuta yetirmək üçün güc, dələduzluq və ya məcburetmə vasitələrinin nümayiş etdirilməsinə ehtiyac duyulmadığına aydınlıq gətirməklə və insan alveri məqsədilə törədildiyi halda şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlə dələduzluğa görə cinayət məsuliyyətini müəyyənləşdirməklə Cinayət Məcəlləsinə düzəliş edilmişdir.

Cinayət Məcəlləsinə düzəlişlər insan alverinin anlayışının insan alverinin həm milli, həm də transmilli formalarının əhatə olunmasını və bu anlayışın beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin edir. Yəni də beynəlxalq hüquqa uyğunluğu təmin etmək üçün Cinayət Məcəlləsinin 144-1.1-ci maddəsinə vasitələrin siyahısı da əlavə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında məcburi əmək halları əmək qaydalarının pozuntusu kimi təqib olunur, ona görə ki, onlar insan alverinin anlayışı çərçivəsində cinayət əməlləri və ya istismar forması kimi qəbul edilmir yaxud müəyyənləşdirilmir. Bundan sonra dövlətin işi onlarla əmək qaydalarının pozuntusu ilə məşğul olmaqdan və işə İnzibati Məhkəmə tərəfindən baxılmasından ibarət olur.

2013-cü ildə Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci və 144-2-ci maddələrinə düzəliş edilənə qədər Azərbaycan Respublikasında potensial qurbanları cəlb etmək üçün insan alverçiləri tərəfindən istifadə olunan vasitələr insan alverinin anlayışında onu təşkil edən ünsürlərdən biri kimi (bu vasitələr uşaqlara aid deyildir) tələb olunmurdu. 2013-cü ildə Cinayət Məcəlləsinin həm 144-1.1-ci maddəsinə və 144-2.1-ci maddəsinə (məcburi əmək) vasitələrin siyahısı əlavə edilmişdir və indi Cinayət Məcəlləsi beynəlxalq hüquqi sənədlərə, o cümlədən AŞ Konvensiyasına uyğundur.

Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsi və İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu çərçivəsində insan alveri ilə mübarizəyə dair xüsusi qanunvericilik və bundan əlavə Nazirlər Kabinetinin qərar və aktları da qəbul edilmişdir. 2009 – 2013-cü illər üçün Azərbaycanın Milli Fəaliyyət Planının “insan alveri cinayətləri əleyhinə təqibləri gücləndirmə” adlı 6-cı fəslində «məhkəmə proseslərində qurbanların müdafiəsinə vəkilləri cəlb etmək»lə bağlı müddəə daxil edilmişdir.

30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə İnsan alveri – 144-1-ci maddə ilə yanaşı, Məcburi əmək – 144-2 və İnsan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma – 316-1-ci maddələr əlavə edilmişdir. Milli cinayət qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq müddələrinin nəzərə alınması beynəlxalq cinayət hüquq normaları ilə respublikanın Cinayət Məcəlləsinin inteqrasiyasını yaradır, beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə əməkdaşlığın əsasları qoyulur [2, s.20].

ATƏT-ə üzv-dövlət kimi (1992-ci ilin yanvarında bu təşkilata qoşulmuşdur) Azərbaycan Respublikası insan alveri və məcburi əməklə bağlı Təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş siyasi öhdəlikləri yerinə yetirməyə razılıq vermişdir.

Azərbaycan Respublikası MDB-nin üzvüdür. MDB-nin Nizamnaməsinə əsasən, Birliyin ali orqanı, onların ümumi maraqları sahəsində üzv-dövlətlərin fəaliyyəti ilə bağlı əsas məsələləri müzakirə və həll edən Dövlət Başçılarının Şurasıdır. Dövlət Başçılarının Şurası qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə aparmaq üçün üzv-dövlətlərin 2015 – 2019-cü illəri əhatə edən əməkdaşlıq proqramını və insan alveri ilə mübarizə aparmaq üçün MDB-yə üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlıq konsepsiyasını qəbul etmişdir.

4 aprel 2014-cü il tarixdə Milli Əlaqələndirici parlamentə il ərzində insan alveri əleyhinə görülən tədbirlər və üçüncü Milli Fəaliyyət Planının

(MFP) hazırlanması və qəbul edilməsi, habelə ikinci MFP-nin nəticələri barədə məlumat vermişdir.

2000-ci il dekabrın 12-də imzalanmış və 2003-cü il mayın 13-də Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyasının və onu tamamlayan “İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” Protokolunun, habelə 20 sentyabr 2002-ci ildə qəbul edilən “İnsan alverinin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında” Brüssel Bəyannaməsinin müddəaları nəzərə alınaraq, nəhayət ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. 2014-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planlarının təsdiq edilməsi bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

2005-ci il iyunun 28-də insan alverinin profilaktikasının, insan alveri qurbanlarının müdafiə edilməsinin və onlara köməklik göstərilməsinin hüquqi və təşkilati əsaslarını tənzimləyən “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsi nəzdində İnsan alverinə qarşı mübarizə İdarəsi təsis edilmiş, 2006-cı ildən etibarən bu idarə DİN-in strukturunda müstəqil qurum kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət proqramında da insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı Milli İstiqamətləndirmə Mexanizmi Qaydaları çərçivəsində tədbirlər görülür [16].

İdarə insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan insan alverinin qarşısının alınması və onunla mübarizə, insan alveri qurbanlarının müdafiəsi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının qanunları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən qoruyan və bu məqsədlə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təhqiqat orqanı funksiyasını və əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış struktur bölməsidir.

Beynəlxalq qanunvericiliyin başlıca vəzifələrindən biri insan hüquqlarının müdafiəsidir. Ötən on il ərzində, beynəlxalq birlik daxilində tədricən belə bir ümumi fikir dəstəklənmişdir ki, insan alverinin özü insan hüquqlarının ciddi pozuntusudur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası, İnsan Hüquqları Şurası və bir çox beynəlxalq insan hüquqları mexanizmi dəfələrlə insan alverinin əsas insan hüquqlarını pozduğunu və onlara qəsd etdiyini bəyan etmişlər. İnsan alveri ilə bağlı qanunvericilik tətbiq edilərkən

insan hüquqları və məcburi əməyə dair qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyalar nəzərə alınmalıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına əsasən, dünyada insan alverindən gələn gəlir təxminən 32 milyard ABŞ dolları təşkil edir. İnsan alverinin nisbətən aşağı riskləri və böyük gəlirlər, cinayətkarları digər, daha riskli cinayətkar əməllərə deyil, məhz İnsan alverinə meylləndirir [9, s.22].

İnsan alveri əleyhinə tədbirlər şəxslərin insan hüquqlarına və ləyaqətinə, xüsusilə də insan alverinə məruz qalan şəxslərin hüquqlarına mənfi təsir göstərməməlidir. İnsan alverinə qarşı mübarizə aparmaq üçün insan hüquqlarına əsaslanan yanaşmada dövlətlərdən insan alverinə məruz qalan şəxslərin hüquqlarının ciddi pozuntusunun qurbanı kimi müdafiə olunması və effektiv araşdırma və insan alverçilərinin təqibi üçün hərtərəfli çərçivə yaratmaları tələb olunur.

AŞ Konvensiyasında insan alverinin qurbanlarının müdafiəsi və insan alverçilərinin təqibinə yardım etmə kimi məqsəd üçün üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılmasına dair müddəalar vardır. Hakimiyyət orqanları, qurban tərəfindən şikayətin verilmə zərurəti olmadan, Konvensiyada müəyyənləşdirilən əməlləri təqib edə bilərlər. Həmçinin dövlətin vətəndaşı cinayəti xarici ölkədə törətdiyi təqdirdə, bu davranış əməlin baş verdiyi ölkənin qanunvericiliyinə əsasən cinayət hesab edildikdə, yaxud ölkənin ərazi yurisdiksiyasından kənarında əməl törədildikdə də təqib etmə öhdəliyi mövcuddur.

İnsan alveri özünün müasir formasında müasir qlobal miqrasiyanın dinamikası ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olan və bununla formalaşan bir hadisədir. İnsan alverinə qarşı səmərəli mübarizədə bir sıra problemlər vardır. İlk olaraq, bir çox hallar sadəcə müəyyənləşdirilmir. Aydın müəyyənləşdirmə mexanizmlərinin və istiqamətləndirici materialların olmaması, çox vaxt qurbanların həm hüquqi prosesdə yardımlar, həm də onlar üçün xidmətlər və müdafiə baxımından, üzə çıxmaq üçün stimullaşdırıcı məqamların məhdud olması ilə mürəkkəb xarakter alır [10, s.59].

İnsan alverinə və istismarın müxtəlif formalarına qarşı zəiflik genderdən irəli gəlir. Qadınlar və qızlar cinsi istismar, ev qulluğu və qayğı sahələri üçün insan alverinə məruz qaldıqları halda, kişilər və oğlanlar, xüsusən kənd təsərrüfatı, tikinti, mədən işləri və ya meşə təsərrüfatı, yaxud da balıqçılıq sahələrində məcburi əməyin qurbanlarına çevrilirlər. Bundan əlavə insan alverinin formasından və genderdən asılı olaraq, insan alverinin qadınlar və kişilər üçün qısa- və uzunmüddətli fəsadları müxtəlif ola bilər.

İnsan alverinin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş ilk anlayışı BMT-nin İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında Protokolunun (2000-ci il) (BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolu) 3-cü maddəsində verilmişdir. Burada insan alverinə belə anlayış verilir:

“İnsan alveri dedikdə, güc tətbiq etmək hədəsi ilə və ya güc tətbiq

etməklə və ya digər formalarda məcburetmə, oğurlama, dələduzluq, aldatma, səlahiyyətdən və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə yolu ilə, yaxud da digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığına nail olmaq üçün ödəniş və ya mənfəət verməklə və ya almaqla, insanların istismar məqsədilə cəlb edilməsi, daşınması, təhvil verilməsi, gizlədilməsi və ya alınması başa düşülür. İstismar ən azı digər şəxslərin fahişəliyinin istismarını və ya cinsi istismarın digər formalarını, məcburi əməyi və ya xidmətləri, köləliyi, köləliyə bənzər halları və ya orqanların çıxarılmasını nəzərdə tutur” [11, s.187].

BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolunda və ya beynəlxalq hüquqi sənədlərdə istismarın anlayışının olmaması o deməkdir ki, istismarın formalarının müəyyənləşdirilməsi hər bir dövlətin öz öhdəliyinə buraxılmışdır. Dövlətlərə ya yeni anlayışlar qəbul etməklə, ya da təyin edilməmiş anlayışları müvafiq ölkədə və ya mədəni kontekstdə uyğun gələn müəyyən davranışı əhatə edəcək şəkildə təfsir etməklə bu siyahını genişləndirməyə icazə verilir.

BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə Konvensiyasını tamamlayan insan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, kökünün kəsilməsi və cəzalandırılması haqqında Protokol insan alverinin bütün cəhətlərinə toxunur [5, s.167].

İnsan alveri ilə mübarizə aparən dövlətlər aparılan mübarizənin praktiki əlaqələndirilməsini təmin etmək məqsədilə informasiya mübadiləsi aparır, onlara məlum olan hər bir insan alveri hadisəsi ilə bağlı bir-birlərini məlumatlandırır [1, s.143].

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində, QHT-lər həyata keçirilən tədbirlərdə boşluqları doldurmalıdırlar. Bütün iştirakçılar arasında əməkdaşlıq vacibdir. QHT-lər insan alveri ilə mübarizə sahəsində bütün iştirakçılarla əməkdaşlıq etməlidirlər və digər iştirakçılara öz dəstəklərini təklif etməlidirlər. QHT-lər insan alverinin qurbanlarının müəyyənləşdirilməsinə və lazımı dəstəyin, o cümlədən hüquqi, psixoloji və sosial və ilkin dəstəyin göstərilməsinə və insan alverinə məruz qalmış şəxslərin təhlükəsiz şəkildə istiqamətləndirilməsinə və (re)integrasiyasına dəstək göstərə bilirlər.

İnsan alverinin qurbanları hüquqi xidmətlərdən yararlanmaq hüququna, o cümlədən öz hüquqları, hüquq müdafiə vasitələri və onlar üçün mövcud olan seçimlər barədə informasiya almaq hüququna malik olmalıdırlar. Hüquqi yardım QHT-lərdən, vətəndaş cəmiyyətindən və ya özəl sektordan olan müstəqil vəkillər tərəfindən göstərilə bilər. İnsan alverinin qurbanlarına hüquqi yardımın göstərilməsi onlara ədalət mühakiməsinə çıxış imkanı verir, beləliklə də, onların öz hüquqları haqqında məlumatlı olmasını və onları həm dil, həm də hüquqi baxımdan başa düşmələrini və əlavə informasiya vermələrini və proseslərdə iştirak etmələrini təmin edir [11, s.189].

Qurbanların insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılmasını, onların təhlükəsizliyinə zəmanət verilməsi və yenidən travma alma hallarının qarşısının

alınmasını təmin etmək üçün cinayət araşdırması zamanı qurbanların müdafiəsi tədbirləri tətbiq edilməlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıq Əleyhinə Konvensiyasının (UNTOC) başlıca məqsədlərindən biri transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etmək olmuşdur. BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolunun 2-ci maddəsinin məqsədi Protokoldakı məqsədlərə nail olmaq üçün iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlığı təşviq etmək olmuşdur. İnsan alveri cinayəti dövlətin sərhədləri çərçivəsində, ölkə hüdudlarında törədilə bilindiylə halda, insan alveri hallarının xeyli hissəsi transmilli xarakter daşıyır.

Cinayətin transmilli xüsusiyyətdə olmasına görə insan alveri hallarının mürəkkəbliklər və problemlər yaratdığı üçün beynəlxalq əməkdaşlıq tələb olunur. Çox vaxt qurbanlar, şahidlər və müttəhimlər hamısı müxtəlif dövlətlərdən ola bilər və müxtəlif dövlətlərin ərazisində qala bilər. Əməlin digər bir dövlətdə törədilə bilinməsi faktı vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirə bilər. İnsan alverçiləri ölkədən kənarında həbs edilə bilər və bu, çox güman ki, beynəlxalq həbs qərarından sonra ekstradisiya prosesini zəruri edə bilər. Beynəlxalq əməkdaşlığa, həmçinin cinayətkar yolla əldə edilmiş gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi və müsadirəsi ilə bağlı maliyyə araşdırmalarına dəstək göstərmək üçün də ehtiyac duyula bilər [15, s.251].

Beynəlxalq əməkdaşlıq hüquqi, mədəni, siyasi və dil məsələlərinə görə problemlə ola bilər, əməkdaşlığa şərait yaratmaq üçün hüquqi qaydalar və prosedurlar və insan alverçilərini təqib etmək üçün tələb olunan vasitələr mövcuddur. UNTOC-da cinayət işləri üzrə həm formal, həm də qeyri-formal əməkdaşlığa dair təfsilatlı müddəalar toplanır.

İnsan alveri hallarında yurisdiksiyaya dair beynəlxalq hüquq normaları mühüm beynəlxalq və regional müqavilələrdə müəyyən edilir. Onların məqsədi insan alveri cinayətinin harada baş verməsindən asılı olmayaraq cəzalandırılma bilinməsini təmin etməklə, insan alverçiləri üçün yurisdiksiya baxımından təhlükəsiz məkanları aradan qaldırmaqdır. Digər bir məsələ birdən çox dövlətin öz yurisdiksiyasını təsdiq etməsi üçün əsaslar olduğu halda, əlaqələndirmə mexanizmlərinin effektiv olmasını təmin etməkdir.

İnsan alveri ilə bağlı qanunvericilik tədbirlərinin görülməsinin zəruriliyi ilə bağlı BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolunun 5-ci maddəsində deyilir: “Hər bir iştirakçı-dövlət bu Protokolun 3-cü maddəsində göstərilən əməlləri, onlar qəsdən törədildikdə, cinayət qanunu ilə cəzalandırılan əməl kimi tanımaq üçün zəruri qanunverici və digər tədbirlər görür” [16].

İnsan alveri cinayəti yalnız şəxsin istismar edilməsi məqsədilə törədilə bilər. İnsan alveri çoxsaylı təzahürləri və mənfi nəticələri təhlükəli mahiyyət daşıyır. Belə əməllər insanların, əsasən də qadınların və uşaqların qanunsuz istismarına, orqan və toxumalarının çıxarılıb satılmasına, mənəvi və əxlaqi

dəyərlərin pozulmasına, fahişəliyə, mütəşəkkil cinayətkarlığın artmasına, sərhəd rejimlərinin və beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına səbəb olur.

İnsan alverinin istismar məqsədilə edilməsi müxtəlif niyyətlər, üsul və vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Məsələn, insan orqanlarının və toxumalarının transplantasiyası, zorla donorluğa cəlb edilməsi, köləlik və ona bənzər başqa vəziyyətlərdə istismar edilməsi kimi niyyətlər buna nümunə ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki mərhələdə dünya birliyinin bununla mübarizədə müəyyən uğurlarını görmək olar. İnsan alveri, habelə dövlətlərin əməkdaşlığı həyata keçirərkən istinad etdiyi aydın şəkildə formalaşmış normativ-hüquqi aktlar çərçivəsi bu cür beynəlxalq müqavilə və aktların əsas prioritetləri insan alverinə aid olan ümumi konsepsiyaların müəyyən edilməsi, əlaqələndirilməsi hesab edilə bilər.

Dövlətlər regional insan alveri ilə mübarizədə səviyyə və inteqrasiya birlikləri çərçivəsində fəal qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Qonşu ölkələr insan alveri ilə bağlı cinayətlərin araşdırılmasında birgə səylərin daha səmərəli aparılması üçün tez-tez ikitərəfli sazişlərə müraciət edirlər. İnsan alverinin qarşısının alınması üçün digər təsirli vasitə dövlətlərin hazırladığı fəaliyyət planlarıdır ki, birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda, insan alverinə qarşı mübarizəyə yönəlmiş konkret tədbirlərin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. QHT-lərin insan alverinə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına verdiyi töhfəni unutmamaq olmaz ki, bunu insan alveri qurbanlarının mühafizəsi və reabilitasiyası üzrə qurulmuş proses bunu sübut edir ki, AR insan alveri ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqda fəal iştirak edir. Bir həqiqətdir ki, ölkə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına və dərinləşməsinə mühüm töhfə verir.

İnsan alverinə qarşı mübarizəyə dair ən mühüm beynəlxalq müqavilə BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa Qarşı Konvensiyasını (2000) əlavə edən İnsan, Xüsusilə Qadın və Uşaq Alverinin qarşısının alınması və qarşısının alınması üzrə Protokoldur (Palermo Protokolu). Protokolun 5-ci maddəsi dövlətlərdən insan alveri, insan alverinə cəhd, cinayət ortağı kimi iştirak və insan alverini təşkil etmək üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyi tələb edir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) iki konvensiyası məcburi əmək və xidmətlərə diqqət yetirir: BƏT-in 29 saylı Məcburi və ya Məcburi Əmək Konvensiyası (1930) və onun məcburi və məcburi əməyi müəyyən edən yeni qəbul edilmiş Protokolu və BƏT-in 105 saylı Konvensiyası məcburi əməyin qadağan edilməsi haqqındadır (1957).

BMT-nin İnsan Alverinə və Qadınların İstismarına Qarşı Mübarizə Konvensiyası (1949) dövlətdən başqa bir şəxsin fahişəliyindən istifadə edən hər hansı şəxsi cəzalandırmağı tələb edir [13, s.281].

Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında 1964-cü il Beynəlxalq Pakt (MHMM) insan alveri ilə birbaşa əlaqəli olan bir sıra təcrübələri, o cümlədən

köləlik, qul ticarəti, köləlik və məcburi əməyi qadağan edir.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya dövlətlərdən qadın alverinin və qadınların fahişəliyinin istismarının bütün formalarının qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görməyi tələb edir. İnsan alveri qadınların hüquqlarının bərabər şəkildə həyata keçirilməsi, onların hüquq və ləyaqətinə hörmət edilməsi ilə bir araya sığmır.

Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989) və Uşaq Hüquqları Konvensiyasına Uşaqların satışı, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası haqqında Fakültativ Protokol (2000) uşaqların hər hansı məqsədlə, o cümlədən istismar və məcburi əməyi qadağan edir. Konvensiyasının 39-cu maddəsi dövlətlərdən “hər hansı formada baxımsızlığın, istismarın və ya zorakılığın qurbanı olan uşağın fiziki və psixoloji bərpasını və sosial reintegrasiyasını asanlaşdırmaq üçün bütün lazımi tədbirləri görməyi” tələb edir. Konvensiya həmçinin dövlətlərdən tələb edir ki, hər bir uşağın təhsil (28-ci maddə) və “xəstəliyin müalicəsi və sağlamlığının bərpası” (Maddə 24) hüququnu tanısin. Uşaq Alverinə dair Konvensiyaya Əlavə Protokol uşaq qurbanları üçün nəzərdə tutulmalı olan müdafiə və yardımın xüsusi formalarını müəyyən edir [12, s.108].

Qadın alveri ilə bağlı BMT-nin 1979-cu il tarixli Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyasını qeyd etməyi zəruri hesab etmək olar. Bu beynəlxalq müqavilədə “qadın alveri və qadınların seksual istismarı” ifadəsi işlədilir. Qadın alverinə qarşı mübarizəni nəzərdən keçirərkən 20 dekabr 1993-cü il tarixli Qadınlara qarşı zorakılığın ləğv edilməsi haqqında Bəyannaməni də qeyd etmək vacibdir. Bu Bəyannamənin müddəaları qadın alverinə qarşı mübarizədən kənara çıxır və qadınlara qarşı zorakılıq məsələsini də əhatə edir.

XX əsrdə İnsan alverinin ən geniş yayılmış növlərindən biri uşaq alveri olub. Burada biz 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyası kimi bir sənədə istinad etməliyik. Beləliklə, Konvensiyanın 35-ci maddəsi uşaqların satışı və oğurlanmasına həsr olunub. Konvensiyanın mətninə əsasən, iştirakçı ölkələr hər hansı məqsədlə və istənilən formada uşaqların qaçırılmasının, uşaqların satışının və ya qaçaqmalçılığının qarşısını almaq üçün milli, ikitərəfli və çoxtərəfli səviyyədə bütün zəruri tədbirləri görürlər. “Uşaqların alveri və ya qaçaqmalçılığı” ifadəsi ilk dəfə bu Konvensiyada işlədilmişdir [14, s.21].

Beynəlxalq səviyyədə insan alverinə qarşı mübarizə BMT-nin 2000-ci il Transmilli Cinayət haqqında Konvensiyasında davam etdirilmişdir. İnsan alverinə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün Konvensiya İnsan alverinin, xüsusilə də qadınların və uşaqların alverinin qarşısının alınması, və cəzalandırılması haqqında Protokolla müşayiət edilmişdir. Konvensiya insan alveri ilə məşğul olan şəxslərin cinayət təqibinə və cəzanın müəyyən edilməsinə dair tövsiyələri özündə əks etdirir. Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən, “insan alveri zor tətbiq etmək hədəsi və ya digər məcburetmə, adam oğurluğu, dələ-

duzluq, aldatma, sui-istifadə üsulları ilə istismar məqsədi ilə insanların işə cəlb edilməsi, daşınması, köçürülməsi, saxlanması və ya qəbulu deməkdir.

İnsan alverinə qarşı mübarizə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Ölkə insan alverinə qarşı mübarizəyə yönəlmiş fundamental beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır, həmçinin bu cinayətə qarşı mübarizədə beynəlxalq təcrübədən fəal istifadə edir, bunun sayəsində insan alverinə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün öz milli qanunvericiliyini inkişaf etdirə bilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində siyasətinin əsasını insan alverinə qarşı mübarizəyə yönəlmiş BMT, BƏT və Avropa Şurasının Konvensiyaları, habelə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi təşkil edir. Azərbaycan Respublikası üçün insan alverinə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri əməkdaşlığın normativ-hüquqi bazasının inkişafı, insan alverinə qarşı mübarizədə digər ölkələrin hüquq-mühafizə orqanları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, habelə insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi yeni texnologiyaların kollektiv şəkildə yaradılması və istifadəsidir.

Son onillikdə insan alverinin yeni sahələri, o cümlədən insan orqan və toxumalarının alveri, sonradan onları dilənçilik, hərbi əməliyyatlarda məcburi iştirak kimi fəaliyyətlərdə istifadəyə cəlb etmək məqsədi ilə insan alveri fəal şəkildə inkişaf etməyə başlayıb.

İnsan orqan və toxumalarının qeyri-qanuni ticarətindən danışırkən müasir dünyada bu cür fəaliyyəti aktuallaşdıran amillərə diqqət yetirməliyik. Birincisi, insanların ümumi sağlamlığının pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq insan orqan və toxumalarına tələbat artır. İkincisi, bu qədər böyük tələbatı hüquqi yolla təmin etmək olmaz. Üçüncüsü, tibbdə sürətli irəliləyiş orqan transplantasiyası əməliyyatını ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən lazımı səviyyədə həyata keçirməyə imkan verir. Təəssüf ki, hazırda bu cür fəaliyyətlərə qarşı effektiv mübarizə üsulları mövcud deyil, qeyri-qanuni orqan transplantasiyasının qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlərin istiqamətləri müəyyən edilməmişdir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar bu növ insan alverinə qarşı mübarizə üçün müvafiq mexanizmlər hazırlamamışdır.

Son illərdə çox aktuallaşan insan alveri sahəsində cinayətkar fəaliyyətin daha bir yeni sahəsinə diqqət yetirməyə dəyər. Və belə bir sahə qanunsuz övladlığa götürmə məqsədi ilə uşaqların satılmasıdır. Bu cür fəaliyyətlərin aktuallığı bir sıra səbəblərlə izah olunur ki, bunlar arasında müxtəlif ölkələrdə demoqrafik siyasətə qarşı çıxmaq, uşaqsız ailələrin sayının artması, müasir insanların sağlamlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi, habelə qadınların uşaqsızlığının artması və yeni nəsillərin kişiləri. Bundan əlavə, uşağı qaçıрмаq böyük yüklərin qaçırılması ilə müqayisədə daha asan iş kimi görünür. Bu baxımdan

uşaqların müxtəlif növ insan alverindən qorunmasına, habelə onların fundamental hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş səmərəli beynəlxalq proqramların hazırlanmasına ehtiyac var.

İnsan alverinin bu forması ilə mübarizə aparmaq da çətindir, hansı ki, öz qurbanlarını antisosial və cinayətkar fəaliyyətlərə cəlb edir. Bir qayda olaraq, bu fəaliyyət növü əhalinin ən həssas təbəqələrini əhatə edir.

Son onillikdə miqrasiya prosesləri intensivləşmiş və nəticədə qeyri-qanuni miqrasiya daha tez-tez baş vermişdir. Qanunsuz miqrantlar çox vaxt cinayətkarların asan ovuna çevrilirlər, çünki onların ölkədə olması qeyri-rəsmidir. Üstəlik, kütləvi qeyri-qanuni sərhəd keçidləri ilə xaos şəraitində adam oğurluğu çətin deyil, xüsusən də tək qadınlar və uşaqlardan söhbət gədirsə. Nəticədə, qeyri-qanuni miqrantlar tez-tez narkotik alveri, ekstremizm və terrorizm kimi cinayət fəaliyyətlərində istifadə olunur.

Dünya birliyinin inkişaf meylləri əhalinin bəzi təbəqələri üçün faydaları çox aktual olan insan alverinin yeni növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. İnsan alverinə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına həm də insan alverinin səbəblərinin hələ də aradan qaldırılmaması mane olur. Müasir insan alverinin fəal şəkildə yayılmasına və inkişaf etməsinə baxmayaraq, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların insan alverinə qarşı mübarizə səylərinin səmərəliliyini artırmaq üçün həyata keçirə biləcəkləri bir sıra tədbirlər mövcuddur.

Birincisi, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi bazasını hazırlamaq lazımdır. Mümkün qədər çox dövlətin mövcud universal beynəlxalq müqavilələrə qoşulması vacibdir ki, bunun ən parlaq nümunələri BMT Konvensiyalarıdır. Həmçinin insan alverinin müasir növlərinə qarşı mübarizəyə yönəlmiş və belə cinayətlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yeni beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması zəruridir.

İkincisi, ölkələr insan alverinin nədən ibarət olduğuna dair ümumi tərifə gəlməli, yəni öz milli qanunvericiliklərində konseptual aparatla razılaşırlar. İnsan alverinə qarşı milli siyasətlərin mümkün qədər uyğunlaşdırılması da vacibdir. Bu ehtiyac onunla izah olunur ki, bir çox dövlətlər hələ də insan alverini yalnız məcburi əmək və qeyri-qanuni cinsi istismar kimi təsnif edir. Eyni zamanda, insan alverinin insan orqan və toxumalarının qanunsuz satışı, insan alveri qurbanlarının cinayətkar və antisosial fəaliyyətlərdə iştiraka cəlb edilməsi kimi yeni formalarını nəzərə almırlar.

İnsan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün bu cür mübarizədə beynəlxalq səviyyədə təcrübə mübadiləsinin aparılması, ixtisaslaşmış qurumların əməkdaşlarının davamlı təliminin təmin edilməsi, habelə cinayətlər və cinayətlər haqqında məlumat mübadiləsinin rahat aparılması üçün mümkün olan hər şeyi etmək vacibdir. Onları törədən şəxslər, həmçinin insan alveri ilə bağlı cinayətlərdə iştirak etmiş şəxslər haqqında məlumat əldə etmək lazımdır [17, s.86].

İnsan alverinə qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığa informasiya dəstəyindən danışarkən, cinayətlər, qurbanlar və insan alveri ilə məşğul olan şəxslər haqqında ümumi məlumatlardan ibarət vahid informasiya bazasının yaradılmasının zəruriliyinə diqqət yetirilməlidir.

İnsan alverinin effektiv qarşısının alınmasının ən mühüm elementi vətəndaş cəmiyyətinin belə bir təhlükənin mövcudluğu barədə məlumatlı olmasıdır. Ayrı-ayrı ölkələrin hökumətləri vətəndaşlar arasında məlumatlılığı artırmaq üçün mütəmadi olaraq məlumat kampaniyaları keçirməlidirlər. Belə fəaliyyətlər vasitəsilə vətəndaşlar insanların necə işə götürüldüyü, insanların necə daşındığı, cinayətkarların hansı təhdidlərdən istifadə edə biləcəyi, onların təhlükəsizliyini təhdid edən vəziyyət yaranarsa nə etməli və hara müraciət etməli olduqları barədə məlumatlı olacaqlar. Əhalinin əksəriyyəti insan alveri ilə bağlı maarifləndirilərsə, onların bu cür fəaliyyətlərə cəlb olunma şansları xeyli azalar.

Cinayətkar qruplar öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün müasir informasiya texnologiyalarından fəal şəkildə istifadə etdikləri üçün insan alverinə qarşı mübarizədə mediadan və internetdən geniş istifadəni zəruri hesab etmək olar. Cinayətkarların internetdə buraxdıqları izlərdən istifadə etməklə axtarısa informasiya texnologiyaları sahəsi üzrə mütəxəssislərin cəlb edilməsi də məqsədəuyğun olardı.

Müasir dünyada qeyri-qanuni miqrasiyanın minimuma endirilməsi və onun iştirakçılarının insan alverinin qurbanı olmaqdan qorunması üçün miqrasiya proseslərinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Burada sərhəd nəzarətinin müasirləşdirilməsi, eləcə də sərhəd, gömrük və miqrasiya xidmətlərində çalışan mütəxəssislər üçün ixtisasartırmaların keçirilməsi aktual olacaq. Bununla belə, göstərilən səylərlə yalnız hazırkı miqrasiya vəziyyəti nəzarət altına alınarsa, səmərə verə bilər ki, bu da hazırda çox çətin və mürəkkəb məsələdir [18, s.158].

Belə ki, hazırda insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas problemlərinə insan alveri ilə bağlı cinayətlərin tərifində fərqliliklər, bu cür cinayətlər haqqında məlumat mübadiləsi üçün qurulmuş sistemin olmaması, insan alveri ilə bağlı məlumat mübadiləsinin təşkilində mövcud olan fərqlər daxildir. Ayrı-ayrı ölkələrdə insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi bazası, habelə insan alverinin forma və növlərinin daim təkamülü bu məsələni mürəkkəbləşdirir. Bununla belə, ümumi məlumat bazalarının yaradılması, mütəxəssislərin daim peşəkarlığının artırılması, miqrasiya proseslərinə nəzarət, mülki əhali arasında maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması kimi tədbirlər uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə dünya ictimaiyyətinə əməkdaşlığın yeni səviyyəsi yarana bilər. İnsan alverinə qarşı mübarizədə bu cür tədbirlərin daha koordinasiyalı və səmərəli həyata keçirilməsi təmin edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm və təhsil, - 2017, - 376 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. - Bakı: Digesta, - 2003, - 942 s.
3. Qələndərli S.H. İnsan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq və milli-hüquqi problemləri. – Bakı, - 2019, - 352 s.
4. İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Qanun, - 2017, - 27 s.
5. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. – Bakı: NAT Co MMC, - 2012, - 312 s.
6. Səməndərov F.Y. Azərbaycan Respublikası Cinayət hüququ. Ümumi hissə. – Bakı: Digesta, - 2009, - 674 s.
7. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней. – Владивосток, - 2006, - 216 с.
8. Гетман И.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: Дисс...канд.юрид. наук. – Тюмень, - 2010, - 196 с.
9. Гирько, С. И. Борьба с торговлей людьми: современное состояние и проблемы межгосударственного сотрудничества / С.И.Гирько // Науч. портал МВД России. – 2013. – № 2. – с. 21–26.
10. Даев, А. Торговля людьми как новая глобальная угроза / А.Даев // Ученый совет. – №9. – 2016.– с. 56-61.
11. Лебединец И.Н. Международно-правовые основы сотрудничества государств в борьбе с торговлей женщинами и детьми // Актуальные проблемы российского права. №11(72) ноябрь. 2016, с.186-195
12. Пиров, М. Т. Правовые и организационные основы сотрудничества государств в борьбе с торговлей людьми и использованием рабского труда / М.Т.Пиров // Мир политики и социологии. – – № 2. 2012.– с. 105–115
13. Cassese A, Gaeta P, Baig L, fan M, Gosnell C, Whiting A, International Criminal Law. Oxford University Press. 2008, p.271-289
14. Demetriou, D. The mens rea of human trafficking: the case of migrant domestic workers / D. Demetriou // Intern. Criminal Justice Rev. – 2019. – Vol. 29.
15. Gallagher A. The International Law of Human Trafficking. Cambridge University Press. - 2014, - 596 p.
16. <https://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/faqs.html>.
17. Lively F.R. International legal framework for combating transnational organized crime. University of Glasgow. - 2017, - 119 p.
18. Winterdyk, J. Human trafficking: exploring the international nature, concerns, and complexities / J. Winterdyk, B. Perrin, Ph. L. Reichel. – Boca Raton: CRC Press, 2012. – XI, - 306 p.

ОСНОВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ В СФЕРЕ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

С.Г.КАЛАНДАРЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что одним из основных направлений борьбы является предотвращение торговли людьми, включая реализацию специализированных мер для

потенциальных жертв. Точная идентификация лиц, подвергающихся риску торговли людьми, является ключом к успеху таких кампаний. Предотвращение торговли людьми является одним из основных направлений борьбы с этим явлением, включая реализацию специализированных мер для потенциальных жертв. В этом контексте представляется необходимым создать портрет женской виктимизации, поскольку женщины наиболее уязвимы перед торговцами людьми. Торговля людьми – это преступление, которое может произойти во всех странах мира. Оно носит как национальный, так и транснациональный характер. Наиболее эффективным и необходимым средством борьбы с торговлей людьми является привлечение к ответственности и наказание виновных лиц, совершивших данные деяния, а также устранение негативных последствий серьезных нарушений прав. Торговля людьми не ограничивается лишь сексуальной эксплуатацией, сюда также включены другие формы эксплуатации. Знания о различных и новых формах эксплуатации, составляющих торговлю людьми, постепенно расширяются. Недавние исследования показывают, что трудовая эксплуатация может стать серьезной проблемой для неквалифицированных людей, пересезающих на заработки за границу.

Ключевые слова: торговля людьми, борьба с торговлей людьми, жертвы торговли людьми, универсальная юрисдикция, международное сотрудничество и др.

THE MAIN LEGAL ASPECTS OF COMBATING CRIMES IN THE FIELD OF HUMAN TRAFFICKING

S.G.KALANDARLI

SUMMARY

The article notes that one of the main directions of the fight is the prevention of human trafficking, including the implementation of specialized measures for potential victims. Accurate identification of individuals at risk of trafficking is key to the success of such campaigns. Prevention of human trafficking is one of the main directions of combating this trafficking, including the implementation of specialized measures for potential victims. In this context, it seems necessary to create a portrait of female victimization, since women are most vulnerable to traffickers. Human trafficking is a crime that can occur in all countries of the world. It is both national and transnational in nature. The most effective and necessary means of combating trafficking in persons is to prosecute and punish the perpetrators of these acts, as well as to eliminate the negative consequences of serious violations of rights. Human trafficking is not limited to sexual exploitation; other forms of exploitation are also included here. Knowledge of the various and new forms of exploitation that constitute human trafficking is gradually increasing. Recent research shows that labor exploitation can be a serious problem for unskilled people who move abroad to work.

Keywords: human trafficking, fight against human trafficking, victims of human trafficking, universal jurisdiction, international cooperation, etc.

UOT 343.3/7**HƏRƏKƏTSİZLİKLƏ TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN
SİSTEMİNDƏ HƏRBİ XİDMƏT ƏLEYHİNƏ OLAN
CİNAYƏTLƏRİN TÖVSİFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****V.A.QƏDİMOV***Bakı Dövlət Universiteti**woogalle@gmail.com*

Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin sistemində hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin təsbit edilmə nisbətində görə Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər Bölməsi və Fəslə xüsusilə seçilir. Bu əsasda hərəkətsizlik ilə törədilmiş hərbi xidmət əleyhinə cinayətlərin tövsifi və onların cinayət-hüquqi xüsusiyyətlərini təhlil etmək vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalədə hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin təsnifatında nəzər salınacaqdır.

Açar sözlər: cinayətin tövsifi, cinayət tərkibi, obyektiv cəhət, hərəkətsizlik, hərbi cinayət.

Cinayət-hüquq nəzəriyyəsinə cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin zəruri əlamətinə, yəni cinayət əməlinin hərəkət və ya hərəkətsizlikdən törədilməsinə görə cinayətlərin təsnifatında hərəkətsizliklə törədilən cinayətlər iki qrupa ayrılır: təmiz və qarışıq hərəkətsizlik [8, s.162]. Təmiz hərəkətsizlik əməlin ictimai təhlükəli nəticələrinin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq həm passiv şəkildə təzahür edə, həm də müvafiq əsaslarla şəxs üçün müəyyən edilmiş vəzifələrdən yayınmaqla əlaqədar aktiv hərəkətlərlə müşayiət oluna bilər. Passiv davranış ilə təzahür edən təmiz hərəkətsizliyə misal olaraq, hər hansı öhdəliyi yerinə yetirməkdən boyun qaçırmaq, yəni onu etməmək, məsələn, milli qanunvericilikdə təsbit edilən “cinayət barəsində xəbər verməmə” (Cinayət Məcəlləsi, maddə 307) aid edilə bilər. Qeyd edilən tərkiblə bağlı Türkiyə cinayət qanunvericiliyindən hərbi xidmətlə bağlı xüsusi cinayət-hüquq normasını da nümunə gətirə bilərik. Belə ki, Əsgəri Cəza Qanununun 98-ci maddəsinə əsasən, "Faktiki hücum üçün öz rəhbər və ya rəislərinə qarşı sövdələşmiş hərbi birliklər haqqında bilib, lakin bu barədə vaxtında səlahiyyətli orqanlara xəbər verməməklə törədilən cinayət, passiv davranış ilə təzahür edən təmiz hərəkətsizliyə aid edilə bilər [13, s.53]. Bundan fərqli olaraq, aktiv davranış ilə əhatələnən hərəkətsizliyə isə hərbi xidmət

əleyhinə olan cinayətlərə aid olmasa da, idarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlərdən biri kimi hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma cinayətini misal göstərə bilərik. Burada aktiv davranışa şəxsin hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırmaq üçün başqa bir şəhərə köçməsi, gizlənmək üçün yerlər axtarması aid edilə bilər. Qeyd edilən hallarda şəxsin aktiv davranış ilə müşayiət olunan hərəkətləri (fəaliyyəti) yox, müvafiq əsasla müəyyən edilmiş öhdəliyin yerinə yetirilməməsi hərəkətsizliklə törədilmiş cinayətkar davranışın əsasını təşkil edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən fərqli olaraq, şəxs tərəfindən ona həvalə edilmiş öhdəliklərin (vəzifələrin) düzgün olmayan formada və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi nəticəsində müəyyən ictimai-təhlükəli nəticələrin baş verməsi ilə əhatə olunan hərəkətsizlik (məsələn, qulluğa səhlənkar yanaşma ... mühüm zərər vurduqda) qarışıq hərəkətsizlik formasını təşkil edir [9, s.24].

Azərbaycan cinayət hüququnda müəyyən edilən təsnifatdan fərqli olaraq, cinayət-hüquqi hərəkətsizliyi Qitə hüquq və Latın Amerikasına hüquq məktəbləri üzrə müqayisəli təhlil edən müəlliflərdən prof.J-M.S.Sanchez hərəkətsizlik kateqoriyasını, cinayət əməlinin yalnız hərəkətsizliklə törədilmə formasına görə autentik (həqiqi) həm hərəkət, həm də hərəkətsizlikdən törədilməsinə görə qeyri-autentik (qeyri-həqiqi) olaraq təsnif edir [18, s.453].

Cinayətkar davranışın qeyd edilən təzahür formaları ilə törədilən cinayətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzər alaraq cari məqalədə az təhlil edilən və spesifik ictimai-münasibətlərə (hərbi xidmətlə əlaqədar yaranan) qəsd edən və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra Cinayət Məcəlləsi) Xüsusi hissəsinin son bölməsi və son fəslində təsbit edilən hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin Azərbaycanın cinayət hüquq nəzəriyyəsinə uyğun olaraq təmiz və ya qarışıq hərəkətsizliklə törədilmə formaları, onların tövsifi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, cinayət-hüquqi baxımdan təhlil ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının (bundan sonra Konstitusiya) 76-cı maddəsinin müvafiq bəndlərinə əsasən, Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur və vətəndaşlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi xidmət keçirlər [1, s.25]. Konstitusiyada qeyd edilən bu norma qanunla müəyyən edilmiş şəxslər dairəsi üçün onlar barəsində hərbi vəzifəni və hərbi xidməti ilkin başlanğıc kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2011-ci il tarixli “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Qanunun (bundan sonra “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Qanun) 3.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış və sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı hər bir kişi cinsli vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada müddətli həqiqi hərbi xidmət

keçməlidir. Həmin Qanunun 3.4-cü maddəsinə əsasən, siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilən hərbi uçot ixtisası olan 19 yaşından 40 yaşınadək Azərbaycan Respublikasının qadın vətəndaşları özlərinin razılığı ilə hərbi qeydiyyatı götürülür və bağlaşma əsasında Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində hərbi xidmətə qəbul edilirlər [4].

Cinayət Məcəlləsinin XII Bölməsi və 35-ci Fəslə hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə (Cinayət Məcəlləsinin 328-353-cü maddələrində təsbit olunan ictimai təhlükəli əməllərə) həsr olunmuşdur.

Cinayət Məcəlləsinin 327-ci maddəsi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin özünəməxsus maddəsi kimi hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin leqal anlayışına həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, çağırış və ya kontrakt üzrə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində, digər qoşun və hərbi birləşmələrdə hərbi xidmət keçən hərbi qulluqçuların, qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi qulluqçu statusuna malik olan başqa şəxslərin, habelə təlim və ya yoxlama toplanışlarına cəlb edilmiş hərbi vəzifəlilərin hərbi qulluğun müəyyən edilmiş qaydaları əleyhinə yönələn və bu fəsilə nəzərdə tutulmuş cinayətlər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər hesab olunur [2, s.308].

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində müəlliflərdən V.B.Malinin və V.P.Bodayevski hərbi cinayətlərə anlayış verərkən qeyd edirlər ki, digər cinayətlərlə ümumi əlamətlərlə malik olan (ictimai təhlükəlilik; qanunazadlıq; hərəkət və ya hərəkətsizliklə törədilən cinayətkar davranış) hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər, həm də sırayı vətəndaşlar tərəfindən törədilə bilən cinayətlərdir [15, s.159]. Müəlliflərin qeyd edilən fikirləri ilə razılaşıaraq, həmçinin hesab edirik ki, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən də bu əməllər iştirakçılıqla törədilə bilər. Digər tərəfdən, Cinayət Məcəlləsinin 327.2-ci maddəsinə əsasən, qeyd edilən xüsusi subyektlərlə birlikdə, lakin onların dairəsinə aid olmayan şəxslərin hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərdə iştirakı bu fəslin müvafiq maddələri üzrə məsuliyyətə səbəb olur. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 33.4-cü maddəsinin mahiyyətindən irəli gələrək, hərbi hissələrin (müəssisələrin) şəxsi heyətinin siyahısına daxil edilməyən şəxslər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin törədilməsində iştirak etdikləri halda, iştirakçılıq qaydası üzrə təhrikçi, köməkçi, təşkilatçı kimi məsuliyyət daşıyacaqlar [2, s.63]. Onların əməlində birgə icraçılıq mövcud olduğu təqdirdə, bu şəxslərə məcmu üzrə, yəni konkret hərbi cinayətdə iştiraka və ümumi xarakterli cinayəti bilavasitə törətməyə görə cəza təyin edilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, Cinayət Prosesual Məcəllənin 68.2-ci maddəsinə əsasən, müharibə və hərbi xidmət əleyhinə olan ... cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində işə də hərbi məhkəmə tərəfindən baxılır [3, s.94]. Bir daha aydın olur ki, hərbi xidmət əleyhinə cinayətin törədilməsində digər şəxslərin dairəsi qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmamışdır.

CM-in 327-ci maddəsi blanket xarakter daşdığından, qeyd edilən xü-

susi subyektlərin dairəsi əvvəldə qeyd edilən cari Qanun (Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında) ilə tənzimlənilir. Belə ki, bu Qanunun 2.0.9-cu maddəsinə əsasən, “hərbi qulluqçular” dedikdə, həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər başa düşülür. Həmin Qanuna görə, “hərbi vəzifəlilər” ehtiyata keçirilmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıdır [4].

Cinayət-hüquq nərəziyyəsinədə səsləndirilən fikrilerdən biri də odur ki, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər öz mahiyyəti etibarilə “idarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər”lə, “müharibə cinayətləri”nin kəsişməsinədə yerləşir. Belə ki, xarici müəlliflərdən A.R.Panqalanqan hesab edir ki, xüsusi idarəetmə sahəsinədə aid olan yuxarı zabit heyətinin aşağı zabit heyətinədə münasibətdə sərgilədiyi cinayətkar hərəkətsizlik (hərbi cinayət) həmin zabit heyətinin müharibə cinayətinədə görə məsuliyyətinədə səbəb ola bilər. Belə ki, o öz fikrini Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının 6 (3) maddəsi ilə əsaslandırır. Həmin maddənin məzmununa əsasən, yuxarı zabit heyəti cinayətkar fəaliyyətin qarşısını almaq iqtidarında olduqda, lakin bunu etmədikdə, tabeliklərində olan zabitlərin davranışlarına görə bilavasitə (kollektiv) məsuliyyət daşımalıdır [17, s.49].

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, cari məqalədə yalnız milli Cinayət Məcəlləsinin hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər bölməsi və eyniadlı fəslində təsbit edilən və təmiz və qarışıq hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin təvsiyi xüsusiyyətləri təhlil olunacaqdır. Qeyd edilən cinayətlər dairəsinin seçilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissənin sistemində hərəkətsizlikdən törədilən cinayətlərin əks olunma nisbətində görə, bu cinayətlərin ən çox təsbit olunduğu bölmə və fəsil kimi hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər bölməsi və fəslə qeyd edilə bilər. Həmin cinayətlərin dairəsini əsas etibarilə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

- ◇ Maddə 328: Əmri icra etməmə;
- ◇ Maddə 333. Hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərək etmə;
- ◇ Maddə 334. Fərarilik;
- ◇ Maddə 335. Hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından boyun qaçırma;
- ◇ Maddə 336. Qarovul xidmətinin nizamnamə qaydalarını pozma;
- ◇ Maddə 337. Daxili xidmətin və ya patrul xidmətinin nizamnamə qaydalarını pozma;
- ◇ Maddə 341. Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və ya vəzifə səlahiyyətlərini aşma;
- ◇ Maddə 342. Qulluğa səhlənkər yanaşma;
- ◇ Maddə 343. Müharibə aparma vasitələrini düşmən üçün qoyub getmə;
- ◇ Maddə 344. Batmaqda olan hərbi gəmini tərək etmə;
- ◇ Maddə 345. Döyüş meydanını özbaşına tərək etmə və ya silah işlətməkdən boyun qaçırma;

◇ Maddə 346. Əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun cinayət hərəkətləri.

Cari məqalədə Cinayət Məcəlləsinin XII Bölməsi və 35-ci Fəslində nəzərdə tutulan hərəkətsizliklə törədilən hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri bütövlükdə əhatə etməyə çalışacaq və ayrı-ayrılıqda onların tövsifi xüsusiyyətləri və obyektiv cəhətin zəruri əlamətinə görə əhatə etdiyi hərəkətsizlik formalarını təhlil etməyə yönələcəyik.

Əmri icra etməmə cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 328-ci maddəsində bir əsas, bir ağırlaşdırıcı və iki xüsusilə ağırlaşdırıcı cinayət tərkibində təsbit olunmuşdur. Əmri icra etməmə, rəisin qanunla müəyyən edilmiş qaydada verdiyi əmri tabelikdə olan şəxsin yerinə yetirməkdən açıqcasına imtina etməsi, habelə əmrin başqa şəkildə qəsdən yerinə yetirilməməsi hərbi xidmət mənafeələrinə mühüm zərər vurulması ilə nəticələnmişdir. Bu əməl kateqoriyasına görə ağır cinayət kimi təsnif edilir.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti əsas tərkibdə rəisin qanunla müəyyən edilmiş qaydada verdiyi əmri yerinə yetirməkdən açıqcasına imtina edilməsində; habelə əmrin başqa şəkildə qəsdən yerinə yetirilməməsində; hərbi xidmət mənafeələrinə mühüm zərər vurulmasından ibarət nəticədə; ictimai-təhlükəli əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqədə ifadə olunur. Tövsifedici tərkiblərdə nəzərdə tutulmuş obyektiv cəhətin fakültiv (burada zəruri) əlamətlərinə uyğun olaraq, əmrin qabaqcadan müəyyən edilmiş yerdə və bilavasitə əmrin özündə göstərilən üsulla icra edilməməsi bu cinayət tərkibi üzrə məsuliyyəti ağırlaşdırır [2, s.308]. Əmri icra etməmə cinayəti maddi tərkibli olub, obyektiv cəhətdə sadalanan hərəkətsizlik formalarının hərbi xidmət mənafeələrinə mühüm zərər vurulması nəticəsində başa çatmış sayılır. Cinayətin törədilmə zamanı və şəraiti, xüsusilə ağırlaşdırıcı halda tövsifedici əlamət kimi çıxış edir. Belə ki, 328-ci maddənin Qeydinin müvafiq bəndlərinə əsasən, “müharibə vaxtı” dedikdə, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə müharibə vəziyyətində olması başa düşülür. Müharibənin elan olunmasının və ya hərbi əməliyyatların faktiki aparılmasının ilk günü və saati müharibənin başlanması, hərbi əməliyyatların faktiki dayandırıldığı gün və saat isə müharibənin sonu hesab edilir. “Döyüş şəraiti” dedikdə isə, hərbi hissənin və ya bölmənin bilavasitə düşməyə qarşı durması və ya faktiki döyüş əməliyyatı aparması şəraiti başa düşülür [6, s.785].

Əmri icra etməmə cinayəti üzrə əmri icra etməkdən açıqcasına imtina etmə onda ifadə olunur ki, rəisin əmrini almış tabelikdə olan şəxs onu icra etmək istəyinin olmaması barədə bildirir, yaxud belə istəyini sair üsulla nümayiş etdirir. Bu zaman tabelikdə olan şəxs müvafiq əsasda, yəni əmrdə irəli sürülən tələbə münasibətdə hərəkətsizliyə yol verir, lakin əmri icra etmək niyyətində olmaması açıq hərəkətlərlə (məs., rəislə mübahisə etmə və s.) ifadə olunur [14, s.798].

Bu cinayət üzrə əmrin başqa şəkildə qəsdən yerinə yetirilməməsi de-

dikdə, onun yerinə yetirilməsini mümkünsüz edən şəraitin süni surətdə yaradılması, əmrin vaxtı keçəndən sonra onun icrasına başlama və s. başa düşülə bilər. Qeyd edilən hərəkətsizlik əmrin natamam, qeyri-dəqiq və müəyyən edilmiş tələblərin pozuntusu ilə icra edilməsi ilə müşayiət oluna bilər. Bu isə onun qeyri-qanuni üsullarla, aşağı keyfiyyətdə, habelə lazım olmayan yerdə icra edilməsi başa düşülür.

Ağırlaşdırıcı tərkibə uyğun olaraq, hərbi xidmətə vicdansız və ya laqeyd münasibət nəticəsində əmri icra etməmə dedikdə, hərbi xidmət üzrə vəzifə borcunu lazımınca dərk etməmə, xidməti vəzifələrə ikinci dərəcəli münasibət bəsləmə, öz hərbi ixtisasını pis mənimsəmə və s. başa düşülür. Buraya, həmçinin əmrin icrası ilə bağlı təlimatların yerinə yetirilməməsi də aid edilə bilər. Şərh edilən maddə üzrə cinayət məsuliyyətinin mövcud olması üçün tabelikdə olan şəxs əmri icra etmək üçün real imkana malik olmalıdır. Ona görə də əmrin icrasının fiziki cəhətdən qeyri-mümkünlüyü (əgər bu, əmri almış hərbi qulluqçu tərəfindən qəsdən edilməmişdirsə) cinayət məsuliyyəti istisna edilir (buraya son zərurət də daxildir).

Obyektiv cəhətdə təsbit olunan hərəkətsizlik formalarının təhlilindən bu nəticəyə gəlirik ki, cinayət-hüquqi hərəkətsizliyin təsnifatında əmri icra etməmə cinayətinin əsas tərkibinin alternativ hərəkətsizliyi, yəni rəisin qanunla müəyyən edilmiş qaydada verdiyi əmri tabelikdə olan şəxsin yerinə yetirməkdən açıqcasına imtina etməsi, habelə əmrin başqa şəkildə qəsdən yerinə yetirilməməsi aktiv davranış forması ilə əhatələnən qarışıq hərəkətsizliyi ehtiva edir. Bu cinayətin ağırlaşdırıcı tərkibində nəzərdə tutulan hərəkətsizlik, yəni hərbi xidmətə vicdansız və ya laqeyd münasibət nəticəsində əmri icra etməmə də qarışıq hərəkətsizliklə törədilir.

Hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 333-cü maddəsində alternativ xarakterli mürəkkəb cinayət tərkibində təsbit edilmişdir. Belə ki, bu maddədə üç əsas cinayət tərkibi, bir ağırlaşdırıcı cinayət tərkibi, üç xüsusilə ağırlaşdırıcı cinayət tərkibi müəyyən edilmişdir [7, s.781]. Qeyd edilən cinayətin təsbit edildiyi maddənin adında “tərk etmə” ifadəsi hərəkəti bildirsə də, cinayətin təsbit olunduğu əsas tərkibdə əməl obyektiv cəhətdən iki zəruri əlamətlə, yəni hərəkət və ya hərəkətsizliklə (... özbaşına tərk etmə və ya üzrlü səbəblər olmadan ... vaxtında gəlməmə) müşayiət olunur. Cari araşdırmada təhlil olunan cinayət əməli üzrə əhəmiyyətli olan əməlin obyektiv cəhətində ehtiva olunan hərəkətsizlikdir.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti alternativ xarakterli olub hər iki zəruri əlaməti ehtiva edir. Belə ki, zahiri cəhətdən hərəkətsizlik ilə müşayiət olunan əməl əsas tərkibdə hərbi hissəyə (hərbi qulluqçu hazırlayan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsinə) və ya xidmət yerinə üç gündən artıq, lakin on gündən çox olmayaraq vaxtında gəlməmədə ifadə olunur. Blanket xarakterli bu normada “hərbi “hissə dedikdə, əsasən, gəmilər, idarəetmə orqanları, idarələr, hərbi

qulluqçu hazırlayan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri, habelə kazarma başa düşülə bilər. “Xidmət yer”ə anlayış verəsi olsaq, qeyd etməliyik ki, əgər bu yer hərbi hissə ilə üst-üstə düşürsə, xidməti yer hərbi xidmət üzrə vəzifələrin faktiki icra olunduğu ərazi hesab edilir. Ancaq xidmət yeri, hərbi hissənin mövqeyinin yerləşdiyi sahədə deyilsə, hərbi qulluqçunun müəyyən müddət ərzində hərbi vəzifələrini icra etdiyi, yaxud komandirin əmri və ya icazəsi ilə olduğu yer başa düşülür (məsələn, hərbi hissənin mövqeyindən kənarında təsərrüfat işlərinin görüldüyü yer, təlim dərslərinin keçirildiyi yer və s.) [5, 207]. Obyektiv cəhətin zəruri əlaməti kimi “vaxtında gəlməmə” ifadəsinə anlayış versək, deyə bilərik ki, hərbi qulluqçu qanuni əsaslarla hərbi hissənin mövqeyindən və ya xidmət yerindən getdikdən sonra üzrlü səbəblər olmadan müəyyən olunmuş müddətdə hərbi hissəyə və ya xidmət yerinə qayıtmamış olsun. Obyektiv cəhətin bu əlamətləri qeyd edilən əməli fərarilik cinayətindən fərqləndirir. Cinayət Məcəlləsinin 333-cü maddəsinin Qeyd hissəsi təhlil edilən əməl barəsində məsuliyyətdən azad etmənin xüsusi halını təsbit etmişdir. Belə ki, ağır şərait zəminində bu Məcəllənin 333.1–333.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməlləri ilk dəfə törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər [2, s.314]. Qanunun mənasına görə “ağır şərait” anlayışına hərbi qulluqçunun yaxın qohumlarının gözlənilməz ağır xəstəliyi, ciddi ailə münacişləri, hərbi qulluqçunun yaxın qohumlarının yaşadığı yerdə baş vermiş təbii fəlakət və bu kimi hallar daxildir. Maraqlı məqam bundan ibarətdir ki, qanunverici bu norma üzrə dispoziitivliyə yol vermişdir. Yəni şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad olma məsələsi cinayət təqibi orqanlarının mülahizəsinə buraxılır.

Cinayət Məcəlləsinin 333-cü maddəsində alternativ zəruri əlamət (hərəkətsizlik) kimi təsbit edilən və müxtəlif subyektlər tərəfindən (333.1, 333.3) üzrlü səbəblər olmadan hərbi hissəyə (hərbi qulluqçu hazırlayan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsinə) və ya xidmət yerinə vaxtında gəlməmə əməli həm passiv davranış forması ilə müşayiət olunan təmiz hərəkətsizliklə, habelə “vaxtında” ifadəsinin müxtəlif tərkiblərdə ayrıca (üç gündən artıq, lakin on gündən çox olmayaraq və s.) təsbit olunmasını nəzərə alaraq qarışıq hərəkətsizliklə törədilir. Əgər passiv davranış forması ilə müşayiət olunan təmiz hərəkətsizlikdə gəlməmə üzrlü səbəblərdən baş vermişdirsə, bu hal, cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Məsələn, hərbi qulluqçunun xəstəliyi, hissəyə və ya xidmət yerinə vaxtında gəlməyə imkan verməyən təbii fəlakət və s. xarakterli hadisələr. Qeyd edilən əməldə qarışıq hərəkətsizlik o halda baş verir ki, şəxs hərbi hissəyə (hərbi qulluqçu hazırlayan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsinə) və ya xidmət yerinə qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş vaxt hüdudunda deyil, ondan sonra gəlir.

Fərarilik cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 334-cü maddəsində bir əsas tərkibdə, bir ağırlaşdırıcı və bir də xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkibdə təsbit edil-

mişdir. Cinayətlərin təsnifatına uyğun olaraq fərarilik cinayəti ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir [6, s.818]. Fərarilik həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə törədilə bilindiyyindən cari təhlildə biz yalnız hərəkətsizliyə dair müddəaları və əməl üzrə tövsifi xüsusiyyətləri araşdıracağıq.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə törədilir. Hərəkətsizliklə törədilməyə hərbi qulluqçunun müddətindən asılı olmayaraq hərbi xidmətdən boyun qaçırmaq məqsədi ilə hərbi hissəyə və ya xidmət yerinə qayıtmaması (gəlməməsi), eləcə də başqa hərbi hissəyə dəyişdirilərkən, təyinat alarkən, ezamiyyətdən, məzuniyyətdən və ya müalicə lazımdır ki, sonradan hərbi qulluğunun gəlməsi onu cinayət məsuliyyətdən azad etmir, bu ancaq səmimi peşmançılıq kimi qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən maddənin qeyd hissəsində təsbit edilmişdir ki, ağır şərait zəminində bu Məcəllənin 334.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməlləri ilk dəfə törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Bu dispozitiv norma yalnız əsas tərkibdə törədilən fərarilik cinayətinə şamil edilir. Bu cinayət subyektiv cəhətdən təqsirin qəsd növündə və birbaşa qəsdlə törədilir. Burada zəruri əlamət qismində məqsəd çıxış edir, belə ki, hərbi xidmətdən boyun qaçırmaq məqsədi qeyd edilən əməl üçün tövsifi xüsusiyyət daşıyır.

Fərarilik cinayəti üzrə alternativ xarakterli cinayət tərkibində hərəkətsizliklə müşayiət olunan əməl həm aktiv davranış forması ilə müşayiət olunan təmiz hərəkətsizlik kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, fərarilik cinayətini törədən hərbi qulluçu, hərbi hissəyə və ya xidmət yerinə qayıtmamaq (gəlməmək) üçün hər hansı aktiv üsullardan istifadə edir (xidməti maşından qaçır və s.).

Hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından boyun qaçırma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 335-ci maddəsində bir əsas tərkibdə, bir ağırlaşdırıcı tərkibdə və bir də xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkibdə təsbit edilmişdir. Cinayətlərin təsnifatına uyğun olaraq bu əməl az ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Təhlil olunan cinayət təmiz hərəkətsizliklə törədilir.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər yetirməklə, özünü xəstəliyə vurmaqla, sənədləri saxtalaşdırmaqla və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından müvəqqəti boyun qaçırma (və ya tamamilə boyun qaçırmaq) məqsədi ilə törədilmiş sayılır. Hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından müvəqqəti boyun qaçırma dedikdə, şəxsin hərbi xidmətdən azad olmağa səy göstərərək bu xidmətdən boyun qaçırması başa düşülür. Bu cinayətin obyektiv cəhətində nəzərdə tutulan zəruri əlamətlərə aid edilə bilər: öz sağlamlığına hər hansı zərər yetirməklə; özünü xəstəliyə vurmaqla; sənədləri saxtalaşdırmaqla və ya sair aldatma yolu ilə. Göründüyü kimi burada müşayiət olunan üsullar aktiv davranış formasını əhatə edir. Formal tərkibli bu əməl bu üsulların edilib-edilməsindən asılı olmayaraq hərəkətsizliyin törədiliyi andan başa çatmış sayılır. Bu üsulların edilməsi, lakin hərəkətsizliyin baş tutuması halında, hərbi xidmət vəzifə-

lərinin icrasından boyun qaçırma əməlinə cəhd mövcud olacaqdır [7, s.801].

Öz sağlamlığına hər hansı zərər yetirməklə törədilmə hərbi qulluğunun öz sağlamlığına müxtəlif dərəcəli xəsarət yetirməsi anlamına gəlir. Özünü xəstəliyə vurmaqla törədilmə hər hansı sağlamlıqla bağlı olan qüsurun uydurulması və ya şişirdilməsi kimi başa düşülür. Sənədləri saxtalaşdırmaqla törədilmə dedikdə, uydurma və ya həqiqətə uyğun olmayan sənədin hazırlanması başa düşülür. Qeyd edilən üsul işin konkret hallarına uyğun olaraq, Cinayət Məcəlləsinin 320-ci maddəsi ilə məcmu tövsifə əsas ola bilər. Qanunverici “sair aldatma yolu ilə” üsulunu qeyd edərək əslində, bu cinayətin istənilən əhəmiyyət kəsb edən üsulla törədilməsini ifadə edir. Təsadüfüdür ki, Azərbaycan Respublikasının 1 may 2020-ci il tarixli 68-VIQD nömrəli Qanunu ilə 335-ci maddənin adı yeni redaksiyaya verilmiş, “öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla” ifadəsi maddə adından çıxarılmış və maddə adı “hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından boyun qaçırma” kimi təsbit edilmişdir [2, s.458].

Hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından boyun qaçırma əməli təmiz hərəkətsizliklə törədilən və aktiv davranış forması ilə müşayiət olunan cinayətdir. Qeyd edilən əməlin törədilmə üsullarının müxtəlifliyi aktiv davranışın bilavasitə formalaşdırır.

Qarovul xidmətinin nizamnamə qaydalarını pozma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 336-cı maddəsində bir əsas tərkibdə təsbit olunmuşdur. Cinayətlərin təsnifatında qeyd edilən əməl az ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Təhlil edilən cinayət həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə törədilə bilər.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən qarovulun (növbənin) tərkibinə daxil olan şəxs tərəfindən qarovul (növbə) xidmətinin nizamnamə qaydalarının pozulmasında və bu qaydaların pozulması ağır nəticələrə səbəb olmasında ifadə olunur. Maddi tərkibli bu cinayət məhz həmin nəticələrin baş verməsi ilə törədilmiş sayılır. Bu əlamət təhlil edilən cinayətin qarışıq hərəkətsizliyə aid olduğunu deməyə əsas verir. Blanket xarakterli bu normanın məsuliyyətə səbəb olması üçün konkret hansı qaydanın pozulduğunu və bu qayda pozuntusu ilə ağır nəticə arasında səbəbli əlaqəni müəyyən etmək zəruridir. Burada hərəkətsizliklə törədilmə dedikdə, növbə sırasında postda yatma, lazımı yoxlamaları etməmə və s. başa düşülür. Ağır nəticələr müxtəlif cür ola bilər: hauptvaxtda həbs edilənlərin qaçması, döyüş bayrağının itirilməsi və s. Əgər ağır nəticələr digər şəxsin həyat və sağlamlığına yönəlmiş qəsdlə əhatə olunsaydı, bu zaman əməl cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif edilməlidir. Digər tərəfdən ziyan görəndə predmetlər də əməlin tövsifinə təsir göstərə bilər. Belə ki, əgər şəxsin müvafiq xidmət qaydalarının pozması odlu silahın, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların talanması və məhvini səbəb olarsa, şəxsin əməli Cinayət Məcəlləsinin 231-ci maddəsi ilə tövsif olunmalıdır [6, s.824]. Qarışıq hərəkətsizliklə törədilən bu əməl forması passiv

davranışla müşayiət edilir.

Daxili xidmətin və ya patrul xidmətinin nizamnamə qaydalarını pozma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 337-ci maddəsində bir əsas tərkibdə təsbit edilmişdir. Cinayətlərin təsnifatında qeyd edilən əməl böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə aiddir. Təhlil olunan əməldə ictimai təhlükəli nəticə zəruri əlamət kimi qeyd ediliyindən qarışıq hərəkətsizliklə müşayiət olunur.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti alternativ xarakterli olub, qarnizonda daxili xidmət və patrul xidmətin nizamnamə qaydalarının pozulmasında ifadə olunur. Təhlil olunan cinayət-hüquq norması blanket xarakterlidir. Maddi tərkibli bu cinayətdə ağır nəticələrlə sadalanan əməllər arasında səbəbli əlaqənin olması vacibdir. Burada ehtiva olunan hərəkətsizliyə daxili və ya patrul nizamnamə qaydalarının pozulmasında ifadə olunan müvafiq əsasla müəyyən edilmiş xüsusi vəzifələrin yerinə yetirilməməsini; hərbi qulluqçular arasında nizamnamədən kənar münasibətlərin qarşısının alınmamasını və s. göstərə bilərik [14, s.833].

Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və ya vəzifə səlahiyyətlərini aşma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 341-ci maddəsində bir əsas tərkibdə, bir ağırlaşdırıcı tərkibdə təsbit olunmuşdur. Bu maddə üzrə iki cinayət-hüquq norması təsbit edildiyindən törədilmə formasına uyğun olaraq qarışıq hərəkətsizliklə ifadə olunur. Burada əməlin yalnız hərəkətsizliklə törədilmə forması (vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə) təhlil olunacaqdır. Cinayətlərin təsnifatında təhlil olunan bu əməl ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Təhlil olunan əməl qarışıq hərəkətsizliklə törədilir.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti rəisin və ya vəzifəli şəxsin xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar özü və ya üçüncü şəxslər üçün qanunsuz üstünlük əldə etmək məqsədilə ... öz qulluq mənafeyi tələb etdiyi halda istifadə etməməsi ... fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafeələrinə, yaxud cəmiyyət və ya dövlətin qanunla qorunan mənafeələrinə mühüm zərər vurma ilə əhatə olunur. Maddi tərkibli bu cinayət ictimai-təhlükəli nəticənin baş verməsi ilə törədilmiş sayılır.

Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və ya vəzifə səlahiyyətlərini aşma cinayətində vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə əməli passiv davranış forması ilə müşayiət olunan qarışıq hərəkətsizlik ilə müvafiq əsasla müəyyən edilmiş xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməməsini bildirir.

Qulluğa səhlənkar yanaşma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 342-ci maddəsində bir əsas tərkibdə, bir ağırlaşdırıcı tərkibdə, bir də xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkibə təsbit edilmişdir. Cinayətlərin təsnifatında bu əməl ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilir [7, s.821].

Bu cinayət obyektiv cəhətdən rəisin və ya vəzifəli şəxsin öz xidməti borcuna vicdansız və ya laqeyd münasibəti nəticəsində öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirməməsi və ya lazımı qaydada yerinə yetirməməsi fiziki və ya hü-

quqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafeələrinə, yaxud cəmiyyət və ya dövlətin qanunla qorunan mənafeələrinə mühüm zərər vurməsi (CM-in 342.1), bu əməllərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması (342.2) ilə müşayiət olunur. Maddi tərkibli bu cinayətdə ictimai-təhlükəli nəticənin baş verməsinə uyğun olaraq, qeyd edilən əməllər arasında səbəbli əlaqə vacibdir. Digər tərəfdən bu əməl hərbi vəzifələrin icrası ilə bağlı olduğundan burada konkret hansı vəzifənin yerinə yetirilməməsi, yaxud lazımınca yerinə yetirilməməsi dəqiqləşdirilməlidir. Həmçinin hərbi vəzifələrin icrası ilə bağlı “real imkan” meyarının vacibliyini qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Belə ki, obyektiv və subyektiv amillərin birgə təhlilində bu əməllərin başvermə səbəbinin də aydınlaşdırılması olan hallardandır.

Qeyd edilən cinayət əməli Cinayət Məcəlləsinin 314-cü (Səhlənkarlıq) maddəsinə münasibətdə xüsusi norma kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, Cinayət Məcəlləsinin 350-ci maddəsinə bu cinayətin xüsusi törədilmə forması kimi qiymətləndirə bilərik.

Təhlil olunan maddədə obyektiv cəhətdə təsbit edilən xidməti vəzifəsini yerinə yetirməmə əməli passiv davranış forması ilə əhatə olunan qarışıq hərəkətliklə ifadə olunur.

Müharibə aparma vasitələrini düşmən üçün qoyub getmə cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 343-cü maddəsində bir əsas tərkibdə təsbit olunmuşdur. Cinayətlərin təsnifatında bu əməl ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Bu cinayətin təsbit olunduğu maddədə adı hər nə qədər hərəkəti ehtiva etsə də, əslində rəisin hərbi vəzifəsini sonacan yerinə yetirməməsində ifadə olunur [6, s.855].

Bu cinayət obyektiv cəhətdən rəisin, döyüş şəraiti tələb etmədiyi halda döyüş texnikasını və müharibə aparmaq üçün başqa vasitələri düşməyə kömək etmək məqsədi olmadan döyüş meydanında qoyub getməsində ifadə olunur. Təhlil olunan cinayət müvafiq predmetlərin nəzarətsiz buraxıldığı andan törədilmiş sayılır. Əməlin obyektiv cəhəti zahiri cəhətdən hərəkəti ifadə etsə də, qeyd edilən əməl məhz hərbi xidmət vəzifələrinin sonacan yerinə yetirilməməsində müşayiət olunur. Burada qoyub getmə geri çəkilmə, yerdəyişmə və digər hərəkətlərdə ehtiva oluna bilər. Burada “döyüş şəraiti tələb etmədiyi halda” ifadəsi real imkan amilini ehtiva edir, yəni rəisin həmin texnika və vasitələri çıxarmaq imkanını bildirir. Bu cinayət subyektiv cəhətdən təqsirin qəsd formasında, həm birbaşa, həm dolaylı qəsdlə törədilə bilər. Burada “düşməyə kömək etmək məqsədi olmaması” zəruri əlamət daşıyır və birbaşa olaraq əməlin tövsifinə təsir göstərir.

Qeyd edilən əməlin ictimai-təhlükəliliyini və kriminallaşdırma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu əməl aktiv davranış forması ilə müşayiət olunan təmiz hərəkətsizliyi ifadə edir. Belə ki, rəis hərbi xidmət vəzifəsinə uyğun olaraq müvafiq texnika və vasitələrinə nəzarət etməli olduğu

halda, bunu etmir və onları qoyub gedir [14, s.862].

Batmaqda olan hərbi gəmini tərk etmə cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 344-cü maddəsində bir əsas tərkibdə və bir ağırlaşdırıcı tərkibdə təsbit olunmuşdur. Təhlil olunan cinayət Cinayət Məcəlləsinin 269-cu maddəsi üzrə “Gəmi kapitanının fəlakətə uğrayanlara kömək göstərməməsi” əməli ilə müqayisədə xüsusi norma kimi qəbul edilə bilər. Cinayətlərin təsnifatında bu əməl ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Bu əməlin təsbit olunduğu maddədə adı hər nə qədər hərəkət məzmununu ifadə etsə də, əməlin kriminallaşdırılmasının əsasını təmiz hərəkətsizlik təşkil edir.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən batmaqda olan hərbi gəmini öz xidməti vəzifələrini axıradək yerinə yetirməyən komandirin, habelə komandirin müvafiq sərəncamı olmadan gəminin komanda heyətinə daxil olan şəxsin tərk etməsində ifadə olunur. Burada “batmaqda olan gəmi” cinayətin zəruri əlaməti və predmeti kimi qiymətləndirilə bilər. Obyektiv səbəblərdən batmaqda olan hərbi gəmidə qalmaq mümkün olmaqda qeyd edilən cinayət istisna edilir. Digər tərəfdən komandirin müvafiq sərəncamı olmadan gəminin komanda heyətinə daxil olan şəxsin müvafiq icazəni alıb-alamama imkanı da əməlin tövsifi zamanı nəzərə alınmalı və aydınlaşdırılmalı olan hallardandır. Formal tərkibli bu cinayət batmaqda olan hərbi gəmidə qalmalı olduğu halda, qalmayıb onu tərk edən hərbi vəzifələrin gəmindən ayrıldığı andan törədilmiş sayılır. “Müharibə vaxtı” və ya “döyüş şəraiti” tövsifedici hallar kimi qeyd edilən əməl üzrə cinayət məsuliyyətini sərtləşdirir.

Batmaqda olan hərbi gəmini tərk etmə əməli təmiz hərəkətsizliklə törədilərək aktiv davranış forması ilə müşayiət olunur. Yəni bu cinayətin subyektivi olan şəxs batmaqda olan hərbi gəmidə öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək əvəzinə, qaçır və yaxud bu vəzifələrdən boyun qaçırmaq üçün sair hərəkətlər (gizlənilir və s.) edir.

Döyüş meydanını özbaşına tərk etmə və ya silah işlətməkdən boyun qaçırma cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 345-ci maddəsində bir əsas tərkibdə təmiz hərəkətsizliklə və bir ağırlaşdırıcı tərkibdə isə qarışıq hərəkətsizliklə təsbit olunmuşdur. İki cinayət-hüquq normasının bir maddədə əksini tapdığı bu əməl cinayətlərin təsnifatında, xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilir. Burada hər iki əməlin kriminallaşdırılma əsasını hərəkətsizlik müşayiət etdiyindən birlikdə təhlil olunacaqdır.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən döyüş zamanı döyüş meydanını özbaşına tərk etmə və ya döyüş vaxtı silah işlətməkdən boyun qaçırmada ifadə olunur. Burada “döyüş meydanı” dedikdə, döyüş əməliyyatlarının getdiyi məkan başa düşülür. Bu əsasda düşmənlə hər hansı silahlı toqquşma “döyüş” hesab edilir. Burada “silah” dedikdə isə döyüş üçün yararlı olan silah başa düşülür. “Döyüş zamanı döyüş meydanını özbaşına tərk etmə” əməli zahirən hərəkəti ifadə etsə də, əslində hərbi vəzifəli şəxs döyüş şəraitinin tələb etmədiyi halda öz möv-

qeyində qalmaq əvəzinə müvafiq icazə olmadan oranı tərk edir, yəni həmin zonada qalmalı olduğu təqdirdə orada qalmır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada hər hansı tərzdə deyil, yalnız “özbaşına” tərk etmə bu maddə ilə məsuliyyətə səbəb olur. Silah işlətməkdən boyun qaçırma əməli döyüş zamanı silah işlədilməli olan halda, ondan istifadə edilməmədə ifadə olunur. Belə ki, hərbi qulluqçu real imkan olduğu təqdirdə, istənilən halda silah işlədərək hədəfi məhv etməlidir. Bu halda isə hərbi qulluqçu bu öhdəlikdən imtina edir. Tövsiyəçi halda “ağır nəticələrə səbəb olma əməli” dedikdə, döyüş tapşırığının plan üzrə yerinə yetirilməsinin pozulması, hərbi texnikanın sıradan çıxması və s. aid edilə bilər. Bu cinayət subyektiv cəhətdən təqsirin qəsd növündə, birbaşa qəsdlə törədilir. Subyektiv cəhətdə hər hansı zəruri əlamət göstərilməsə də, bu əməllrin düşməyə kömək göstərilməsi məqsədilə edilməsi Cinayət Məcəlləsinin 274-cü maddəsi üzrə dövlətə xəyanət cinayət tərkibi yaradır.

Alternativ xarakterli cinayət tərkibinə malik olan bu əməl əsas tərkibdə döyüş zamanı döyüş meydanını özbaşına tərk etmə və ya döyüş vaxtı silah işlətməkdən boyun qaçırma nəticənin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq aktiv davranış forması ilə törədilən təmiz hərəkətsizliyi ehtiva edir. Ağırlaşdırıcı tərkibdə bu əməllərin bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə və ya ağır nəticələrə səbəb olması qarışıq hərəkətsizliyi ehtiva edir.

Əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun cinayət hərəkətləri cinayəti Cinayət Məcəlləsinin 346-cı maddəsində bir əsas tərkibdə (təmiz hərəkətsizliklə) və bir ağırlaşdırıcı tərkibdə (qarışıq hərəkətsizlikdə) təsbit olunmuşdur. Cinayətlərin təsnifatında bu əməl ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilir. Transmilli cinayətlərin təsnifatında bu əməl beynəlxalq xarakterli cinayət kimi qiymətləndirilə bilər [10, s.179]. Hərbi əsirlərlə rəftara dair 12 avqust 1949-cu ildə qəbul edilmiş “Üçüncü Cenevrə Konvensiyası”nın 12-ci maddəsində qeyd olunur ki, hərbi əsirlərə görə məsuliyyət onları əsir götürən şəxslərin deyil, dövlətin üzərinə düşür.

Bu cinayət obyektiv cəhətdən əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun başqa hərbi əsirlərlə ... amansızcasına rəftar etməsi ilə müşayiət olunur. Eyni əməllərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması tövsiyəçi hallar kimi çıxış edir. Amansız rəftar ifadəsinin özü də həm hərəkət (onu ələ salmaq və s.), həm də hərəkətsizliyi (yemək verməmək və s.) ehtiva edir. Belə ki, “Amansız rəftar” anlayışına münasibətdə ümumi normativ müddəalar ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlərdə və dövlət daxili qanunvericilik aktlarında əksini tapır. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin və 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, “heç kəs işgəncəyə, yaxud amansız, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa və cəzaya məruz qalmamalıdır”. 1984-cü il tarixli “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı” Konven-

siyanın 1-ci maddəsində “işgəncə”yə anlayış verilsə də, digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranışa münasibətdə izah qeyd olunmamışdır. Bu da özlüyündə konvension müddəaların dövlətdaxili hüquqda tətbiqində müəyyən çətinliklərə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, Konvensiyanın 16-cı maddəsində vurğulanır ki, bu Konvensiyanın müddəaları qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərini qadağan edən, yaxud təhvil verməyə, sürgün olunmağa dair hər hansı digər beynəlxalq müqavilənin və ya milli qanunvericiliyin müddəalarına xələl gətirmir. Milli qanunvericilikdə tam olaraq “amansız rəftar” anlayışını əhatə etməsə də, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsində “Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ” təsbit edilmişdir [1, s.22]. Burada (3-cü bənddə) deyilir ki, “heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz”. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlinir ki, “amansız rəftar” qiymətləndirici anlayışdır. Hər bir halda hesab oluna bilər ki, “amansız rəftar” anlayışını müəyyən edən meyarlar ağır və iztirabın şiddətidir. Digər tərəfdən davranışın işgəncə və ya amansız rəftar etmə, yaxud ləyaqətini alçaltma olub-olmadığını, ancaq konkret situasiya üzrə maddi amillər araşdırıldıqdan sonra qiymətləndirilə bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) icraatına götürdüyü ayrı-ayrı işlərə baxarkən işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı öz münasibətini sərgiləmişdir. Bunu da qeyd etməliyik ki, AİHM-in presedent hüququ terminoloji izah üçün mötəbər mənbə kimi çıxış edir. AİHM-nin presedent hüququnda qeyd edilir ki, “Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasını əhatə edən müraciətlərdə minimum həddin müəyyən edilməsi zəruridir. Yəni amansız, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın ağır və qərəzli edilən forması hesab olunan işgəncənin şiddətli ağır, yaxud əziyyətin verilməsi, ağrının qərəzli olaraq tətbiqi məlumat almaq, cəzalandırmaq və ya qorxutmaq kimi məqsədli bir rəftarı ehtiva etməli” olduğu vurğulanır.

Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində özünəməxsusluğu ilə seçilən və digər cinayətlərdən fərqlənən tövsifi xüsusiyyətlərə malik olan ictimai təhlükəli əməllərdir. Obyektiv cəhətin zəruri əlaməti kimi hərəkətsizliyin təsbit olunma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bu əməllər arasında hərəkətsizliyin və onun formalarının təhlil edilməsi cinayət hüququ kateqoriya kimi hərəkətsizliyin mahiyyətindən irəli gələn məsələdir. Bu kateqoriya cinayətlərin əksəriyyətinin təqsirin qəsd növü ilə əhatə olunması əməlin məzmununu və ictimai-təhlükəlilik xarakterinin müəyyən edilməsini zəruri edir. Belə ki, qəsdin əlaməti kimi hərəkətin və ya hərəkətsizliyin ictimai-təhlükəli xarakterinin dərk edilməsi mürəkkəb bir haldır [11, s.111]. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, aktiv və ya passiv davranış

formasını ilə müşayiət olunmasından asılı olmayaraq təmiz və qarışıq hərəkətsizlik cinayət-hüquqi hərəkətsizliyin mahiyyəti baxımından şərti xarakter daşıyır, yəni onların struktur baxımından vacib fərqləri mövcud deyildir [12, s.91]. Belə ki, hər hansı təsnifatdan asılı olmayaraq, hərəkətsizlik formaları cinayətlərə məxsus olan bütün əlamətlərlə birlikdə üç xüsusi əlamətlə müşayiət olunur: sosial dəyəri təhdid edən ictimai təhlükəli vəziyyətin mövcudluğu, subyektin anlaşıqlılığı və müvafiq əsaslar üzərində qoyulmuş öhdəliyi icra etmək vəzifəsi [16, s.353]. Əslində bütün bu bölgülər cinayətkar davranışın formasını kimi hərəkətsizliyə daha düzgün hüquqi qiymət vermək, əməlin dəqiq tövsifi üçün əhəmiyyət daşıyır. Bu əsasda yuxarıda təhlil edilən cinayətlərə uyğun olaraq hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərdən Cinayət Məcəlləsinin 333, 334, 335, 343, 344, 345.1, 346.1-ci maddələrindəki cinayət əməlli təmiz hərəkətsizliklə, həmin Məcəllənin 328, 336, 337, 341, 342, 345.2, 346.2-ci maddələr isə qarışıq hərəkətsizliklə törədilir.

Digər tərəfdən təhlil edilən cinayətlərin tövsifi xüsusiyyətlərindən irəli gələrək qanunvericilik üçün bir neçə təklifi qeyd edə bilərik: Belə ki, müharibə aparma vasitələrini (CM, maddə 343) düşmən üçün qoyub getmə cinayətinin təsbit olunduğu maddə adının da qüsurlu olduğu qənaətinə deyirik. Bu əməl üzrə subyektiv cəhətdə “düşməne kömək etmək məqsədi olmaması” qeyd edilərsə də, maddənin adı “müharibə aparma vasitələrini düşmən üçün qoyub getmə” adlanır. Doğrudur, hərbi texnika və vasitələri döyüş meydanında qoyub getmə (yəni nəzarət etməmək) məntiqi mühakimə ilə onun düşməne qalması ilə nəticələnsə də, bu şəxsin təqsiri ilə əhatə olunan məqsədi bildirmədiyi üçün maddə adından çıxarılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik, yaxud maddənin adında “hərbi texnika və vasitələri döyüş meydanında qoyub getmə” kimi dəyişiklik edilməsini təklif edirik.

“Əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun cinayətkar hərəkətləri” (Cinayət Məcəlləsi, maddə 346) adı ilə kriminallaşdırılan cinayət əməlinin adlandırılması qüsurlu hesab edilə bilər. Həmin maddənin təhlilindən aydın olur ki, bu əməl həm hərəkətlə, həm də (həm təmiz, həm qarışıq) hərəkətsizliklə törədilir. Bu əsasda hesab edirik ki, qanunverici maddənin adını daha aydın ifadə etmək naminə “Əsirlikdə olan hərbi qulluqçunun cinayət əməlləri” kimi dəyişdirsə, daha məqsədmüvafiq olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. - Bakı: Hüquq Yayın evi, - 2023, - 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, - 2024, - 488 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, - 2024, - 684 s.
4. Azərbaycan Respublikasının “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/23021>
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991-2016). – Bakı: MSV NƏSR, - 2017, - 480 s.

6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə (CM-ə edilmiş əlavə və dəyişiklikləri şərh edən h.ü.f.d. B.C.Kərimov). - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2023, I hissə-788 s, II hissə-872 s.
7. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi Hissələr. Dərslük. - Bakı: Nurlar, - 2010, - 832 s.
8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ Ümumi hissə. Dərslük. - Bakı: Hüquq Yayın evi, - 2023, - 724 s.
9. Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O. Cinayət hüququ. Dərs vəsaiti. - Bakı: Mütərcim, - 2022, - 176 s.
10. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. - Bakı: Mütərcim, - 2023, 304 s.
11. Rzayeva S.N. Cinayət hüququnda qəsdin növləri. Cinayət hüququnun aktual problemləri. Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi). Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. - Bakı: Mütərcim, - 2022. - 440 s.
12. Erbaş R. Türk Ceza Kanunu'nda Görünüşte İhmali Suçlarda Garantörlük. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. - İstanbul, - 2019, - 549 s.
13. Gülseren F.Ş. Askeri Ceza Hukukunda Müessir Fiil Suçları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku, - 1990, - 212 s.
14. Самедова Ш.Т. Уголовного право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух частях. - Баку: Адильоглы, - 2020, - т.1-824 с; е.2 -864 с.
15. Малинин В.Б., Бодаевский В.П. Понятие и виды преступлений против военной службы // Ленинградский юридический журнал, 2019, с.152-159.
16. Nicorici C. Commission by Omission // Current Issues of Criminal Law: Challenges and Solutions to Them. pp. 347-353
17. Pangalangan R.A. Crime and Omission: Command Responsibility from Manila to Rome // Asia Pacific Journal of International Humanitarian Law, 1, HeinOnline, 2020, pp.48-64.
18. Sanchez J-M.S. Criminal Omissions: Some Relevant Distinctions. New Criminal Law Review, Vol. 11, Number 3, by the Regents of the University of California. 2008, - pp. 452-469.

ОСОБЕННОСТИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ В СИСТЕМЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ БЕЗДЕЙСТВИЯ

В.А.ГАДИМОВ

РЕЗЮМЕ

По раскрываемости преступлений, совершенных путем бездействия, в системе Особенной части Уголовного Кодекса особо выделяются раздел и глава преступлений против военной службы. На этом основании важно проанализировать описание преступлений против военной службы, совершенных бездействием, и дать их уголовно-правовую характеристику. В данной статье преступления против военной службы рассмотрены при квалификации преступлений, совершенных бездействием.

Ключевые слова: квалификация преступления, состав преступления, объективная сторона, бездействие, воинское преступление.

CHARACTERISTICS OF QUALIFICATION OF CRIMES AGAINST MILITARY SERVICE IN THE SYSTEM OF CRIMES OF OMISSION

V.A.GADIMOV

SUMMARY

In terms of detection of crimes committed by omission, the section and chapter of crimes against military service are particularly distinguished in the system of the Special Part of the Criminal Code. On this basis, it is important to analyze the qualification of crimes against military service committed by omission and their criminal-legal characteristics. In this article, crimes against military service will be considered in the qualification of crimes committed by omission.

Keywords: qualification of crime, criminal composition, objective aspect, omission, military crime.

UOT 341.01**1915-Cİ İLDƏ TÜRKİYƏDƏ BAŞ VERDİYİ İDDİA EDİLƏN
“ERMƏNİ SOYQIRIMI”NIN TANINMASI PROBLEMLƏRİ**

L.K.SƏLİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
lleylasalimova@gmail.com

Keçmişdə baş vermiş münaqişələr kimi faciəli hadisələrə baxılması və bunun əsasında müəyyən tarixi faktların soyqırım kimi tanınması ilə bağlı parlament qətnamələrinin tarixi həqiqətə varmadan və problemi təhlil etmədən qəbul edilməsi parlament təcrübəsində kifayət qədər geniş vüsət alıb. Belə bir mövqe irqi nifrətin, dözümsüzlüyün və ya şovinizmin yaranmasına kömək edə bilər və nəticədə yaranan sağalmasına kömək etmir, əksinə, onların ağırlaşmasına, müxtəlif münaqişələrə səbəb ola bilər, terror aktları və münaqişə tərəfləri arasında açıq silahlı qarşıdurma.

Açar sözlər: soyqırım, parlament, tanınma, erməni, konvensiya

16 iyun 2021-ci il tarixində Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanan tarixi əhəmiyyətli Şuşa Bəyannaməsində qeyd olunmuşdur ki, “Azərbaycanın və bütövlükdə Tərəflər Ermənistanının Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarının, tarixin təhrif olunması və tarixi faktların təhrif olunmaqla siyasiləşdirilməsi cəhdlərinin regionda sülhə və sabitliyə ziyan vurduğunu vurğulayaraq bu kontekstdə 1915-ci il hadisələri ilə bağlı olaraq öz arxivlərini açan Türkiyənin Ermənistandakı və digər ölkələrdəki arxivlərin açılması və bu mövzuda tarixçilər tərəfindən araşdırmaların aparılmasına yönəlmiş söylərini qətiyyətlə dəstəkləyirlər”.

Bu müddəa 1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”nın tanınmasının qarşısının alınması ilə bağlı iki dövlətin tutduğu ədalətli mövqeyin göstəricisidir.

1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”nın tanınmasına qarşı mübarizənin beynəlxalq-hüquqi problemlərinə dair araşdırmalara ilk dəfə 2009-cu ildə müraciət etmişdik [7]. Həmin araşdırmaların davamı kimi çıxış edən bu məqalədə guya 1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi

iddia edilən “erməni soyqırımı”nın tanınmasının yolverilməzliyini əsaslandıran beynəlxalq-hüquqi məsələlərin nəzərdən keçirilməsi ilə yanaşı, bu məsələyə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun iclasında baxılmasının qarşısının alınması və burada əsas amil kimi çıxış edən Heydər Əliyevin rolunu qeyd etmək istərdik.

Bir sıra dövlətlərin parlament praktikasında başqa ölkələrin keçmişinin faciəvi münaqişələrinin nəzərdən keçirilməsi və bunun əsasında baxılan problemlərlə bağlı tarixi həqiqəti ortaya qoymadan bu və ya digər tarixi faktı soyqırım kimi tanıyan parlament qətnamələrinin qəbul edilməsi geniş vüsət almışdır. Eyni zamanda, münaqişə tərəflərindən biri bəzən siyasi maraqlardan çıxış edilərək soyqırımın qurbanı kimi tanınır. Bir qayda olaraq, zahirən bu cür qətnamələrin təşəbbüskarı qismində əcdadlarının tarixən “soyqırım”a məruz qaldığı iddia edilən dövlətlə etnik kökləri və bağlılığı olan vətəndaşlar çıxış edir.

Hələ 1985-ci ilin əvvəlində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Dəmirçiyən Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna qondarma “erməni soyqırımı”nın tanınması təklifi ilə müraciət etmişdi ki, 24 aprel “xatirə günü” elan olunsun. Siyasi Büronun iclasına sədrlik edən Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov bu təkliflə razılaşsa da, Heydər Əliyevin, Nikolay Tixonovun və Andrey Qromikonun sərt və prinsipial mövqeyi ilə üzləşdi. Belə bir məqamda SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsini Heydər Əliyev kimi bir şəxsiyyətin tutması heç də Qorbaçov – erməni qrupunu qane etmirdi və onlar Azərbaycanın böyük oğlunu vəzifədən uzaqlaşdırmağı qarşılıqlarına məqsəd qoydular [15].

Şübhəsiz, “erməni soyqırımı” kimi prinsipial məsələdə H.Ə.Əliyevin bu cür mövqə tutmasının əsas motivinin onun Türkiyə ilə münasibətlərin SSRİ üçün strateji əhəmiyyətini dərinəndən dərk etməsi olduğu danılmazdır. SSRİ kimi nəhəng bir ölkədə tutduğu yüksək vəzifənin öhdəsindən layiqli gələn, yeni ideyaları ilə tanınan Heydər Əliyevin istər İttifaq, istərsə də dünya miqyasında nüfuzu gündən-günə artırdı. O, SSRİ-nin milyonlarla sadə vətəndaşının da rəğbətini qazanmışdı. Bütün bunlar onun düşmənlərində həsəd doğururdu. Xüsusən də Sov.İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçov Heydər Əliyevi özünün siyasi rəqibi hesab edir və ona hər cür təzyiq göstərirdi [15].

Sözsüz, M.S.Qorbaçov bilirdi ki, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Nikolay Tixonov və Xarici işlər naziri Andrey Qromiko kimi nüfuzlu üzvlərinin guya 1915-ci ildə Türkiyədə baş vermiş “erməni soyqırımı” haqqında erməni məsələsi ilə bağlı mövqeyinin formalaşmasında H.Ə.Əliyev həlledici rol oynamışdır. Bu həm də onun H.Ə.Əliyev şəxsiyyətinə münasibətinin pisləşməsinin əsas səbəblərindən birinə çevrildi.

SSRİ-nin böyük dünya dövləti kimi 1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”nı tanımaması, təbii ki, dünya ictimaiyyətinin

bu məsələyə diqqətinin azalmasına səbəb oldu və Türkiyənin beynəlxalq nüfuzuna təsir göstərdi.

1915-ci il erməni-türk münaqişəsinin Türkiyə hökuməti tərəfindən törədilmiş “erməni soyqırımı” kimi tarixən tanınması problemi Ermənistan tərəfindən ilk dəfə 1990-cı ilin əvvəllərində qaldırılmışdır. Azərbaycan ərazisinin Qarabağ və Azərbaycan Respublikasının ona bitişik 7 rayonunun daxil olduğu 20%-nin nizami erməni qoşunları tərəfindən işğalının başa çatdığı dövrdə o, aktiv mərhələyə qədəm qoydu. Şübhəsiz ki, bu məsələyə ciddi münasibət tələb olunur, çünki erməni millətçi liderləri tarixi münaqişələri canlandırmaqla 1915-ci ildə Türkiyədə baş vermiş hadisələrə görə türklərə və azərbaycanlılara qarşı qisas aktı kimi erməni millətçi terrorizmini stimullaşdırmağa və bu yolla “tarixi ədalətin bərpasına” nail olmağa çalışırlar. Erməni tərəfinin fikrincə, Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin həqiqi normallaşması və gələcəkdə Ermənistanla Türkiyə arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin formalaşması Türkiyənin XX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasında törədilmiş “erməni soyqırımı”nı pisləməsinə və beynəlxalq normalar əsasında bu cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş adekvat tədbirlər görməsini tələb edir. Onların fikrincə, “erməni soyqırımı” faktının beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tam və qəti təsdiqi bu yolda mühüm mərhələdir [1, s.2-6].

Erməni tərəfi hesab edir ki, “erməni soyqırımı”nın tanınması və pislənməsi məsələsində güzəştə getmək olmaz. Bununla da erməni tərəfi guya bu məsələdə müəyyən “realizm” göstərməli olan Türkiyə ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinə zəmin yaratmağa çalışır [2, s.9-2]. Erməni tərəfi “erməni soyqırımının” siyasi-hüquqi nəticələrinə təsir edən məsələlərdə “kompromis”i belə görür, yəni Türkiyə tərəfindən “erməni soyqırımı” faktının tanınmasından sonra Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin bütün kompleksi üzrə siyasi və hüquqi qərarlar paketi əsasında bu “cinayətin” nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə konkret tədbirlərin işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi nəzərdə tutulur [3, s.7-58].

Beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini “erməni soyqırımı”na yönəldən Ermənistan Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etdiyinə görə psixoloji dəstək almağa çalışır. Ermənistan işğalçılıq siyasətini “1915-ci il erməni soyqırımı”nın da qurbanı olmuş “Qarabağ ermənilərinin milli-azadlıq mübarizəsinə dəstək vermək” zərurəti ilə şərtləndirir [4, s. 6-96]. Bir çox erməni müəllifləri hesab edirlər ki, Ermənistan guya öz “dədə-baba torpaqlarının” bütövlüyünü təmin etməyə qadirdir [5, s.1-121].

Ənənəvi olaraq, erməni ədəbiyyatında bu problemin tarixi aspektdə araşdırılmasında millətçi meyillər müşahidə olunur. Məsələn, S.M.Ayvazyan hesab edir ki, Türkiyədə “erməni soyqırımı”nın əsas səbəbi türklərin milli xarakteri, onlara yad olan erməni mədəniyyətini rədd etmək və məhv etmək

kimi üzvi istəyidir [6, s. 3-6]. “Erməni soyqırımı” ilə bağlı ilk saxta nəşrlər hələ 1917-ci il Oktyabr inqilabından əvvəl ortaya çıxdı. Sonralar bu mövzu elm mərkəzi olmasa da, eyni zamanda unudulmadı və ermənilər üçün beynəlxalq-hüquqi xarakter aldı. Bir qayda olaraq, bu problemi Y.Barseqov, A.Ohancanyan [8, s.8-8], S.Stepanyan və b. qaldırmışlar. Sovet dövründə, hətta “erməni soyqırımı”nın tədqiqi üçün “elmi əsasların” yaradılmasına cəhdlər göstərilirdi. Təəssüf ki, erməni müəllifləri tərəfindən tarixi saxtalaşdırmaq kursu bu gün də davam edir. Özü də onlar bu məqsədlər üçün beynəlxalq və milli hüququn fundamental prinsiplərinə yenidən baxılmasını təklif edirlər. Belə ki, məsələn, 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyaya geri-yə qüvvənin verilməsi məsələsi araşdırılır. Bir sıra əsərlərdə Qarabağ münacişəsi ilə soyqırımın nəticələri arasında əlaqə axtarılır. Azərbaycan tarixi, dini, mədəni və digər xüsusiyyətlərinə görə Türkiyəyə yaxın dövlət olduğu üçün ona qarşı da düşmən münasibət göstərilir. Bu yanaşma nəzərdən keçirilən məsələlərlə məşğul olan erməni müəlliflərinin əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Ona görə də bu məsələnin tək-cə tarix baxımından deyil, həm də beynəlxalq hüquq, konfliktologiya, politologiya, terrologiya və digər elmlərin normaları baxımından hərtərəfli öyrənilməsi elmimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir [9, s.5-167].

Ermənilərin 1915-ci il soyqırımının tanınması tələbinin heç bir hüquqi əsası yoxdur, çünki “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiya 1951-ci ildə qüvvəyə minib, mövcud olan “nullum criminalne sine lege” prinsipinə əsasən, qanunda göstərilmədikcə cinayət yoxdur. Konvensiyanın XIII maddəsinə əsasən, şəxslər yalnız Konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra, yəni 1951-ci ildən sonra törədilmiş əməllərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu fikri hüquqsünasların böyük əksəriyyəti bölüşür. Onun qəbul edilməsindən xeyli əvvəl, beynəlxalq hüquqda “soyqırım” anlayışının ortaya çıxmasından əvvəl baş vermiş milli və ya dini qrupların məhv edilməsini bu gün soyqırım kimi qələmə vermək cəhdləri, fikrimizcə, qanunsuzdur (üstəlik, Konvensiyanın geri-yə qüvvəsi yoxdur). Bu faktlar əgər, ümumiyyətlə, törədilmişdirsə - bu da dərin şübhə doğurur - onların törədildiyi vaxt qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq tövsiyə edilməlidir. Nullum criminalne sine lege prinsipi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci il Roma Statutunda da təsbit edilmişdir. 24-cü maddədə - “Rratione personae geri-yə qüvvəsi yoxdur” - deyilir: “Şəxs Statut qüvvəyə minməsinə qədər olan əməlinə görə bu Statuta əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz”. Bu Roma prinsipinə istinad Türkiyə nümayəndələrinin 20-ci əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasında həyata keçirildiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”na istinadlara cavab olaraq əsas arqumentlərindən biridir.

Bütün bu faktlara baxmayaraq, beynəlxalq erməni lobbisinin aktiv

fəaliyyəti nəticəsində bəzi ölkələrin parlamentariləri, şəhər meriyaları və digərləri onu tanımaq qərarına gəliblər. Belə ki, İtaliyanın 33 şəhəri 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsində “erməni xalqının soyqırımını” tanıyıb. İlk dəfə 17 iyul 1997-ci ildə bu tanınma Banyokapalio Şəhər Şurası tərəfindən qəbul edildi. Bu gün onların sırasına Luqo, Fuzinyano, S.Azuta Sul, Santerno, Kottinyola, Molarolo, Russi, Konseliçe, Kamponozara, Padova və başqaları daxildir. “Erməni soyqırımını”nın tanınması məsələsi İtaliya parlamentinin gündəliyindədir. 1998-ci il mayın 29-da Fransa Milli Məclisi 1915-ci ildə Osmanlı İmperiyasında “erməni soyqırımını” tanıyan qanun layihəsini qəbul edib. 2001-ci il yanvarın 18-də Fransa Milli Məclisinin yekdilliklə qəbul etdiyi qətnaməyə görə Fransa 1915-1923-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsində “erməni soyqırımını” faktını tanıyıb. 1998-ci ilin martında Belçika Senatı 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsində “erməni soyqırımını” faktını tanıyan qətnamə qəbul etdi və müasir Türkiyə hökumətinə də onu tanımaq üçün müraciət etdi. İsveçrə parlamentində 1915-ci il “erməni soyqırımını”nın tanınmasını tələb edən qrup fəaliyyət göstərir, onun rəhbəri Angelina Fankevatzerdir. 1995-ci il aprelin 14-də Rusiya Dövlət Duması “1915-1922-ci illər erməni soyqırımını”nın təşkilatçılarını pisləyən bəyanat qəbul etdi; Kvebekdən olan bir qrup parlamentarinin təklifi ilə Kanada parlamenti “erməni soyqırımını” pisləyən qətnamə qəbul edib. 2000-ci il mayın 12-də Livan parlamenti 1915-ci ildə Osmanlı hakimiyyəti tərəfindən erməni xalqına qarşı həyata keçirilən “soyqırımını” tanıyıb və pisləyib. 1965-ci il aprelin 20-də Uruqvay Senatının Baş Məclisi və Nümayəndələr Palatası “Erməni soyqırımını qurbanlarının anım günü haqqında” qanun qəbul edib. 1998-ci il aprelin 16-da Buenos-Ayresin qanunverici orqanı Osmanlı İmperiyasında “erməni soyqırımını”nın 81-ci ildönümünü qeyd edən Argentinanın erməni icması ilə həmrəylik ifadə edən memorandum qəbul edib. 1996-cı il aprelin 25-də Yunanıstan parlamenti 24 aprelin 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən həyata keçirilən “erməni xalqının soyqırımını” qurbanlarının xatirəsini anma günü kimi tanınmasına qərar verib. 1997-ci il aprelin 17-də Cənubi Avstraliyanın Yeni Uels əyalətinin parlamenti yerli erməni diasporasının müraciəti üzrə Osmanlı İmperiyası ərazisində baş verən hadisələri pisləyən və onları 20-ci əsrdə ilk soyqırımını cinayət hadisəsi kimi xarakterizə edən qətnamə qəbul etdi, 24 aprel erməni qurbanlarının anım günü kimi tanıdı və Avstraliya hökumətini “erməni soyqırımını”nın rəsmi tanınması istiqamətində addımlar atmağa çağırırdı. 1998-ci il aprelin 29-da həmin ştatın Qanunvericilik Məclisi 1915-ci il “erməni soyqırımını” qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi əlaməti olaraq parlament binasında xatirə obeliskinin qoyulması barədə qərar qəbul edib. ABŞ-ın 10 ştatı “erməni soyqırımını” tanıyıb: Konnektikut, Miçiqan, Nyu-Cersi, Virciniya, Cənubi Karolina, Nyu-York, Massaçusets, Kaliforniya, Corciya və Şimali Karolina. 2000-ci il oktyabrın 4-də ABŞ Konqresinin Xarici Əlaqələr

Komitəsi 1915-1923-cü illərdə Türkiyədə erməni xalqının soyqırımını faktını tanıyan 596 sayılı qətnamə qəbul edib. 29 mart 2000-ci il İsveç parlamenti 1915-ci il “erməni soyqırımı”nın pislənilməsində və tanınmasında israr edən xarici əlaqələr üzrə parlament komissiyasının müraciətini təsdiqləyib.

Bu kimi bəyanatların tarixən nə qədər əsaslandırılmış olması son vaxtlara qədər müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən müzakirə edilən problemdir. Hərçənd Türkiyə hökumətinin həmin dövrün arxiv materiallarını təqdim etməsi nəticəsində alimlərin rəyi ermənistan-türk münaqişəsinin “1915-ci il erməni soyqırımı” kimi qiymətləndirilə bilməyəcəyi qənaətinə gəlməyə meylli idi. Bununla belə, məsələnin müzakirə predmeti erməni-türk münaqişəsindən xeyli kənara çıxdığı üçün bu araşdırmada problemin beynəlxalq-hüquqi təhlilini verməyə və keçmişin tarixi qiymətləndirilməsi ilə bağlı “soyqırım” termininin belə bir özbaşına və geniş təfsirinin gətirib çıxara biləcəyi faciəvi nəticələri nəzərdən keçirməyə cəhd etdik.

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş Xocalı soyqırımını açıq-aydın faciədir. 1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə qarşı vəhşicəsinə divan tutdular. Azərbaycan tarixinə Xocalı soyqırımını kimi yazılan bu qanlı faciə azərbaycanlıların məhv edilməsi və əsir götürülməsi ilə başa çatdı. Xocalı şəhəri yer üzündən silindi. Separatçı ermənilərin Qarabağda başladığıları avantürist hərəkətin nəticəsi bir milyondan çox etnik azərbaycanlının öz doğma torpaqlarından qovulması, çadırlarda yaşamağa məcbur edilməsi faktı oldu [13, s.11-25]. Eyni zamanda, Ermənistanın işğalçı qoşunları 2020-ci ilin hərbi əməliyyatlarına qədər Azərbaycan ərazisinin 20%-ni nəzarətdə saxlayıb.

Xocalı soyqırımından əvvəl 1905-1907-ci illərdə erməni qəsbkarları tərəfindən törədilmiş soyqırımı, daha sonra isə 1918-ci ilin martında ermənilərin bolşevik bayrağı altında dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımı olmuşdur. Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın digər bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilib. Bu ərazilərdə dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğın törədilmiş, kəndlər yandırılmış, dağıdılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılmışdır [15, s.24]. Üstəlik, 1918-ci ildə azərbaycanlıların qətliamının, 1992-ci il Xocalı soyqırımının motivi ermənilər tərəfindən 1915-ci ildə Türkiyədə həlak olan erməni əcdadlarının qanına görə “Azərbaycan türklərindən qisas” elan edilib. Belə bir siyasətin başında həmişə türk etnik kökləri ilə bağlı hər şeyin rədd edilməsini qarşıya məqsəd qoyan millətçi liderlər dayanırdı. Bu gün bu vəzifə azərbaycanlı türklərə münasibətdə həyata keçirilir, sabah Şimali Qafqazın türk xalqlarına münasibətdə həyata keçirilə bilər və s.

Erməni mətbuatının, bədii ədəbiyyatının və digər kütləvi informasiya vasitələrinin təhlili göstərir ki, erməni-türk münaqişəsinin tarixinə əsaslanan türklərə qarşı irqi nifrət təşviqatı geniş vüsət alıb. Amma türklərə və azərbay-

canlılara qarşı nifrət doğuran və qızıqdırən əsas vasitə Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri və xarici erməni informasiya mənbələridir ki, onların motivi saxta ideya - “erməni soyqırımı”dır. Müxtəlif ölkələrin parlamentariləri müxtəlif xalqların soyqırım keçmişini müzakirə etdikcə, münaqişələr stimullaşdırılır və xalqlar arasında nifrət dili təşviq edilir. Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin R (97) 20 sayılı tövsiyəsinə əsasən, hate speech, yəni “nifrət dili” irqi nifrət, ksenofobiya, antisemitizm və ya təcavüzkar millətçilik və ya etnosentrizm, azlıqlara, miqrantlara və mühacir kökləri olan şəxslərə qarşı ayrı-seçkilik və ya düşmənçilik şəklində dözümsüzlük daxil olmaqla dözümsüzlüyə əsaslanan digər nifrət növlərinin yayılması, təşviqi, stimullaşdırılması və ya əsaslandırılmasından ibarət bütün özünüifadə formaları kimi müəyyən edilir.

Bir qayda olaraq, tarixən soyqırımı məruz qaldığını düşünən dövlətin əhalisi mütəmadi olaraq ekstremist media fəaliyyətinə məruz qalmağa başlayır, o, əksər hallarda müstəsnalığı, üstünlüyü və ya sosial, irqi, milli, dini və ya dil mənsubiyyətinə görə və s. “soyqırımı” törətmiş dövlətlərin vətəndaşlarının aşağılanması təbliğ etməyə yönəlmiş hərəkatları planlaşdırmağa, təşkil etməyə, hazırlamağa və həyata keçirməyə yönəlir. Məhz bu amillər Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibəyə başlamasına təkan verdi və Qafqazda işğalçılıq siyasətində Ermənistan hakimiyyətinə siyasi dəstək verdi.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Baş Assambleyasının 57-ci sessiyasında təsdiq edilmiş “Beynəlxalq terrorizmin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanması” sahəsində BMT-nin rolu ilə bağlı siyasətin işlənilməsi və hazırlanması üzrə İşçi Qrupunun dərc olunmuş hesabatı birbaşa olaraq münaqişədən sonrakı səmərəli sülh quruculuğu fəaliyyətinin vacibliyini göstərir. Bu, terrorçu qrupların özləri üçün münbit zəmin tapdığı (keçmişin faciəli tarixi üçün qisas almaq zərurətindən ruhlanan) yeni şiddətli münaqişələrin bərpasının qarşısını almaq üçün zəruridir.

Millətçi hərəkatların vəsfi, sağlığında ifrat irqi dözümsüzlüyü ilə seçilən millətçi liderlərin şəərəfinə abidələrin ucaldılması, onların şəərəfinə yürüşlərin keçirilməsi və digər bu kimi əməllər gənc nəsə mənfə təsir göstərir, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv dövlətlərin öhdəlikləri ilə bir araya sığmır.

Bu baxımdan hesab edirik ki, “Terrorizmi, irqçiliyin, irqi ayrı-seçkiliyin, ksenofobiyanın müasir formalarını qızıqdırmaq məqsədilə xalqların faciəli keçmişindən istifadə etməyə yönəlmiş bəzi parlament təcrübəsi növlərinin yolverilməzliyi haqqında” Avropa Konvensiyasının layihəsinin hazırlanması üzrə işçi qrupunun yaradılması son dərəcə zəruridir. Hesab edirik ki, ümumi dünya böhranının istənilən təxribətçi məqamdan dövlətlərarası münaqişənin yaranması üçün istifadə edə biləcəyi hazırkı mürəkkəb siyasi şəraitdə bu layihənin həyata keçirilməsi zəruri sayılmalıdır.

ӘДӘВІҮАТ

1. Агаджанян Г.Г. Становление и развитие внешней политики Республики Армения. - Автореф. дисс. канд. истор. наук. - Воронеж: Наука, - 2004; Армения: проблемы независимого развития / Под общей ред. Е.М.Кожокина: Рос. ин-т стратегич. исслед. - Москва: Юристъ, - 1998, - 381 с.; Оганесян С., Петросян Д. Армения, Европа, Азия: коридоры и перспективы. – Ереван: Армянский центр стратегических и национальных исследований, - 2001, - 122 с.; Ориентиры внешней политики Армении / Под редакцией Г.Новиковой. - Ереван: Центр стратегического анализа “Спектр”, - 2002, - 324 с.; Giragosian R. Forging Stability and Fostering Security in Armenia / Accounting for the Decade. – Yerevan, Armenian Center for National and International Studies, - 2004. - P.121-132.
2. Амирбекян С.Г. Нормализация армяно-турецких отношений и интересы России // Современные международные отношения: проблемы и дискуссии. - 2006, - №3, - с. 82- 94; Амирбекян С.Г. Евроинтеграция и армяно-турецкие отношения // Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века: материалы 9-й научнопрактической конференции молодых ученых/ ДА МИД России, - 2006, - с. 18-23; Амирбекян С.Г. Армения Турция Россия: третий не лишний // Журн. Азия и Африка. - 2007. - №1, - с. 64-81.
3. Айвазян С.М. История России. Армянский след. - Москва: Крон-Пресс, - 2000, - 261 с.
4. Айрапетян М. Малая Азия и Кавказ на перекрестке цивилизаций: армяно-турецкий вопрос в новой эпохе // Центральная Азия и Кавказ, - 2003, - №3, - с.89-96; Сафрастян Р. Армяно-турецкие отношения: попытка теоретической интерпретации с позиции реалистической школы (вводные замечания) / ориентиры внешней политики Армении / Под редакцией Г.Новиковой. – Ереван: Центр стратегического анализа “Спектр”, - 2002, - с.47-52; См.: Демоян Г. Карабахский конфликт и взаимоотношения тюркоязычных государств // Центральная Азия и Кавказ. - 2000, - №4, - с.196-203; Демоян А. Турция и карабахский конфликт в конце XX - начале XXI веков. - Ереван: Центр стратегического анализа «Спектр», - 2006, - 123 с.
5. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. В 2 т. - Москва: Крон-пресс, - 2002, - I т., - 297 с.; Барсегов Ю.Г. Геноцид армян – преступление по международному праву. - Москва: Кронпресс, - 2000, - 186 с.; Воробьева Л.М. Трагедия армянского народа: страницы истории / Армения: проблемы независимого развития / Под общей ред. Е.М.Кожокина: Рос. ин-т стратегич. исслед. – Москва, - 1998, - с.167-218; Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов / Под ред. М.Г.Нерсисяна. 2-е, доп. изд. Ер., - 1983, - с. 23-28; Грант Е. Армянский вопрос вчера и сегодня. - Москва: Спектр, - 1992, - 203 с.; Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. – Ереван: Арм.Гос.Унив., - 1972, - 215 с.; Тернон И. Геноцид армян и армяно-турецкие отношения / Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве. - Ереван, - 2002, - №3, - с.67- 73; Dadrian V.N. The History of the Armenian Genocide. Berghahn Books, Providence / - Oxford. - 1995.; Лурье С. Образы армянской политической мифологии. – Москва, - 2000.; См.: Араз Б., Каракеш-Келеш Х. Армяно-турецкие отношения: критический анализ // Центральная Азия и Кавказ. - 2002, - №4, - с.122-131.
6. Демоян Г. Некоторые аспекты армяно-турецких отношений в контексте региональных процессов. Ориентиры внешней политики Армении / Под редакцией Г.Новиковой. – Ереван: Центр стратегического анализа “Спектр”, - 2002, - 58 с.;

- Куртов А.А., Халмухамедов А.М. Армения-Турция: противостояние или сотрудничество / Армения: проблемы независимого развития / Под общей ред. Е.М.Кожокина: - Москва: Рос. инт. стратегич. исслед. - 1998, - 462 с.; Торосян Т. Армения-Турция: торгово-экономические связи. - Ереван: Спарк, - 2001, - 319 с.
7. Салимов К.Н. Международно-правовые проблемы геноцид // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3, Sosial-siyasi elmlər seriyası. – Bakı, - 2009, - s.87-99.
 8. Оганджян А. «Сборнику кайзеровских и королевских документов о геноциде армян в 1915 году». Т.4. В 4-х т. Составитель Вена: 1988, - с. 8-14. Vorwort vom Univ. Prof. Dr. Wolfdieter Bihl.
 9. Торосян Т. Армения-Турция: торгово-экономические связи. - Ереван: Спарк, - 2001, - 118 с.
 10. Источник:
<http://www.america.gov/st/hrrussian/2008/October/20081009102828GLnesnoM0.6323053.html>
 11. Источник: <http://grani.ru/Society/History/m.86587.html>
 12. Источник:
http://osgenocide.ru/2007/05/20/parlamentarii_abkhazii_priznali_genocid_osetin.html
 13. Источник: <http://ru.wikipedia.org>
 14. Источник: http://www.azerbaijan.az/_GeneralInfo/_Events/events_01_r.html
 15. Источник:
https://azertag.az/ru/xeber/Mgnoveniya_zhizni_podarennoi_narodu_1987_i_god-2376511

ПРОБЛЕМЫ ПРИЗНАНИЯ ПРЕДПОЛАГАЕМОГО «ГЕНОЦИДА АРМЯН», ПРОИЗОШЕДШЕГО В ТУРЦИИ В 1915 ГОДУ

Л.К.САЛИМОВА

РЕЗЮМЕ

В парламентской практике ряда государств получило распространение принятие резолюций о признании тех или иных исторических конфликтов геноцидом. В частности, такое решение принято в отношении Турции, где события 1915 года, признаны «геноцидом армян». Подобные решения принимаются без решения компетентного суда, что грубо противоречит Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года. В статье отмечается, что рассматриваемые постановления парламентариев могут способствовать возникновению расовой ненависти, нетерпимости или шовинизма и, как следствие обострению отношений между участниками исторического конфликта. В статье представлены предложения, направленные на недопущение признания «геноцида армян» со стороны парламентариев государств, без решения международных судебных органов.

Ключевые слова: геноцид, парламент, признание, армянская, конвенция

**THE PROBLEMS OF RECOGNITION OF THE ALLEGED
"ARMENIAN GENOCIDE" THAT TOOK PLACE IN TURKEY IN 1915**

L.K.SALIMOVA

SUMMARY

In recent times, the practice of considering tragic events of the past, such as conflicts, and adopting parliamentary resolutions recognizing certain historical facts as genocide, without delving into the historical truth or analyzing the issue, has become widespread in the parliamentary practices of several countries. Such a position can contribute to the emergence of racial hatred, intolerance, or chauvinism, and as a result, does not promote healing of wounds, but rather can exacerbate them, leading to various conflicts, including acts of terrorism and open armed confrontation between the historical sides of the conflict.

Keywords: genocide, parliament, recognition, armenia, convention

UOT 34**AZLAŞLILARA VƏ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN
ŞƏXSLƏRƏ QARŞI TÖRƏDİLMİŞ SEKSUAL XARAKTERLİ
CİNAYƏTLƏRİN PROBLEMLƏRİ**

A.C.NAĞIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
aysel.nagiyeva@mail.ru

Bu gün dünyada azyaşlıların və yetkinlik yaşına çatmayanların cinsi toxunulmazlığı aleyhinə cinayətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı bir çox məsələlər həllini tapmamış qalır. Bu, qanunvericiliyin mükəmməl olmaması ilə izah olunur; bu növ cinayətin ictimai təhlükəliliyinin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən kifayət qədər qiymətləndirilməməsi; qurbanların qohumları, dostları və cəmiyyət arasında məlumat yaymaq istəməməsi; hüquqi yardımın effektivliyinə şübhələr; zərərli cinayətkarlara nəzarət və idarəetmənin aşağı səviyyədə olmasıdır.

Açar sözlər: azyaşlılar, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, seksual cinayətlər, cinsi zorakılıq

Müasir dünyada azyaşlılara və yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinsi cinayətlər hər yerdə baş verir və artmağa meyillidir. Ona görə də fərdin cinsi azadlığını və cinsi toxunulmazlığını pozan hər hansı neqativ hərəkətlər cinayətkarı məsuliyyətə cəlb edir. Bu, son dərəcə vacibdir, çünki insanların azadlıqlarının bu sahəsindəki hücumlara məruz qalmalarının son dərəcə mənfi nəticələri var. Bunlar birqayda olaraq, psixi və fiziki zərər şəklində ifadə olunur. Birinci halda, insan bünün varlığına hücumlar səbəbindən psixoloji travma alır. Fiziki zərər azadlığın pozulması üçün istifadə edilən zərərli hərəkətlər nəticəsində baş verir. Buradan belə nəticə çıxır ki, təkcə cinsi azadlığın və toxunulmazlığın hüquqi müdafiəsinin mövcudluğundan deyil, həm də ictimai təhlükəli əməllərin bütöv bir sistemindən danışmaq olar.

Azyaşlılara və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı törədilmiş seksual xarakterli cinayətlər ən təhlükəli və açılması çətin olanlardır. Onların təhlükəsi ondan ibarətdir ki, zorlayıcı onları törətməklə nəinki uşağın şəxsi və cinsi toxunulmazlıq hüququnu pozur, həm də bununla da uşağın və ya yetkinlik yaşına çatmayanın kövrək psixikasına silinməz zərər vurur. Cinayətkar cinsi zorakılıq törətməklə uşağın iradəsini boğmuş olur, o, böyüklərin qarşısında müdafiəsiz qalaraq ona müqavimət göstərə bilmir.

Uşaqlar yaşlarına və bununla əlaqədar fizioloji, psixi və psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərinə görə öz hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsini müstəqil şəkildə təmin edə bilmir. Uşaqlar böyüklər dünyasından tam asılıdır-lar və buna görə də onların təhlükəsizliyini təmin etmək onların qanuni nüma-yəndələrinin (valideynlər, qəyyumlar, uşaq baxım müəssisələri) və hüquq mühafizə orqanlarının üzərinə düşür.

Uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq problemi son illərdə ən kəskin hal alıb. Təbii ki, azyaşlıların hüquqi azadlıqlarının, qanuni mənafeələrinin və ən əsası cinsi toxunulmazlığının müdafiəsi ilə bağlı müddəalar çoxdan müxtəlif səviy-yələrdə normativ aktlarda öz əksini tapıb. İllər keçdikcə uşaqların cinsi toxu-nulmazlığına qarşı törədilən, törədilməsi qaçılmaz cəza ilə müşayiət olunan cinayətlərin siyahısı yalnız genişlənməmişdir.

Bu barədə «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»nda deyilir: -“Uşağı vali-deynlər, qanuni qəyyumlar və ya ona qulluq edən hər hansı digər şəxs tərəfindən fiziki və ya psixoloji zorakılığın bütün formalarından, o cümlədən cinsi zorakılıqdan qorumaq üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidir” [3].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ailə, azyaşlı uşaqlar və həddi-buluğa çatmamış yeniyetmələrin müdafiəsi və hüquqları əsaslı şəkildə ifadə olunub. Burada deyilir:

«Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

Valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədirlər.

Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyatına təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər.

Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir» [1].

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının mövcud Cinayət Məcəllə-sində azyaşlı və yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan maddələr (149, 150, 151, 152-ci maddələri) var [2].

Qanunverici tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı zorakı cinsi xarakterli cinayətlər törətməyə görə cəzanın zaman-zaman artırılmasına, on-ları xüsusilə ağır cinayətlərə bərabərləşdirməsinə baxmayaraq, bu kateqoriya-dan olan cinayətlərin qarşısının alınması üçün real qabaqlayıcı və profilaktik tədbirlər həyata keçirilmir ki, bu da öz növbəsində rəsmi hesabatlarda əks olunan acı məlumatlarla təsdiqlənir.

Son illərdə uşaqlar getdikcə daha çox cinsi təcavüz və fiziki zorakılığın hədəfinə çevrilirlər. Bu uşaqların böyük bir hissəsi öz yaxınlarının və ailə üzvlərinin əli ilə cinsi zorakılığa məruz qalıb. Əlbəttə, bugünkü məlumatlar real vəziyyəti tam əks etdirmir, çünki təbiətinə görə bu cinayət növü, bir qayda

olaraq, gizli xarakter daşıyır və bu, uşaqlıqda bir insanın başına gələn cinsi zorakılıq faktları ilə təsdiqlənir. Yalnız onilliklər sonra məlum olur və ya uşağın məlum olana qədər uzun müddət ərzində dəfələrlə cinsi istismara məruz qalması halları baş verir. Bundan əlavə, nə qədər belə kriminal hadisələrin hüquq-mühafizə orqanlarından gizli qaldığını təsəvvür etmək belə çətindir.

Təəssüf ki, bu cür cinayətləri gizlətmək istəyi təkcə onların son dərəcə intim xarakterli olması və uşaqların təbii utancaqlıq ucbatından cinsi zorakılığa məruz qaldıqlarını bildirməmələri səbəbindən deyil, həm də daha çox və daha tez-tez sevilən bir uşaq üçün "təcavüzkar" şəxs valideyn (o cümlədən ögey ata, ögey ana), qohum, qəyyum olur. Belə hallarda uşaq, onun ailəsi və dostları çox vaxt sağlam düşüncə ilə deyil, ailənin məhv olması, ictimai qınaq qorxusu ilə idarə olunur. Bu tip cinayətlərin uşağa yaxın bir şəxs, adətən ata, ögey ata, ananın sevgilisi, babası və ya böyük qardaşı tərəfindən törədildiyi bir çox uşaq cinsi istismar hallarının, həmin şəxslərin nə baş verdiyini və ya davam etdiyini bilir və ya xəbərdar olur. Barəsində bəhs olunan hadisənin baş verməsi, lakin yuxarıda göstərilən səbəbləri əsas götürərək "onu açıb-ağartmamaq" və bununla da öz övladına qarşı oxşar və ya daha ağır cinayətin təkrar törədilməsinə səbəb olur. Ailədə cinsi zorakılığı da fərqləndirən onun davamlı xarakter daşmasıdır - uşaq bir neçə həftə, ay və hətta illər ərzində qohumunun cinsi ehtirasının həzz obyektinə çevrilir. Eyni zamanda, valideynlərdən asılı vəziyyətdə olan uşaq, ona qarşı törədilmiş cinayətin qarşısının alınmasına və ya qarşısının alınmasına onların reaksiyasının olmamasını müşahidə etməklə, nəinki özünü müdafiə edə bilmir, hətta onunla barışmalı olur. Eyni zamanda, valideynlərdən asılı vəziyyətdə olan uşaq, ona qarşı törədilmiş cinayətin qarşısının alınmasına və ya qarşısının alınmasına onların reaksiyasının olmamasını müşahidə edərək nəinki özünü müdafiə edə bilmir, hətta bəzi hallarda yaşına və intellektual qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq başına gələnləri dərk etməyə başlayır.

Cinayətin açılışı zamanı yaranan çətinliklər uşağa qarşı cinsi zorakılıq törətməyi planlaşdıran cinayətkarın adətən diqqətli olması, qarşıdan gələn hadisəni planlaşdırması, ona diqqətlə hazırlaşması ilə əlaqədardır ki, bu səbəbdən də çox vaxt törədilmiş cinayətin şahidi olmur. Cinayətkarla zərərçəkmiş arasında qohumluq əlaqələri və ya yaxın münasibətlər ucbatından istintaq prosesi də mürəkkəbdir.

Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, son bir neçə ildə bu sahə ilə məşğul olan elm sahələri sürətlə inkişaf edib: qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edərək, bu gün ixtisaslı mütəxəssislər cəmi 30 il əvvəl inanılmaz görünən, demək olar ki, bütün suallara cavab verə bilirlər. Məsələn, genetika elminin inkişafı ilə cinsi toxunulmazlığa qarşı cinayətlərlə bağlı cinayət işlərinin araşdırılması zamanı genetik tədqiqatların aparılması xüsusilə çətin deyil, araşdırmaların böyük əksəriyyətində mühüm sübut xarakteri daşıyır və

onun nəticələri çox vaxt işin nəticəsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Azyaşlılara və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı törədilmiş seksual xarakterli cinayətlər dünyanın bütün ərazilərində baş verir. İnternetdən yetkinlik yaşına çatmayanların cinsi istismarı vasitəsi kimi istifadə edilməsi isə başqa bir problemdir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının bu təhlükəli vəziyyətinin monitorinqini aparan xüsusi məruzəçi Maud de Bur-Buquicchio ilə bu problemin həlli ilə hesabat təqdim edilmişdi. Müxtəlif ölkələrin təqdim etdiyi məlumatları öyrəndikdən sonra Maud de Bur-Buquicchio belə nəticəyə gəldi ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları uşaqların cinsi istismarı materiallarının yayılmasını və satışını xeyli asanlaşdırıb və problem getdikcə böyüyür. İnternetin təmin etdiyi anonimlik bu cür cinayətləri tam cəzasızlıqla törətməyə imkan verir. 2017-ci ildə “İnternet Watch” uşaq cinsi istismarı materiallarını ehtiva edən 78 589 internet səhifəsi müəyyən edib. 2018-ci ildə belə saytların sayı 32 faiz artıb [4].

Ötən il İnterpol 1,5 milyondan çox belə görüntü və video aşkar edib. Üstəlik, araşdırmalar göstərir ki, azyaşlı uşaqlar getdikcə daha çox cinsi cinayətlərin qurbanına çevrilirlər: bu halların 28 faizi 10 yaşından kiçik uşaqlardır [4].

Bu gün yetkinlik yaşına çatan yeniyetmələr tez-tez cinsi pozalar və ya çıpaq şəkillərdə çəkirdikləri foto və videoları internetdə yerləşdirirlər və ya təhlükəni dərk etmədən dostlarına göndərirlər, bununla da sui-istifadə halları yaradırlar. Eyni İnternet İzləmə Təşkilatı tərəfindən aparılan araşdırma, 11-15 yaşlı uşaqların şəkillərinin sayının 2015-ci ildəki 30 faizdən 2016-cı ildə 45 faizə yüksəldiyini müəyyən etdi. Mütəxəssislərin fikrincə, bu, həm də belə materialların könüllü yerləşdirilməsindən xəbər verir. Bu da narahatedicidir ki, bizim dövrümüzdə uşaqlar özlərini təhlükəyə atdıqlarını dərk etmədən daha gənc yaşda internetdən istifadə etməyə başlayırlar [4].

Axın xidmətləri, şifrələnmiş kommunikasiya sistemləri və həmyaşlılar arası platformalar, eləcə də anonim ödəniş proqramları kimi müxtəlif sistemlər cinayət törətmiş şəxslərə nəinki uşaq cinsi istismarı materiallarını mübadilə etmək, həm də yeniyetmələrlə əlaqə saxlamaq, hədə və şantaj yolu ilə imkanlar yaradır, onları öz “şəbəkələrinə” cəlb edir.

Məruzəçinin sözlərinə görə, ən mühüm vəzifə uşaqlara özlərini təhlükəyə atmadan öz cinsiyyətlərini kəşf etməyi öyrətməkdir. Uşaqlara və onların valideynlərinə yönəlmiş maarifləndirmə proqramları və maarifləndirmə kampaniyaları da daxil olmaqla, qarşısının alınması prioritet vəzifə olmalıdır. Uşaqlara özlərini necə qorumaq, müvafiq proqram təminatından necə istifadə etmək, cinayətkar davranışı necə tanımaq və haradan kömək almaq lazım olduğunu öyrətmək lazımdır. Bu cür strategiyalar rəqəmsal platformaların onların təhlükəsizliyini təmin etməyə necə kömək edə biləcəyinə dair uşaqların öz fikirlərini əks etdirməlidir [4].

İnternet sosial şəbəkələri çoxlu faydalı funksiyalara malik olmaqla

yanaşı, xüsusilə azyaşlı uşaqlar üçün çoxsaylı təhlükələrlə doludur.

Hüquq-mühafizə orqanlarının araşdırmalarından nümunələr göstərir ki, transmilli əməkdaşlıq daha səmərəli nəticələr verir. Bununla belə, bu cür əməliyyatlar şifrələnmiş pedofil şəbəkələrini izləmək və sübutlar əldə etmək üçün saxlanılan İP ünvanlara daxil olmaq üçün lazımı texniki bacarıq və imkanlara malik hüquq-mühafizə orqanlarının mütəxəssislərini tələb edir. Maude de Bor-Buquicchio, həmçinin özəl sektor, xarici əməliyyat şirkətləri və xarici hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqənin vacibliyini vurğulayır. Xüsusi məruzəçi deyir ki, uğurun əsas şərtlərindən biri müvafiq qanunvericiliyin olması və maliyyə resurslarının ayrılmasıdır.

Qanunvericilik belə beynəlxalq standartlara cavab vermədikdə, özəl sektorun maraqlı tərəfləri öz təcrübələrini bu standartlara uyğunlaşdırma və könüllü olaraq uşaqları qorumaq üçün innovativ yollar müəyyən edə bilərlər və etməlidirlər. Uşaqların cinsi istismarı ilə bağlı görüntülərin blokklanmasına müsbət nümunə kimi BMT eksperti tam olmasa da, İnterpolun “ən pis cinayətkarlar” siyahısını və ABŞ-da yaradılmış uşaqların cinsi istismarı ilə bağlı mərkəzləşdirilmiş şikayət sistemini göstərib.

Maud de Bor-Buquicchio turizm və idman kontekstində uşaqların cinsi istismarı məsələsinə də diqqət çəkib. O, uşaq pornoqrafiyası, fahişlik, qanunsuz övladlığa götürmə və surroqat analıq məsələlərini də ətraflı müzakirə edib [4].

Belə ki, internet sosial şəbəkəsindən istifadə etməklə yetkinlik yaşına çatmayanların cinsi toxunulmazlığına qarşı törədilən cinayətlər geniş vüsət alıb. Bu cür cinayətlərin törədilməsi üsulunun spesifikliyinə görə təqsirləndirilən şəxslər internetdən azyaşlı uşaqlarla tanış olmaq, onlara pornoqrafik xarakterli foto və videolar göndərmək, sonra isə inandırmaq və pul mükafatı təklif etməklə onları inandırmaq üçün istifadə edirlər. Ona görə də cinsi xarakterli hərəkətlər törətməkdən zərər çəkmiş şəxslər, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cinsi toxunulmazlığı əleyhinə cinayətlər barədə məlumatlara baxılması və onların araşdırılması üzrə müvafiq tövsiyələrin hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Tövsiyələrin məzmunu aşağıdakı sabit amillərin birləşməsinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir: saxta və dinamik İP ünvanların geniş yayılması, anonimləşdirmə və şifrələmə ilə əlaqədar cinayətin yerini və onu törədən şəxsin müəyyən edilməsinin çətinliyi və bir sıra digər alətlər; internet provayderləri, sosial şəbəkələrin administrasiyaları və digər internet resursları tərəfindən sorğuların icra müddəti; yazışmalar və hesablər silindikdən sonra məlumat üçün məhdud saxlama müddətləri; bu kateqoriyadan olan cinayət işləri üzrə təyin edilmiş ekspertizaların unikalılığı; məhkəmə ekspertizalarının müddəti, müəyyən bir bölgədə ekspertlərin, mütəxəssislərin olmaması və ya kifayət qədər olmaması.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayətlər ciddi və iyrənc hüquq

pozuntusudur. Bu cinayətlər fiziki, emosional və cinsi zorakılıq, istismar və etinasızlıq da daxil olmaqla bir sıra sui-istifadələri əhatə edir. Bu cinayətlərlə bağlı çoxşaxəli problemlərin dərk edilməsi effektiv şəkildə qarşısının alınması və müdaxilə strategiyalarının işlənib hazırlanması üçün vacibdir.

1. Yayılma və az məlumat.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayətlərə qarşı mübarizədə ən aktual problemlərdən biri sui-istifadə hallarının yüksək yayılması və sistemik məlumat verilməməsidir.

2. Gizli statistika.

Bir çox zorakılıq halları qorxu, stiqma və ya məlumatsızlıq səbəbindən bildirilmir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlara qarşı zorakılıq hallarının yalnız kiçik bir hissəsi bildirilir, bu da problemin həqiqi miqyasını müəyyən etməyi çətinləşdirir.

3. Psixoloji travma.

Sui-istifadənin uzunmüddətli təsiri qurbanlarda narahatlıq, depressiya və travma sonrası stress pozğunluğu daxil olmaqla ciddi psixoloji problemlərə səbəb ola bilər.

4. Hüquqi və məhkəmə problemləri.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri ilə bağlı hüquqi mənzərə çoxsaylı problemlər yaradır:

Uyğun olmayan qanunlar. Razılıq yaşı və sui-istifadənin tərifləri ilə bağlı qanunlardakı yurisdiksiya fərqləri hüquqi boşluqlar yarada bilər ki, bu da cinayətkarları təqib etməyi çətinləşdirir.

Qurbanı günahlandırmaq. Təəssüf ki, cəmiyyətdə olan münasibətlər tez-tez qurbanların günahlandırılmasına gətirib çıxarır ki, bu da yetkinlik yaşına çatmayanları inanılmamaq və ya mühakimə olunmamaq qorxusundan sui-istifadə halları barədə məlumat verməkdən çəkindirə bilər.

Hüquqi proseslərdə gecikmələr. Uzun sürən hüquqi proseslər qurbanları ədalət axtarışından çəkindirə bilər, bu da əlavə travma və acizlik hisslərinə səbəb ola bilər.

5. Resurs və dəstəyin olmaması.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayəti ilə mübarizədə əsas maneə qurbanlar üçün mövcud olan resursların və dəstək sistemlərinin olmamasıdır.

6. Psixi sağlamlıq xidmətləri.

Bir çox bölgələrdə xüsusi olaraq uşaq qurbanları üçün əlçatan psixi sağlamlıq resursları yoxdur ki, bu da müalicə olunmamış travma ilə nəticələnir.

7. Təhsil proqramları.

Məktəblərdə çox vaxt şəxsi təhlükəsizlik, razılıq və sui-istifadə haqqında məlumat vermə mexanizmləri üzrə hərtərəfli təlim yoxdur.

8. Rəqəmsal əməliyyat.

Texnologiyanın və onlayn platformaların inkişafı yetkinlik yaşına

çatmayanlar üçün riskləri artırdı.

9. Kiber zorakılıq.

Sosial media gənclər arasında emosional sıxıntının artmasına səbəb olan kiber zorakılığın artmasına səbəb olub.

10. Onlayn yırtıcılar.

Bir çox yetkinlik yaşına çatmayanlar onlayn yırtıcılar tərəfindən istismara məruz qalırlar, çox vaxt rəqəmsal məkanlarda özlərini qorumaq üçün lazımi biliklərə malik deyillər.

11. Tənzimləmədə boşluqlar.

Mövcud qanunlar yenilənmiş qaydalara ehtiyacı vurğulayaraq yetkinlik yaşına çatmayanları onlayn istismardan adekvat şəkildə qorumaya bilər.

12. Valideyn və cəmiyyət amilləri.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı ilə mübarizədə valideynlərin və cəmiyyətin rolu mühümdür.

13. Maarifləndirmədə boşluqlar.

Bir çox valideynlər sui-istifadənin əlamətlərini tanıma və ya onların qarşısının alınması və qorunmasında mühüm rolunu başa düşməyə bilərlər.

14. Stiqmatizasiya.

Sui-istifadənin müzakirəsi ilə bağlı mədəni stiqma cəmiyyətin dəstəyini dayandıra və yetkinlik yaşına çatmayanların üzləşdiyi problemlərə dair açıq dialoqun qarşısını ala bilər.

15. Uşağın sistemli müdafiəsi məsələləri.

Uşaqların müdafiəsi sistemindəki zəifliklər də yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayətlərin davam edən probleminə kömək edir.

16. Hərəkətsizlik.

Uşaqların mühafizəsi xidmətləri bəzən məhdud resurslar və ya sistemli səmərəsizlik səbəbindən şübhəli sui-istifadə barədə məlumatlara adekvat cavab verə bilmir.

17. Nəzarətə etinasızlıq.

Riskli ailələrin kifayət qədər monitorinqi və nəzarəti daha çox zərər çəkməyə və həssas yetkinlik yaşına çatmayanların qeyri-adekvat müdafiəsinə səbəb ola bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayətlər cəmiyyətin, qanunverici orqanların dərhal diqqətini tələb edən çoxşaxəli problemdir. Məlumatlılığın artırılması, güclü hüquqi müdafiənin təmin edilməsi və hərtərəfli dəstək şəbəkələrinin yaradılması artan bu problemin həlli üçün əsasdır. Valideynlərin, pedaqoqların, qanunvericilərin və psixi sağlamlıq mütəxəssislərinin birgə səyləri uşaqlarımız üçün daha təhlükəsiz mühit yaratmaq üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya: BMT Baş Assambleyası tərəfindən 20 noyabr 1989-cu ildə təsdiq edilmişdir // Baş Assambleyanın Rəsmi Qeydləri, Qırx Dördüncü Sessiya. s. 230–239. - https://migration.gov.az/content/pdf/5acb09f3100d0_Uşaq%20hüquqları%20haqqında%20Konvensiya.pdf
4. Statement by Ms. Maud de Boer - Buquicchio. Special rapporteur on the sale of children, child prostitution and child pornography. 34th session of the Human Rights Council Agenda Item 3. 7 March 2017 Geneva - <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Children/Illegaladoptions/Statement.pdf>

ПРОБЛЕМЫ СЕКСУАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ ПРОТИВ МАЛОЛЕТНИХ И НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ И НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

А.Дж.НАГИЕВА

РЕЗЮМЕ

Сегодня в мире многие вопросы, связанные с правовым регулированием преступлений против половой неприкосновенности малолетних и несовершеннолетних детей, остаются нерешенными. Это объясняется несовершенством законодательства: недостаточная оценка общественной опасности данного вида преступлений правоохранительными органами; нежелание делиться информацией между родственниками жертв, друзьями и обществом; сомнения в эффективности юридической помощи; и плохой надзор и управление жестокими преступниками.

Ключевые слова: несовершеннолетние, сексуальные преступления, сексуальное насилие.

PROBLEMS OF SEXUAL CRIMES COMMITTED AGAINST YOUNG AND MINOR CHILDREN

A.C.NAGIYEVA

SUMMARY

Today in the world, many issues related to the legal regulation of crimes against the sexual integrity of young and minors remain unresolved. This is due to the imperfection of legislation; insufficient assessment of the public danger of this type of crime by law enforcement agencies; reluctance to share information among victims' relatives, friends and society; doubts about the effectiveness of legal assistance; and poor supervision and management of violent criminals.

Keywords: minors, sexual crimes, sexual violence.

UOT 34:349.2**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏ RUSİYA
FEDERASİYASININ QANUNVERİCİLİYİNƏ GÖRƏ İŞÇİNİN
İŞƏGÖTÜRƏNƏ VURDUĞU ZİYANIN ÖDƏNİLMƏSİ
QAYDASININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ****N.M.HƏSƏNLİ****Bakı Dövlət Universiteti*****narmin.hasanli500@gmail.com***

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə görə işçinin işəgötürənə vurduğu ziyanın ödənilməsi qaydasının hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar məsələlər tədqiq edilmişdir.

Əmək qanunvericiliyi şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsi qaydasını ətraflı və dəqiq müəyyən edən bir sıra hüquq sahələrinin (məsələn, inzibati xətalər və ya cinayət-prosessual qanunvericiliyinin) normalarından işçinin vurduğu ziyanın ödənilməsi prosedurunun prosessual xüsusiyyətlərinin daha az dəqiqləşdirilməsi ilə fərqlənir.

AR-in və RF-in əmək məcəllələrinin müvafiq normalarının təhlili işçinin işəgötürənə vurduğu ziyanın ödənilməsi ilə bağlı prosesin kifayət qədər konkret mərhələlərini müəyyən etməyə imkan verir.

İlkin mərhələ işəgötürənə ziyanın vurulması faktı, bu ziyanın vurulduğu hallar haqqında dəqiqləşdirici məlumatların toplanması ilə müəyyən edilir. Növbəti mərhələdə işəgötürən qeyd olunan qərarı qəbul etməli və vurulmuş ziyanın məbləğinin geri qaytarılmasının sonrakı mümkün alqoritmini seçməlidir. Müvafiq əmrlə rəsmiləşdirilmiş araşdırmanın nəticələri ilə tanış olduqdan sonra işçinin ziyanı könüllü surətdə ödəmək hüququ yaranır. Bu mərhələdə işçi ziyanın könüllü surətdə ödənilməsi haqqında sazişə əsasən onu tam və ya qismən ödəyir. Daha sonra işəgötürənə vurulmuş ziyanın məbləğinin işçidən tutulması prosedurunun könüllü qaydadan məcburi qaydaya keçidin reallaşdırıldığı mərhələyə keçid baş verir.

İşçi ziyanın ödənilməsi barədə işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə razı olmadıqda şəxsən (və ya nümayəndəsi vasitəsilə) maddi məsuliyyətə cəlb edilmə haqqında əmrdən şikayət verməsindən ibarət növbəti (beşinci) mərhələ başlanır (AR ƏM-in 205-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). Üstəlik, şikayət həm işəgötürənə ərizə ilə müraciət etməklə, həm də müəyyən olunmuş qaydada məhkəməyə verilə bilər. Beləliklə, dördüncü və beşinci mərhələlərdə tutulmanın mübahisəsiz (məhkəmədən kənar) və ya məhkəmə qaydasında aparılacağı müəyyən edilir.

Aşağıdakı dörd əlamətdən biri mövcud olduqda vurulmuş ziyanın məhkəmə qaydasında ödənilməsi həyata keçiriləcək:

- 1) ziyanın məbləği işçinin orta aylıq əmək haqqından çox olduqda;
- 2) işçinin vurulmuş ziyanı könüllü surətdə ödəməkdən imtina etməsi;
- 3) işəgötürənin işçidən vurulmuş ziyanın tutulması barədə müvafiq sərəncamın verilməsi üçün biraylıq müddəti (vurulmuş ziyanın məbləğinin qəti müəyyən edildiyi gündən) ötürməsi;
- 4) vurulan ziyanı könüllü surətdə ödəmək barədə yazılı öhdəlik götürən, lakin bu ziyanı ödəməkdən imtina edən işçinin işdən azad edilməsi (üçüncü və dördüncü əlamətlər yalnız RF əmək qanunvericiliyinə aiddir).

Açar sözlər: işçi, işəgötürən, ziyan, ziyanın ödənilməsi, ziyanın ödənilməsi qaydası, ziyanın məbləği

İşəgötürənin işçilərin ona və ya mülkiyyətçiyə vurduğu maddi ziyanın ödənilməsi üçün qanunvericiliyə müvafiq tədbirlər görmək hüququ Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 11-ci maddəsinin “e” bəndində təsbit olunmuşdur. Bu, işəgötürənin hüququ olub, heç kim tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz, dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrə (hüquqi şəxslərə) gəlinə, o, xüsusi normativ hüquqi aktlar əsasında məhdudlaşdırıla bilər. Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsində bu məsələyə həsr olunan xüsusi maddənin (RF ƏM-in 240-cı maddəsi) verilməsi şəxsiz yenilikdir (3, s.215).

AR-in və RF-in əmək məəcəllələrinin müvafiq normalarının təhlili bu prosesin kifayət qədər konkret mərhələlərini müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, işəgötürən AR ƏM-in 203-cü və RF ƏM-in 247-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş, özündə işçidən yazılı izahat alınmasını, onun əməlinin qanunauyğunluğunun, dəymiş ziyanla işçinin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) arasındakı səbəbli əlaqənin, habelə dəymiş ziyanın həqiqi miqdarının müəyyən edilməsini (o cümlədən müvafiq mütəxəssislərdən ibarət komissiyanın cəlb edilməsi ilə) birləşdirən araşdırma mərhələsini başa vurduqdan sonra növbəti mərhələ başlanır ki, bu da araşdırma materialları əsasında işçi barəsində maddi məsuliyyətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü barədə qərar qəbul edilməsini ehtiva edir. Mahiyyət etibarilə birinci mərhələ işəgötürənə ziyanın vurulması faktı, bu ziyanın vurulduğu hallar haqqında dəqiqləşdirici məlumatların toplanması ilə müəyyən edilir.

Daha sonra (ikinci mərhələdə) işəgötürən qeyd olunan qərarı qəbul etməli və vurulmuş ziyanın məbləğinin geri qaytarılmasının sonrakı mümkün alqoritmini seçməlidir. E.Y.Zabramnayanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “*bu mərhələdə işçinin məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında əmr verilə bilər ki, bu əmrdə də işçinin yalnız hansı hüquq pozuntusunu törətməsi qeyd edilmir, həm də ona tətbiq edilən tənbeh növü əsaslandırılır. Əmrdən və araşdırmanın gedişində toplanaraq əmrə əlavə edilmiş sənədlərdən işəgötürənin işçinin hüquq pozuntusundan əvvəlki davranışını, əməyə münasibətini nəzərə aldığı və hüquq pozuntusunun ağırlığına müvafiq sanksiya seçdiyi dəqiq aydın olmalıdır*” (7, s.417).

Müvafiq əmrlə rəsmiləşdirilmiş araşdırmanın nəticələri ilə tanış olduqdan sonra işçinin ziyanı könüllü surətdə ödəmək hüququnun yarandığı növbəti (üçüncü) mərhələ həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə, işçi ziyanın könüllü surətdə ödənilməsi haqqında sazişə əsasən onu tam və ya qismən ödəyir.

Q.V.Xnikinin haqlı mövqeyinə görə “*RF ƏM-in 248-ci maddəsində normaların ifadə edilməsi ardıcılığı məntiqəuyğun deyil. Belə ki, işəgötürənə vurulmuş ziyanın könüllü surətdə tam və ya qismən ödənilməsi imkanı RF ƏM-in 248-ci maddəsinin 4-cü hissəsində təsbit edildiyi halda, işəgötürənin sərəncamı ilə və məhkəmə qaydasında ziyanın ödənilməsi haqqında normalar bu maddənin müvafiq olaraq 1-ci və 2-ci hissələrində nəzərdə tutulmuşdur*”(11, s.465-472).

AR-in əmək qanunvericiliyinə görə vurulmuş ziyanın könüllü ödənilməsi yalnız AR ƏM ilə müəyyən edilmiş həddə həyata keçirilir. Burada işəgötürən işçinin razılığı ilə vurulan ziyanı ödəmək üçün işçiyə möhlət verə bilər, işçi isə ziyanın məbləği əvəzinə işəgötürənin razılığı ilə korlanmış, itirilmiş əmlakın əvəzinə eynilə başqasını verə bilər, habelə şəxsən özü, yaxud öz vəsaiti ilə onu təmir edə bilər (AR ƏM-in 204-cü maddəsinin 4-cü hissəsi).

A.M.Qasimovun qeyd etdiyi kimi, “ödənilməli olan ziyanın məbləği müəyyən edilərkən sosial ədalət və qanunçuluq prinsipi ən mühüm rol oynamalıdır. Bu zaman yalnız birbaşa faktiki (həqiqi) ziyanın nəzərə alınması yetərli deyil, ziyanın vurulduğu konkret şəraitin, habelə işçinin maddi vəziyyətini də nəzərə almaq zəruridir” (4, s.284).

Ə.N.Həsənlilər görə, AR ƏM-in 204-cü maddəsinə müvafiq olaraq, ziyanı könüllü ödəmə üç üsulla mümkündür: işçi müəssisənin kassasına müəyyən, yəni vurulmuş ziyana uyğun olan pul məbləğini köçürür və ya ziyanın məbləği əvəzinə işəgötürənin razılığı ilə əmlakın əvəzinə eynilə başqasını verir (ziyanın naturada ödənilməsi) və ya şəxsən özü, yaxud öz vəsaiti ilə onu təmir edir. Bu normanın məzmunundan belə çıxır ki, maddi ziyan işçi tərəfindən müəssisənin (təşkilatın) kassasına pul keçirməklə könüllü ödənilirsə, işəgötürənin razılığı tələb olunmur (3, s.209-210).

Ə.N.Həsənlinin fikrincə, könüllülük prinsipi, yaxud sadəcə maddi ziyanın ödənilməsinin könüllü üsulu bəzi şərtlər mövcud olduqda mümkündür. İlk növbədə, içi yalnız maddi ziyanın vurulması faktı haqqında bütün halların onun tərəfindən heç bir şübhə doğurmadığı (maddi xətanın bütün elementlərinin tamamilə sübuta yetirildiyi), yəni mübahisələndirilə bilinməyəcək dərəcədə aşkar olduğu hallarda, habelə cüzi pul məbləğində ziyanın vurulduğu hallarda könüllü surətdə ziyanın ödənilməsinə razılıq verə bilər (3, s.209).

Bütövlükdə, maddi ziyanın ödənilməsinin könüllü üsulu digər üsullara nisbətən bəzi üstünlüklərə malikdir, çünki işəgötürənə tez bir zamanda əvəzli əmlak vəziyyətini bərpa etməyə imkan verir (3, s.211).

RF-in əmək qanunvericiliyinə görə işəgötürənə ziyan vurmaqda təqsirli

olan işçi onu könüllü surətdə tam və ya qismən ödəyə bilər. Əmək müqaviləsi tərəflərinin razılığı ilə ziyanın məbləğinin hissə-hissə ödənilməsinə yol verilir. Bu zaman işçi ödənişin konkret müddətlərini göstərməklə işəgötürənə dəymiş ziyanın ödənilməsi barədə yazılı öhdəlik təqdim edir. Ziyanın könüllü surətdə ödənilməsi barədə yazılı öhdəlik götürən, lakin ziyanı ödəməkdən imtina edən işçi işdən çıxdıqda, ödənilməmiş borc məhkəmə qaydasında tutulur. İşəgötürənin razılığı ilə işçi vurulmuş ziyanı ödəmək üçün korlanmış, yaxud itirilmiş əmlakın əvəzinə eynilə başqasını verə bilər və ya zədələnmiş əmlakı təmir edə bilər (RF ƏM-in 248-ci maddəsinin 4-cü və 5-ci hissələri).

İşəgötürənə vurulmuş ziyanın məbləğinin işçidən tutulması proseduru-
nun könüllü qaydadan məcburi qaydaya keçidin reallaşdırıldığı dördüncü mərhələsi qismində AR ƏM-in 205-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hal qeyd edilə bilər. Bu qaydaya görə, işəgötürənə vurduğu ziyanın məbləği işçinin orta əmək haqqından çox deyildirsə, onun tutulması işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə həyata keçirilir. A.M.Qasımov və V.A.Hüseynlinin qeyd etdiyi kimi, *“əmək haqqından belə tutulma aparıldıqda, işçiyə aparılan tutulmalar və onların konkret məbləği barədə xüsusi sərəncamla məlumat verilməlidir. Eyni zamanda onlar AR ƏM-də işçidən maddi ziyanın məbləğinin tutulması hüququnun reallaşdırılması üçün işəgötürənin hansı müddətə riyət etməli olduğunun müəyyən edilmədiyini mövcud qanunvericilikdə boşluq kimi qeyd edirlər”* (5, s.40). RF ƏM-in oxşar norması, yəni 248-ci maddəsi, təqsirli işçidən orta aylıq əmək haqqından çox olmayan ziyanın ödənilməsinin işəgötürənin sərəncamı ilə həyata keçirildiyini müəyyən edir. Sərəncam işçinin vurduğu ziyanın məbləğinin işəgötürən tərəfindən qəti müəyyən edildiyi gündən bir aydan gec olmayaraq verilə bilər. RF ƏM-in bu təcrübəsindən milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və müvafiq olaraq AR ƏM-in 205-ci maddəsinə dəyişiklik edilməsi baxımından istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Burada işəgötürənin sərəncamı əsasında məbləği işçinin orta aylıq əmək haqqından çox olmayan ziyanın ödənilməsi üçün işçinin razılığının zəruriliyi ilə bağlı mübahisəli məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. *“Belə tutulmanın yolverilməzliyi əmək hüququ elminin görkəmli nümayəndələrinin tədqiqatlarında dəfələrlə qeyd edilmişdir”* (6, s.242). *“Eyni zamanda, bu məsələ maddi məsuliyyət institutunda ən mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqda davam edir”* (9, s.36). Bu halda sovet qanunvericiliyinin təcrübəsi, daha dəqiq desək 1971-ci il ƏQM-in normaları aktual sayıla bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1971-ci il ƏQM-in 127-ci və RSFSR-in 1971-ci il ƏQM-in 122-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, *“işçilər orta aylıq əmək haqqından artıq olmayan zərəri işəgötürənin sərəncamı ilə, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərləri və onların müavinləri isə tabelik qaydasında yuxarı orqanın sərəncamı ilə işçinin əmək haqqından pul tutulması yolu ilə ödəyirlər. İşəgötürənin və ya tabelik qaydasında yuxarı orqanın sərəncamı*

işçinin vurduğu zərərin aşkara çıxarıldığı gündən ən gec iki həftə ərzində verilməli və bu sərəncam barəsində işçiyə xəbər verilən gündən ən tezi yeddi gün sonra icra üçün verilməlidir. İşçi pul tutulması və onun miqdarı ilə razılaşmadıqda, əmək mübahisəsinə onun ərizəsi üzrə, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada baxılır” (2, s.62, 10, s.43).

AR ƏM-in və RF ƏM-in müvafiq normalarının mövcud redaksiyaları işəgötürənin sərəncamı əsasında ziyanın ödənilməsi zamanı işçinin razılığının zəruriliyinə, habelə bu razılığın formasına dair birbaşa göstəriş nəzərdə tutmur.

İşçi ziyanın ödənilməsi barədə işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə razı olmadıqda şəxsən (və ya nümayəndəsi vasitəsilə) maddi məsuliyyətə cəlb edilmə haqqında əmrdən şikayət verməsindən ibarət növbəti (beşinci) mərhələ başlanır (AR ƏM-in 205-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). Üstəlik, şikayət həm işəgötürənə ərizə ilə müraciət etməklə, həm də müəyyən olunmuş qaydada məhkəməyə verilə bilər. Beləliklə, dördüncü və beşinci mərhələlərdə tutulmanın mübahisəsiz (məhkəmədən kənar) və ya məhkəmə qaydasında aparılacağı müəyyən edilir.

“Əgər ziyan işçi tərəfindən tam maddi məsuliyyət daşdığı hallarda vurulmuşdursa, onun məbləği isə işçinin orta aylıq əmək haqqından çoxdursa və işçi onu könüllü olaraq ödəməkdən imtina edirsə, onda işəgötürənin müraciəti əsasında həmin ziyan məhkəmə qaydasında ödənilə bilər (AR ƏM-in 205-ci maddəsinin 2-ci hissəsi)” (1, s.170). Vurulmuş ziyanın ödənilməsinin anoloji qaydası işçinin tam maddi məsuliyyət daşdığı zaman ziyan vurduğu hallarda da nəzərdə tutulur. RF qanunvericiliyinin oxşar normalarına, daha dəqiq, RF ƏM-in 248-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, *“biraylıq müddət ötürülmüşsə və ya işçi işəgötürənə vurulmuş ziyanı könüllü surətdə ödəməyə razı deyilsə, işçidən ödənilməli olan ziyanın məbləği isə onun orta aylıq əmək haqqından çoxdursa, tutulma yalnız məhkəmə yolu ilə həyata keçirilə bilər” (10, s.163-164).* Müvafiq olaraq bu, işəgötürənə vurulmuş ziyanın işçidən tutulmasının növbəti (altıncı) mərhələsi olacaqdır. Beləliklə, aşağıdakı dörd əlamətdən biri mövcud olduqda vurulmuş ziyanın məhkəmə qaydasında ödənilməsi həyata keçiriləcək:

- 1) ziyanın məbləği işçinin orta aylıq əmək haqqından çox olduqda;
- 2) işçinin vurulmuş ziyanı könüllü surətdə ödəməkdən imtina etməsi;
- 3) işəgötürənin işçidən vurulmuş ziyanın tutulması barədə müvafiq sərəncamın verilməsi üçün biraylıq müddəti (vurulmuş ziyanın məbləğinin qəti müəyyən edildiyi gündən) ötürməsi;
- 4) vurulan ziyanı könüllü surətdə ödəmək barədə yazılı öhdəlik götürən, lakin bu ziyanı ödəməkdən imtina edən işçinin işdən azad edilməsi (üçüncü və dördüncü əlamətlər yalnız RF əmək qanunvericiliyinə aiddir).

Onu da qeyd etmək istərdik ki, vurulmuş ziyanın ödənilməsi üçün hakimin prosessual hərəkətlərini nəzərdə tutan AR ƏM-in 206-cı maddəsinə

əsasən “məhkəmə təqsirlilik dərəcəsini, konkret şəraiti, işçinin maddi vəziyyətini və iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən digər halları nəzərə alaraq müəyyən olunmuş ziyanın məbləğini azalda və ya ziyanın məbləğinin azaldılması barədə tərəflərin barışıq sazişini təsdiq edə bilər”. Məhkəmə qərarı əsaslandırılmış olmalı, onun ziyanın məbləğinin azaldılmasının zəruriliyi nəticəsinə gəlməsinə imkan verən hallar mütləq göstərilməlidir. Məhkəmə qərarı, həmçinin məsuliyyətə cəlbetmənin ümumi prinsiplərinə - qanunçuluğa, ədalətə, mütənəsibliyə və s. söykənməlidir. Lakin işəgötürəndən fərqli olaraq, məhkəmənin işçini maddi ziyanın ödənilməsindən tam azad etmək hüququ yoxdur, hərçənd o, ziyanın məbləğini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər (3, s.214). RF-in ƏM-in əmək mübahisələrinə baxan orqana işçinin təqsirinin dərəcəsini və formasını, maddi vəziyyətini və digər halları nəzərə alaraq, işçidən tutulmalı olan məbləği azaltmaq (RF ƏM-in 250-ci maddəsi) səlahiyyətinin verilməsi haqqında müddəaları RF hüquqtətbiqi təcrübəsində uğurla aprobeşiyadan keçirilmişdir. RF Ali Məhkəməsinin Plenumunun izah etdiyi kimi 2006-cı il 16 noyabr tarixli (52 nömrəli Qərarın 16-cı bəndi), tam və məhdud maddi məsuliyyət və kollektiv (briqada) məsuliyyəti (kollektivin və ya briqadanın hər bir üzvündən tutulacaq məbləğlər müəyyən edildikdən sonra) hallarında ziyanın məbləğinin belə azaldılmasına icazə verilir. Məhkəmələrə, həmçinin nəzərə almaq tövsiyə olunur ki, kollektivin (briqadanın) bir və ya bir neçə üzvündən tutulmanın məbləğinin azaldılması kollektivin (briqadanın) digər üzvlərindən tutulan pul məbləğinin müvafiq surətdə artırılması üçün əsas deyil, habelə işçinin maddi vəziyyətini onun əmlak vəziyyəti (əmək haqqının, digər əsas və əlavə gəlirlərinin məbləği), ailə vəziyyəti (ailə üzvlərinin sayı, himayəsində şəxslərin olması, icra sənədləri üzrə tutulmaların mövcudluğu) və s. halları nəzərə almaqla qiymətləndirmək lazımdır. Eyni zamanda RF Ali Məhkəməsinin Plenumu qeyd etdi ki, məhkəmə işçini vurulmuş ziyanı ödəmək vəzifəsindən tamamilə azad etmək hüququna malik deyil, lakin məhkəmə baxışının nəticələrinə əsasən yalnız işçidən ziyanın tutulmalı olan məbləğini azalda bilər. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, RF Ali Məhkəməsinin Plenumu izahat qismində maddi məsuliyyət ilə bağlı mübahisələrə dair işlərə birinci instansiya məhkəməsi kimi rayon məhkəməsi tərəfindən baxılmasını qeyd etmişdir (RF MPM-nin 24-cü maddəsi). Bundan əlavə, işəgötürən ziyanın vurulmasının aşkar edildiyi gündən bir il ərzində məhkəməyə ziyanın ödənilməsi üçün iddia ilə müraciət edə bilər (RF ƏM-in 392-ci maddəsinin 4-cü hissəsi). Qeyd edilmiş müddət işəgötürən tərəfindən üzrlü səbəblərə görə ötürülsə, bu müddət məhkəmə tərəfindən bərpa oluna bilər (RF ƏM-in 392-ci maddəsinin 5-ci hissəsi).

RF əmək qanunvericiliyinin işəgötürənin ziyan vuran işçinin ziyanı ödəməsindən tam və ya qismən imtina etmək hüququnu nəzərdə tutan normasını diqqətəlayiq hesab edirik (RF ƏM-in 240-cı maddəsi). Bu hüquq təkə

məhkəmə prosesi zamanı deyil, həm də işçinin hansı növ maddi məsuliyyətə cəlb olunmasından asılı olmayaraq, məhkəmədən kənar qaydada həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, işçinin maddi məsuliyyətə cəlb edilmə qaydasının (prosedurunun) təhlili çərçivəsində aşağıdakı müvafiq mərhələlərin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü barədə nəticə çıxarılmışdır:

1. İşçidən yazılı izahatın alınmasını, işçinin hərəkətlərinin qanunauyğunluğunun müəyyən edilməsini, vurulmuş ziyanla işçinin hərəkəti (hərəkətsizliyi) arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsini, habelə vurulmuş ziyanın həqiqi miqdarının müəyyən edilməsini (o cümlədən, müvafiq mütəxəssislərdən ibarət komissiyanın cəlb edilməsi ilə) özündə birləşdirən araşdırma mərhələsi.

2. Araşdırma materialları əsasında işçiyə münasibətdə maddi məsuliyyətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü barədə qərarın qəbul edilməsi mərhələsi. Bu mərhələdə işçiyə tətbiq edilən məsuliyyət növünü əsaslandırان əmr verilə bilər.

3. İşçinin vurulmuş ziyanı könüllü ödəmək hüququnun yarandığı mərhələ, yəni işçi ziyanın könüllü ödənilməsi haqqında saziş əsasında onu tam və ya qismən ödəyə bilər. İşçinin razılığı ilə işəgötürən ona dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün möhlət verə bilər, işçi isə işəgötürənin razılığı ilə korlanmış, itirilmiş əmlakın əvəzinə eynilə başqasına verə bilər, habelə şəxsən özü, yaxud öz vəsaiti hesabına onu təmir edə bilər.

4. İşəgötürənə vurulmuş ziyanın məbləği işçinin orta əmək haqqından çox deyildirsə, ziyanın tutulmasının işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə həyata keçirildiyi mərhələ. İşçi əmək haqqından tutulmalar barədə məlumatlandırılmalıdır. AR-nın hazırkı qanunvericiliyində boşluq kimi qeyd olunur ki, AR ƏM (RF ƏM-in normalarından, yəni 248-ci maddəsindən fərqli olaraq) işəgötürənin işçidən vurulmuş maddi ziyanın tutulması hüququnu həyata keçirməsi üçün rəhbər tutmalı olduğu müddəti müəyyən etmir.

5. İşçinin (və ya onun nümayəndəsinin) işəgötürənin əmri ilə vurulmuş ziyanın məbləğinin tutulması ilə razılaşmadığı halda, onun maddi məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında sərəncamdan şikayət mərhələsi. Şikayət vermə işəgötürənə ərizə verməklə və ya müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə iddia ərizəsi verilə bilər. Müvafiq olaraq, bu və bundan öncəki mərhələlərdə tutulma qaydasının mübahisəsiz (məhkəmədən kənar) və ya məhkəmə qaydasında aparılacağı müəyyən edilir.

6. Aşağıdakı əlamətlərdən ən azı biri mövcud olduqda vurulmuş ziyanın məhkəmə qaydasında ödənilməsi həyata keçirilir: ziyanın məbləği işçinin orta aylıq əmək haqqından çoxdursa; işçinin vurulmuş ziyanı könüllü surətdə ödəməkdən imtina etməsi; işəgötürənin işçidən vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında müvafiq sərəncamın verilməsi üçün biraylıq müddəti ötürməsi;

vurulmuş ziyanın könüllü surətdə ödənilməsi barədə yazılı öhdəlik verən, lakin bu ziyanı ödəməkdən imtina edən işçinin işdən çıxarılması (son iki əlamət yalnız RF qanunvericiliyinə aiddir).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2024, - 360 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Qanunları Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1997, - 192 s.
3. Qasimov A.M., Kazimov T.L., Nağıyev E.E., Paşayev A.N., Paşalı Ş.F., Həsənlı Ə.N. İşçinin maddi məsuliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi: Monoqrafiya. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2023, - 276 s.
4. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikasının əmək hüququnda qarşılıqlı maddi məsuliyyət: Monoqrafiya. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2002, - 312 s.
5. Гасымов А.М., Гусейнли В.А. К вопросу о порядке взыскания материального ущерба с работника // - Баку: Ганун, - 2022, - №3, - 40-45 с.
6. Гусов К.Н., Полетаев Ю.Н. Ответственность по российскому трудовому праву: Научно-практическое пособие. - Москва: Проспект, - 2008, - 215 с.
7. Забрамная Е.Ю. Правовое поведение участников трудового правоотношения и его взаимосвязь с ответственностью по трудовому праву: Дис. ... докт. юр. наук. - Москва, - 2022, - 532 с.
8. Кодекс законов о труде РСФСР. - Москва: Советская Россия, - 1986, - 352 с.
9. Сагандыков М.С. О конституционности привлечения работников к материальной ответственности во внесудебном порядке // Журнал российского права, - 2013, - №11, - 35-40 с.
10. Трудовой кодекс Российской Федерации. - Москва: Проспект, - 2024, - 320 с.
11. Хныкин Г.В. Трудоправовая ответственность: новые заметки о старых проблемах // Российский ежегодник трудового права, 2011, №7 / Под ред. Е.Б. Хохлова. - СПб: Изд. дом. СПбГУ, - 2012, - 465-472 с.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПОРЯДКА ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО РАБОТНИКОМ РАБОТОДАТЕЛЮ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Н.М.ГАСАНЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с правовым регулированием порядка возмещения вреда, причиненного работником работодателю в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики и Российской Федерации.

Трудовое законодательство отличается от норм ряда отраслей права (например, законодательства об административных правонарушениях или уголовно-процессуального законодательства) детальным и точным определением порядка привлечения лица к ответственности меньшей конкретизацией процессуальных особенностей порядка возмещения вреда, причиненного работником.

Анализ соответствующих норм АР и трудовых кодексов РФ позволяет выявить

достаточно конкретные этапы процесса, связанные с возмещением Работником причиненного работодателю ущерба.

Начальный этап определяется фактом причинения вреда работодателю, сбором уточняющих сведений об обстоятельствах причинения этого ущерба. На следующем этапе работодатель должен принять указанное решение и выбрать следующий возможный алгоритм возврата суммы причиненного ущерба. После ознакомления с результатами расследования, оформленными соответствующим приказом, у работника возникает право на возмещение ущерба в добровольном порядке.

На этом этапе работник возмещает ущерб полностью или частично по соглашению о добровольном возмещении ущерба. Затем происходит переход к этапу, на котором осуществляется переход процедуры взыскания с работника суммы причиненного работодателю ущерба от добровольного порядка к обязательному.

В случае несогласия работника с приказом (распоряжением, решением) работодателя о возмещении ущерба начинается следующий (пятый) этап, состоящий в подаче лично (или через представителя) жалобы на приказ о привлечении к материальной ответственности (ч. 3 ст. 205 УПК). Причем жалоба может быть подана как в суд путем обращения к работодателю с заявлением, так и в установленном порядке. Таким образом, на четвертом и пятом этапах определяется, будет ли удержание произведено без оспаривания (во внесудебном порядке) или в судебном порядке.

Возмещение ущерба в судебном порядке будет производиться при наличии любого из следующих четырех признаков:

- 1) если сумма ущерба превышает среднемесячную заработную плату работника;
- 2) Отказ работника в добровольном возмещении причиненного ущерба;
- 3) передача работодателем месячного срока (со дня окончательного установления суммы причиненного ущерба) на выдачу соответствующего приказа о взыскании с работника;
- 4) увольнение работника, взявшего на себя письменное обязательство добровольно возместить причиненный ущерб, но отказавшегося возместить этот ущерб (третий и четвертый признаки относятся только к трудовому законодательству РФ).

Ключевые слова: работник, работодатель, ущерб, возмещение ущерба, порядок возмещения ущерба, сумма ущерба

**LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE FOR COMPENSATION
OF HARM CAUSED BY AN EMPLOYEE TO AN EMPLOYER IN ACCORDANCE
WITH THE LEGISLATION
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE RUSSIAN FEDERATION**

N.M.HASANLI

SUMMARY

The article discusses issues related to the legal regulation of the procedure for compensation of harm caused by an employee to an employer in accordance with the legislation of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation.

Labor legislation differs from the norms of a number of branches of law (for example, legislation on administrative offenses or criminal procedure legislation) by a detailed and precise definition of the procedure for bringing a person to justice, and by a less specific

specification of the procedural features of the procedure for compensation for harm caused by an employee.

An analysis of the relevant norms of the AP and the labor codes of the Russian Federation allows us to identify quite specific stages of the process related to compensation by an Employee for damage caused to an employer.

The initial stage is determined by the fact of causing harm to the employer, collecting clarifying information about the circumstances of causing this damage. At the next stage, the employer must make the specified decision and choose the next possible algorithm for refunding the amount of damage caused.

After reviewing the results of the investigation, issued by the relevant order, the employee has the right to compensation for damages on a voluntary basis. At this stage, the employee reimburses the damage in whole or in part under a voluntary compensation agreement. Then there is a transition to the stage at which the procedure for collecting the amount of damage caused to the employer from the employee is carried out from a voluntary to a mandatory procedure.

In case of disagreement of the employee with the employer's order (order, decision) on compensation for damage, the next (fifth) stage begins, consisting in filing personally (or through a representative) a complaint against the order to bring to financial responsibility (Part 3 of Article 205 of the CPC). Moreover, a complaint can be filed both in court by contacting the employer with an application, and in accordance with the established procedure. Thus, at the fourth and fifth stages, it is determined whether the retention will be made without challenge (out of court) or in court .

Compensation for damages in court will be made in the presence of any of the following four signs:

- 1) if the amount of damage exceeds the average monthly salary of the employee;
- 2) Refusal of the employee to voluntarily compensate for the damage caused;
- 3) the transfer by the employer of a one-month period (from the date of final determination of the amount of damage caused) for the issuance of an appropriate recovery order from the employee;
- 4) dismissal of an employee who has undertaken a written obligation to voluntarily compensate for the damage caused, but refused to compensate for this damage (the third and fourth signs relate only to the labor legislation of the Russian Federation).

Keywords: employee, employer, damage, compensation for damage, procedure for compensation of damage, amount of damage

POLİTOLOGİYA**UOT 94****Orcid 0009-0009-8088-4830****AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
XARİCİ SİYASƏTİNDƏ GEOSİYASİ AMİL****G.Ə. ABBASOVA***Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*
gulareabbasova6@gmail.com

Tarix nəsilləri bir-birinə bağlayan inkişafın “ictimai hafizəsidir”. Bu gün müstəqil dövlətin möhkəmlənməsi, milli özünüdərkətmənin yaranması, xarici siyasi strategiyanın düzgün istiqamətləndirilməsi üçün AXC-nin tarixi siyasi təcrübəsini tədqiq etmək, öyrənmək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi strategiyasının həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin əsas cəhətləri M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.M.Topçubaşovun, F.X.Xoyskinin, Y.V.Çəmənşəminlinin və başqa siyasi xadimlərin əsərlərində verilmişdir. Mürəkkəb siyasi-hərbi şəraitdə yaranmış dünyəvi respublika olan AXC dövlətçiliyimizin hüquqi əsaslarını yaratmış dövlətçilik ənənələrimizi formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, müstəqil dövlətlər, xarici siyasət, siyasi strategiya, geosiyasi amil.

Giriş. Azərbaycan xalqı tarix boyu azadlığa qovuşmaq, müstəqil dövlət qurmaq üçün mübarizə aparıb. Yalnız XX əsrin əvvəllərində bu idealına qovuşmuşdur. Milli ruhlu ziyalılarımızın fədakar və əzmlı mübarizəsi son nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Bununla da ölkəmizin həyatında yeni mərhələ başladı. Mövcud olduğu dövrdə xalqımıza azadlıq, müstəqillik ideyalarını gücləndirmiş, onu gələcəyə miras qoymuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini araşdırmaq bu gün də aktualdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qəbul etdiyi “İstiqlaliyyət bəyənnaməsində” onun xarici siyasət strategiyası müəyyən edildi. Həmin Bəyənnaməyə görə AXC bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərdə mehriban qonşuluq münasirəti

sibətləri yaratmağa çalışır. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, daxili və xarici siyasətdə hüriyyət, demokratiya, müstəqil dövlət qurmaq üçün mübarizə və xarici siyasi strategiyasının həyata keçirilməsi məsələləri araşdırılır. AXC-nin xarici siyasətində geosiyasi amil təhlil edilir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrinə görə “xoşbəxt həyat hüriyyətlə hasil olur” [3, s.46]. Buna görə də AXC daxili və xarici siyasətdə hüriyyət, demokratiya, sülh məsələlərinə üstünlük verir. Parlament hakimi- mütləq olaraq AXC-nin xarici siyasətini müəyyən edirdi. Azərbaycan dünya millətləri arasında tam bərabərliyə malik bir hüquqla yaşamaq istəyən gözəl məmləkətə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın iki düşməni var: birisi Denikin silah örtüsü, digəri Leninin qanlı pərdəsi idi. Düşmənin qarşısını almaq, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq üçün Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan-dan ibarət “Məvareyi-Qafqaz konfederasiyonu” ideyası irəli sürülürdü [4, s.58]. Lakin Ermənistanın xəyanəti üzündən həmin birlik baş tutmadı.

Ə.M.Topçubaşov “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində ərazinin yerləşməsi, əhalinin tərkibi haqqında məlumat vermişdir. Azərbaycanın xarici siyasəti neft amili ilə əlaqələndirmişdir. Almaniya, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə arasındakı əsas ziddiyyətlər Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda mübarizə nəticəsində yaranır.

Son dövrlərdə AXC-nin xarici siyasəti alimlərimiz tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlarda arxiv sənədləri üstünlük təşkil edir. AXC-nin daxili və xarici siyasət məsələləri yeni tarixi baxışdan araşdırılır.

AXC-nin xarici siyasətində geostrateji maraqların və siyasi dərslərinin tədqiqi bu gün üçün əhəmiyyətlidir. Geosiyasət dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsində, ərazi bütövlüyünün qorunmasında və milli təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayır.

İstehsal münasibətlərini cəmiyyətin formalaşmasının əsas amili hesab edən marksizm nəzəriyyəsində coğrafi amil arxa planda galmışdır. Halbuki coğrafi amil etnosun formalaşmasında, əhalinin məskunlaşmasında, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.Ə.Rəsulzadə yazmışdır: «Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min illərlə qədim türk xalqı ilə məskun idi. Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan, Təbriz, Maraga, Ərdəbil və sair vilayətlər, Muğan, Aran, Qarabağ və Qaradağ kimi məmləkətlər daim türk elinin oturağı olmuşdur [4, s.12].

Azərbaycanın siyasi və hərbi strateji gücü əlverişli coğrafi məkanla bağlıdır. Təbii şərait ərazini qoruyur. Geosiyasi şəraitə görə Azərbaycan müdafiə strategiyasına üstünlük verir. Dövlətin xarici siyasəti də coğrafi məkan üzərində qurulur. Coğrafi məkan cəmiyyətin yaşayışını, həyat mənafeyini təmin edən amil olmaqla yanaşı, həm də siyasi amildir, çünki milli dövlət tarixən insanların yaşadığı ərazidə qərarlanır.

Ərazi, onun təbii sərvəti, millətin həyat tələbatını ödəyir. Həyat tələbatı isə maddi və mənəvi tələbatlardan ibarətdir. Babək, Cavanşir, Şah İsmayıl ərazi uğrunda vuruşmuş, Nizami, Füzuli, Vaqif, Ü.Hacıbəyov, S.Vurğun onu vəsf etmişdir. Azərbaycan dövləti ərazisinin bütövlüyü uğrunda daim mübarizə aparmışdır. Zaman dəyişir, nəsillər bir-birini əvəz edir. Varislik həm də məkanı qoruyub saxlamaqdan, onu gələcək nəsələ verməkdən ibarətdir.

1918-ci ildə Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti ağır idi. Birinci Dünya müharibəsi qurtarmışdı. İri dövlətlər dünyanı yenidən bölüşdürürdü. Çarizmin devrilməsi ilə Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Lakin onların arasında bağlanan ərazi iddiaları kəskin münaqişəyə çevrildi.

Türkiyənin dünya müharibəsində məğlubiyyəti, şimaldan Denikin ağ-qvardiyaçılarının və XI Qızıl Ordunun hücum təhlükəsi, cənubdan İranın anti-azərbaycan siyasəti ölkənin geosiyasi vəziyyəti üçün təhlükə yaradırdı.

Rus hakimiyyəti dövründə Qafqazın digər yerləri kimi Azərbaycan da dövlətin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, qəzalara bölünmüşdür.

Qafqaz Azərbaycanın keçmiş inzibati bölgüsü aşağıdakı şəkildə idi:

1. Bakı quberniyasına Bakı şəhəri, Cavad, Göy-çay, Samaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxil idi.
2. Yelizavetpol quberniyası (Gəncə): bu quberniyaya Cavanşir, Nuxa, Ərəs, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxil idi;
3. İrəvan quberniyasına Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə yeni Bayazid, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxil idi;
4. Tiflis quberniyası: Borçalı, Tiflis, Sığnaq qəzalarının bir hissəsi Azərbaycan ərazisi idi;
5. Zaqatala qəzası;
6. Dağıstan regionunda Kür və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

Dağıstan quberniyasının əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan əraziləri həmişə Azərbaycana birləşmək mövqeyində olmuşdur [1, s.176].

Geosiyasətin əsas istiqamətlərindən biri əhali probleimidir. Əhalinin təhlükəsizliyi, yaşayışı, demoqrafik inkişafı təmin edilməlidir. Qafqazın ən çoxsaylı əhalisi Azərbaycan türkləri idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sənədlərində göstərilir ki, Cənubi Qafqazda 1,6 milyon nəfər gürcü, 1,8 milyon nəfər erməni, 3,3 milyon nəfər müsəlman əhalisi yaşayır. Müsəlmanların 2,7 milyon nəfəri azərbaycanlılardı. Paris sülh konfransında təqdim edilən sənəddə göstərilir ki, azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, dərd və fəlakətlərini uca səslə elan etməyə, hamıya çətdırmağa öyrənməmişlər. Azərbaycanlılar dərini millətlərə və dövlətlərə sığınmadan öz içərilərində görürlər. Azərbaycanın düşmənləri bundan istifadə edib, böhtanlar yağdırırlar.

Lakin Azərbaycan özünün geosiyasi məkanını qoruyarkən bir çox çə-

tinliklərlə qarşılaşdı. Əsas problem Azərbaycanın neft sərvətinə sahib olmaq iddiasına düşən dövlətlərin siyasəti ilə bağlı idi. Almaniya Türkiyə qoşunlarının Bakıya hərəkət etməsinə mane olmağa çalışırdı. Rusiya isə Türkiyə və Azərbaycana qarşı çıxmaq üçün Bakıda çıxarılacaq neftin dördü birini Almaniya vəd edirdi.

Dövlətin siyasi strategiyasında Milli Ordunun yaradılması mühüm problemlərdən biri idi. Müstəqil dövlətin Milli Ordusu yaradılmadan siyasi strategiyanın həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür.

Çarizm dövründə azərbaycanlılar əsgərliyə çağırılmadığı üçün hərbi kadrlar azlıq təşkil edirdi. Çətinliklərə baxmayaraq «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» yaradıldı. Azərbaycan Milli Ordusuna başçılıq general Səmədağa Mehmandarova tapşırılmışdır. General Səmədağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin miavini təyin edilmişdir.

1919-cu ildə 25 min nəfərlik Milli Ordu yaranmışdır. Milli Ordunun köməyi ilə Qarabağda erməni, Lənkəranda bolşevik qiyamı yatırılmış, ölkənin təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Milli Ordu iki mühüm vəzifəni yerinə yetirdi:

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorudu. Milli Ordunu möhkəmləndirmək məqsədilə Baş Qərərgah, Hərbi Şura, Bakı Hərbi General-qubernatorluğu yaradıldı. Parlamentdə hərbi iş haqqında doqquz qanun müzakirə edildi. Parlamentin qərarı ilə büdcənin dördü bir hissəsi ordu quruculuğuna sərf edilirdi. Gəncədə və Bakıda hərbi məktəblər və kurslar açıldı.

F.X.Xoyski Milli Ordunun gücləndirilməsindən bəhs edərkən demişdir: «Heç bir rus partiyası, heç bir Rusiya hökuməti heç vaxt Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanımayacaq və yalnız Qafqaz xalqlarının güclü Ordusu olduğu zaman Moskva bizimlə hesablaşacaq və bizim sərhədlərimizi keçməyəcək [2, s.284].

F.X.Xoyski Qafqazın birgə müdafiəsi siyasətini irəli sürürdü. Bu məqsədlə iyun ayında Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi-müdafiə müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtinə görə, hər hansı tərəf hücumə məruz qalarsa, biri digərinə hərbi yardım etməlidir. Azərbaycan Gürcüstanı neft və neft məhsulları ilə, Gürcüstan isə Azərbaycan Milli Ordusunu hərbi texnika ilə təmin etməyi öhdəsinə götürdü.

Müstəqillik tanındıqdan sonra Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya, Slovakiya ölkələrinin Bakıda konsulluqları açıldı. Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması haqqında qanun qəbul etdi. Bakıda 20-dən çox ölkənin nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi.

Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan ilə səfirlik əlaqələri genişləndi. Bu gün Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması və möhkəmlənməsi üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi siyasi strategiyasının araşdırılması müstəqil döv-

lətin siyasətini yeni sərvətlərlə zənginləşdirir. Azərbaycan Cümhuriyyəti şərqdə ilk dəfə demokratik parlamentli idarəetmə quruculuğunu yaratdı.

Türkiyə siyasətşünası H.Baykara xatirələrində yazır: «Mən Nəsib bəydən soruşdum, hansı dövləti quracaqsınız? Çar quruluşundan imtina edirsiniz, Osmanlı modelini qəbul edin. O, dedi ki, sultanlar da çar kimidir, biz demokratik cəmiyyət quracağıq» (6, s.180).

Azərbaycan Cümhuriyyəti özünün geosiyasi vəziyyətinə uyğun dövlətin xarici siyasət strategiyasını müəyyən etdi. Xarici siyasət strategiyası regional və qlobal dövlətlər sahəsini əhatə edir. Regional sahədə «Qafqaz birliyi» yaradılması, qlobal sahədə isə müstəqilliyin müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınması, beynəlxalq statusa malik olmaq və müqavilələr bağlamaq siyasətini həyata keçirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti milli oyanış, milli özünüdərkətmə əsasında yaranan demokratik dövlətçilik ənənəsinin əsasını qoydu. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranmasının və onun xarici siyasət strategiyasının beynəlxalq və milli əhəmiyyəti vardır.

1918-ci ildə Birinci Dünya müharibəsi basma çatdı. Müharibədə iştirak edənlər qalib və məğlub dövlətlərə bölündü. Qalib dövlətlər dünyanı yenidən bölüsdürdülər. Bu bölgüdə ən ziddiyyətli ərazi Qafqaz idi. Qafqazda Antanta dövlətlərinin mənafeyi toqquşurdu. Yeni müharibə təhlükəsi yarana bilərdi. Lakin onlar müharibədən yorulmuşdular, dinclik istəyirdilər.

Buna görə də yeni müharibədən çəkildilər. Azərbaycan dövlətini «defakto» tanısalər da, onu beynəlxalq aləmdə müdafiə etmədilər. Cənubi Qafqaz Sovet Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi. Sovet dövləti dağıldıqdan sonra dünyanın siyasi quruluşu dəyişdi, yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Beynəlxalq aləm 1918-ci ildəki səhvi təkrar etmədi.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dünya dövlətləri tərəfindən qısa zamanda tanındı və o BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edildi. Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması üçün beynəlxalq siyasi şərait yarandı.

1918-ci ildə dövlətçiliyimiz tarixində ilk dəfə olaraq Xarici işlər nazirliyi yaradılmışdı. 28 may 1918-ci ildən 17 iyun 1918-ci ilə qədər davam edən birinci kabinədə və 17 iyun 1918-ci ildən 7 dekabr 1918-ci ilə qədər davam edən ikinci kabinədə M.H.Hacinski, 6 oktyabr 1918-ci ildə A.M.Topçubaşov, 26 dekabr 1918-ci ildə 14 mart 1919-cu ilə gədər üçüncü kabinədə F.Xoyski, 14 mart 1919-cu ildən 22 dekabr 1919-cu ilə qədər dördüncü kabinədə Y.Cəfərov, 24 mart 1919-cu ildən 30 mart 1920-ci ilə qədər beşinci kabinədə F.Xoyski xarici işlər naziri secilmişlər.

Xarici siyasi strategiya parlamentin qərarı ilə müəyyənləşdirilirdi. Ölkənin xarici siyasi xəttini yüksək intellektual səviyyəyə malik olan adam həyata keçirə bilər. Belə şəxsiyyətlərdən biri hüquqşünas Ə.M.Topçubaşov idi. O, Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinə başçılıq edirdi.

Ə.M.Topçubasov konfransın gedisində müttəfiq dövlətlərin başçıları ilə görüşlər keçirir, Azərbaycanın siyasi mövqeyini bildirirdi. Xarici siyasət sahəsində siyasi təcrübə bu gün də davam etdirilir.

Paris sülh konfransında Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edən dövlətlərdən biri ABŞ idi. Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edən prezident Vilson ölkənin hüquqi statusunun tanınmasına və bütün borclarının danılmasına söz verdi. Tarix ikinci dəfə təkrar olunur. Bu gün də beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın siyasi mənafeyini müdafiə edən dövlətlərdən biri Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Xarici siyasətin tarixi dərslərindən biri də Rusiyaya münasibət məsələsidir. Bir-birinə qarşı vətəndaş müharibəsi aparan general Denikin də, Rusiyanın xarici işlər komissarı Çiçerin də Azərbaycan hökumətinə təzyiqlər edir, notalar göndərirdi.

1920-ci il 28 aprel işğalından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı xarici siyasət strategiyasına son qoyuldu. Xarici siyasi və iqtisadi müqavilələr ləğv edildi. SSRİ yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın Xarici İşlər komissarlığı ləğv edildi. Xarici siyasət məsələləri mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verildi.

Cəmi 23 ay yaşamış AXC dövlətçilik tariximizin şanlı səhifəsində əbədi həkk olunmuşdur. Əsirlərin mücadiləsindən qalib çıxan XX əsrin əvvəllərində müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqı milli birlik əldə etdi. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası demokratik respublikanın ləyaqətli varisi kimi yarımçıq işləri davam etdirir. Xarici siyasətini uğurla davam etdirərək dünya birliyində layiqli yerini tutur və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəal rol oynayır.

Nəticə. Başqa dövlətlər kimi Azərbaycan dünyanın müxtəlif geostrateji məkanında güc məkanı axtarmır. Azərbaycanın güc yeri özünəməxsus coğrafi məkanıdır. Azərbaycan dövləti geosiyasi mənafeyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün sülh, konsensus siyasətini həyata keçirməklə yanaşı müdafiə tədbirləri görür. Dünya siyasətinə çıxmaq üçün dəniz donanmasının yaranması, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Təbii sərvətlərlə zəngin olan Elzas və Lotaringiya Fransa ilə Almaniya arasında baş verən müharibələrin əsas səbəbi idi. I və II Dünya müharibələrində Bakının zəngin resurslarını ələ keçirmək böyük dövlətlərin hərbi strategiyasına daxil idi. Təbii sərvəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə müttəfiqlər arasında ziddiyyət yaradırdı. 1918-ci ildə Almaniya türk qoşun hissələrinin Bakıya daxil olmasına mane olmağa çalışırdı. Təbii sərvəti az olan dövlət isə müstəmləkə əldə etməklə, yaxud əlverişli müqavilələr bağlamaqla geosiyasi mənafeyini təmin edir.

Azərbaycan dövləti özünün təbii sərvətinə sahib olaraq, onu dünya bazarında reallaşdırmaq strategiyasına nail olmuşdur. Azərbaycan qonşu dövlətlərlə xarici strategiyanı həyata keçirərkən geosiyasi cəhətə üstünlük verir.

Unikal geosiyasi məkana malik olan Azərbaycan xalqı özünün həyat mənafeyini təmin edir. Müasir siyasi strategiya konsepsiyalarında yalnız coğrafi məkan deyil, həm də insan geosiyasi amil hesab edilir. Sosial, iqtisadi vəziyyətə görə əhalinin kənar ölkələrə miqrasiyasının güclənməsi ölkənin geosiyasət gücünü zəiflədir. Buna görə də geosiyasətə yalnız coğrafi məkan kimi yox, həm də bu məkanda yaşayan millətin milli ruhu kimi yanaşmaq lazımdır. Milli ruh isə təhsilin, elmin mənimsənilməsi ilə güclənir. Millətin intellekt səviyyəsini, tacir psixologiyası ilə izah etmək düzgün deyildir. Millətin hər bir nəsli yeni nəsillə özünün mənəvi dəyərlərini verməklə coğrafi məkanın və bu məkanda yaranan milli siyasi institutların inkişafını təmin edir. Geosiyasət millətin gələcək inkişafını proqnozlaşdıran konsepsiyadır. Dünyadakı siyasi proseslər dinamik inkişaf edən proseslərdir.

Geosiyasət dünyanın inkişaf məkanı olaraq millətin inkişafının siyasi strategiyasını həyata keçirir. Coğrafi məkanda yaradılan sosial siyasi strukturlar siyasi prosesə uyğun təkmilləşdirilir. Yalnız coğrafi məkana, faydalı qazıntının, yeraltı sərvətin çoxluğuna görə ölkənin gücünü qiymətləndirmək millətin fəallığını aşağı salır. Millət xarici ölkələrin hesabına görə yox, öz intellekt səviyyəsinə görə milli sərvətinə sahiblik etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. – Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur, - 1992.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). - Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur, - 1998.
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. - Bakı: Qanun, - 1993.
4. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. - Bakı: Təknur, - 1990
5. Çəmənəmimli Y.V. Xarici siyasətimiz. - Bakı: Azər nəşr, - 1992.
6. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti. (1918-1920). – Bakı: Azər nəşr - 1993
7. Hüseyinov L. Beynəlxalq hüquq. – Bakı: Qanun, - 2000.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Г.А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

История – это "общественная память" развития, связывающая поколения. Сегодня важно изучать исторический политический опыт АНР для укрепления независимого государства, возникновения национального самосознания, правильной ориентации и реализации внешнеполитической стратегии и независимой Азербайджанской Республики. Основные аспекты внешней политики Азербайджанская Народная Республика изложены в трудах М.А.Расулзаде, А.М.Топчубашова, Ф.Х.Хойского, Ю.В.Чаманзаминли и других политических деятелей.

АНР, являющаяся светской республикой, созданной в сложных политических и

военных условиях, сформировала правовые принципы и традиции, основы нашей государственности и сформировала традиции нашей государственности.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, независимая государства, внешняя политика, политическая стратегия, геополитический фактор.

GEOPOLITICAL FACTOR IN THE FOREIGN POLICY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

G.A.ABBASOVA

SUMMARY

Today, it is important to study and study the historical political experience of the APC for the strengthening of the independent state, the emergence of national self-awareness, the correct orientation of the foreign political strategy, and the implementation of the foreign political strategy of the independent Republic of Azerbaijan. The main aspects of the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic are given in the works of M.A. Rasulzade, A.M. Topchubashov, F.Kh. Khoyski, Y.V. Chamanzaminli and other political figures.

The APC, which is a secular republic created in complex political and military conditions, formed the legal foundations of our statehood and formed our statehood traditions.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, independent states, foreign policy, political strategy, geopolitical factor.

UOT 71.0**Orcid:0000-0001-5906-9588****QABAQCIL ÖLKƏLƏRDƏ VƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT
QULLUĞUNUN İNKİŞAF TARİXİ****Z.Q. ƏSGƏROVA*****Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti***
zaminacahan2012@gmail.com

Elmi məqalədə qabaqcıl ölkələrdə və Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişaf tarixi və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasından bəhs edilir. Dövlət idarəetməsində islahatlar dedikdə elə məqsədyönlü dəyişiklik və təkmilləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində dövlət idarəetməsinin tədricən yeni sistemi qurulmuş olur və ya mövcud sistemdə yeni keyfiyyətlər, yeni əlamətlər meydana çıxır. Dövlət idarəetmə sisteminin inkişafı eyni zamanda qabaqcıl təcrübəyə və müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmalıdır. Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə və onun təkamülünün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə və bu təcrübədən yerli şəraitə uyğun yaradıcılıqla istifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Dövlətçilik tarixi və ənənələri, dövlət qulluğu, dövlət idarəçiliyi, qabaqcıl ölkələrdə dövlət qulluğuna baxış, Azərbaycanda dövlət qulluğu məsələləri.

Giriş: XX əsr Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur. Onun qarşısında dövlət idarəçiliyi sahəsində islahatların davam etdirilməsi və səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin formalaşdırılması durur. Dövlətçilik ölkənin əsas və fundamental dəyəridir. Azərbaycan dövlətçiliyinin mahiyyəti müəyyən mənada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət “suveren, müstəqil, hüquqi, demokratik, dünyəvi” kimi ən vacib xüsusiyyətlərini əks etdirən sözlərlə ifadə olunmuşdur və bu gün praktikada reallaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Dövlət idarəetməsində islahatlar dedikdə elə məqsədyönlü dəyişiklik və təkmilləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində dövlət idarəetməsinin tədricən yeni sistemi qurulmuş olur və ya mövcud sistemdə yeni keyfiyyətlər, yeni əlamətlər meydana çıxır. Dövlət idarəetmə sisteminin

inkışafı eyni zamanda qabaqcıl təcübəyə və müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmalıdır. Dünya təcübəsinin öyrənilməsi səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə və onun təkamülünün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə və bu təcübədən yerli şəraitə uyğun yaradıcılıqla istifadə etməyə imkan verir.

Bir çox ölkələrin təcübəsi göstərir ki, dövlət idarəetməsinin fəaliyyəti yalnız siyasi və inzibati sistem üçün deyil, həm də vətəndaş cəmiyyəti üçün nəzarət edilən, hesabatlı və şəffaf olmalıdır. Dövlətin, onun idarəetmə aparatının fəaliyyəti müasir dövlətin xüsusi institutu olan dövlət qulluğu tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət qulluğu institutunun fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsi dövlət idarəetmə islahatlarının ən vacib istiqamətlərindən biridir. Dövlət qulluğu institutu həm də islahatların strategiya və taktikasının reallaşdırılmasında xüsusi rol oynayan ən mühüm dövlət mexanizmlərindən biridir ki, cəmiyyətin bütün sistemlərinin (siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi) fəaliyyətinin səmərəliliyi, son nəticədə isə hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının real təmin olunması həlledici dərəcədə məhz bu mexanizmdən asılıdır. Dövlət qulluğu dövlətin konstitusiya ilə müəyyən edilmiş məqsədlərini və funksiyalarını reallaşdırmaq üçün vətəndaşların xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyəti, onların bu prosesdə praktiki və peşəkar iştirakıdır. Demokratik cəmiyyətdə ümumbəşəri, milli, sosial və peşəkar dəyərlərin və vətəndaşların maraqlarının əsas ümumiləşdirilmiş forması kimi çıxış edən dövlətin və dövlət aparatının fəaliyyətinin hər bir aspekti dövlət qulluğu ilə bağlıdır. Dövlətin ayrılmaz hissəsi olmaqla dövlət qulluğu müəyyən muxtariyyətə malikdir və müasir dövlət institutları sistemində xüsusi yer tutur.

Səmərəli dövlət qulluğu sisteminin yaradılması cəmiyyətdə pozitiv dəyişikliklərə səbəb olur və yüksəkkeyfiyyətli dövlət xidmətinin göstərilməsini təmin edə bilər. Dövlət qulluğu dövlət idarəçiliyində proqramı məqsədli yanaşmanın tətbiqinin, idarəetmə peşəkarlığının, hüquqi səriştəliliyin, mütəşəkkillilik və nizam-intizamında, səmərəlilik və rasionallığın və s. təmin olunmasına imkan verə bilər ki, bu da Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin tələblərinə uyğundur. Müasir dünyada cərəyan edən qlobal proseslər gedişində müxtəlif ölkələr və xalqlar bir-birinin yalnız elmi-texniki nailiyyətlərini, milli-mədəni dəyərlərini deyil, həm də dövlət idarəçiliyi təcübəsini öyənir və tətbiq edirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlət qulluğunun texniki və təkamülü bu institutun Avropa ölkələrindəki tarixindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Amerika sivilizasiyası qeyri-adi olan tarixi-mədəni, coğrafi və siyasi amillərin qovuşması nəticəsində formalaşmışdır. Azad insanların azad torpaqda “özünü idarəetməsi prinsipi”, “böyük Amerika eksperimenti” adlanan quruluşun əsasını təşkil etdi. ABŞ-in nəhəng qitənin sahil boyunca yerləşən 13 kiçik respublikasının birləşməsi ilə sonradan güclü hökumət maşınına

malik olan dünyanın ən qüdrətli ölkəsinə çevrilməsi tarixdən bizə məlumdur. Amerika dövlətinin yarandığı ilk illərdən (XVIII əsrin II yarısı) XIX əsrin əvvəlində ölkədə məmurluq funksiyasını həyata keçirənlərin sayının ardıcıl olaraq artmasına baxmayaraq, dövlət qulluğu sistemli şəkildə formalaşmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, vəzifələrə “təbii aristokratiya” sıralarından seçilən şəxslər təyin olunurdu; onlar üçün başlıca şərt təhsilli olmaq və cəmiyyətə xidmət prinsipi şəxsi maraqlardan üstün tutmaq idi. ABŞ dövlət qulluğunda 1829-cu ildə Endziy Ceksonun ölkə prezidenti seçilməsi ilə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Cekson demokratiyasının əsasında Amerika dövlət qulluğunu Avropa dövlət qulluğundan fərqləndirən güclü müsbət keyfiyyət də vardır. Bu prinsipial fərq Amerika dövlət qulluğunun ilk növbədə hansısa naməlum “yüksək dövlət maraqlarına” deyil, konkret olaraq hər bir vətəndaşın mənafeyinə yönəldilməsidir. Ceksonun təşəbbüsü ilə yaradılan və nəticədə vətəndaşlar tərəfindən yüksək razılıqla qarşılanan və o dövrdə ən güclü hökumət xidməti kimi formalaşan pensiya xidmətini göstərmək olar. 1833-cü ildə yaradılan pensiya xidməti sistemi müəyyən dövr keçdikdən sonra dünyanın ən iri dövlət departamentlərindən birinə çevrildi. XIX əsrin sonlarında bu departament 6000 işçisi ilə təxminən yarım milyon vətəndaşın pensiya təminatı ilə bağlı məsələləri uğurla həll edirdi. Hazırda Amerika dövləti digər ölkələrlə müqayisədə təsərrüfat işlərinə olduqca az müdaxilə edir. Bunun əsasında spesifik bürokratiyanı yaradan Cekson dövründə formalaşmış Amerika demokratiyasının təbiəti durur. XIX əsrdə ölkələrin sənaye və sosial inkişafının ümumi qanunauyğunluqları ciddi dəyişikliklər tələb edirdi və tədricən ABŞ-da “normal” bəzi aspektlərdə isə qabaqcıl bürokratiya formalaşdı. Dövlət qulluğunda müsbətə doğru əhəmiyyətli dəyişikliklər 1883-cü ildə “Pendeton” qanununun qəbul edilməsi ilə başladı. Bu qanun İngiltərənin ardınca dövlət qulluqçularının (ilk əvvəl yalnız 10 faizinin) test imtahanlarından keçirilməsini və ölkədə (dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq) vahid vəzifə və məvacib sisteminin tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. Pendeton bərabər qanunu “ölkədə müasir dövlət qulluğunun başlanğıcını ifadə edir” [2, 40]. Qanunun qəbul edilməsi ilə Amerika dövlət qulluğunda “merit sistemi”, yəni “nailiyyətlər sistemi”nin tətbiq edilməsinə başlandı.

Amerika inzibati sisteminin təkmilləşdirilməsində böyük xidmətləri olan şəxslərdən biri universitet professoru, sonradan ABŞ prezidenti seçilmiş Vudro Vilsondur. Onun müəllifliyi ilə yazılmış və 1887-ci ildə dərc edilmiş “İnzibatçılığın öyrənilməsi” kitabı Maks Veberi bir çox cəhətlərə görə qabaqcıl və prespektiv inkişafa istiqamətlənən dövlət qulluğunun nəzəri konsepsiyasının əsasını qoymuşdur. Onun nəzəriyyəsinin mərkəzində müasir dövlət qulluğu təcrübəsindən bizə məlum olan formal prinsiplər durur: idarəçiliyin vahidliyi, dəqiq təşkilatı ierarxiya peşəkarlıq (səriştəlilik) və nəzarət idarəçiliyin siyasətdən ayrılması məsələsində o, Maks Veberdən xeyli təm-

kinli idi və daha çox Amerika ənənələrini davam etdirirdi: inzibati və siyasi vəzifələrin fərqli olduğunu qeyd etməklə, o hesab edirdi ki, onlar arasında sərhəd xəttinin çəkilməsi çətindir və bu məsələyə münasibətdə öz fikrini inzibatçıların peşəkarlığının yüksəldilməsinin vacibliyi üzərində tamamlayırdı.

XX əsrdə ABŞ dövlət qulluğu, zəruri tələblərin irəli gələn islahatların həyata keçirilməsi ilə daim təkmilləşməyə doğru inkişaf edirdi. Həmin dövrdə bir sıra yeni qanunlar qəbul edildi. Belə ki, dövlət qulluqçularının siyasi fəaliyyətini bilavasitə məhdudlaşdıran akt 1939-cu ildə Konqres tərəfindən qəbul olunan Hetç qanunu oldu [2, s.41-42]. Bu qanun dövlət qulluqçularına təbliğat və müxtəlif yardımların yığılması vasitəsi ilə istənilən şəkildə seçki kampaniyasında iştirak etməyi, həmçinin xidməti vəzifədən hər hansı siyasi partiyanın xeyrinə çalışmağı qadağan etdi. Qanunun qəbul olunmasında bilavasitə stimül kimi prezident F.Ruzvelt tərəfindən “yeni kurs” çərçivəsində həyata keçirilən federal icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi üzrə tədbirlər oldu. C.Karter federal bürokratiyanın tezliklə və ciddi surətdə yenidən qurulmasını öz siyasətinin başlıca prioritetlərindən biri hesab edir, daim tənqid etməklə onların üzərində siyasi nəzarəti gücləndirməyə çalışırdı. Elə həmin dövrdə 1978-ci ildə dövlət qulluğu haqqında qanun qəbul edildi.

Çoxillik Vaşinqton funksioneri olan C.Buş(ata) bu baxımdan çox indferent idi, artıq bürokratiyanın siyasiləşməsi prosesi ətalət halını almışdı və yalnız öz daxili məntiqinə əsaslanaraq inkişafını davam etdirirdi. 1979-cu ildən ABŞ-da Ali Rəhbərlər xidməti (ARX) fəaliyyət göstərir. Bu qurum həm karyera, həm də siyasi təyinatlar üçün güclü kadr ehtiyatının yaradılmasını, inzibati heyətin işgüzar keyfiyyətlərinin yüksəldilməsini, karyera xidmətləri və siyasi təyinatlar arasındakı gərginliyin azaldılmasını eyni zamanda heyətin idarə edilməsində digər koordinasiya funksiyalarının həyata keçirilməsini təmin edir. 1989-cu ildə məsələyə müasir baxımdan yanaşıaraq dövlət qulluğunda etik normaların islahatı barədə xüsusi qanun qəbul edildi.

Böyük Britaniyada isə ingilis aristokratiyasının fərqləndirici cəhətlərindən biri də onun yüksək vətəndaşlıq norma və prinsiplərinə sadıq olması idi. Britaniya dövlət qulluğunun son yüzillik inkişafına nəzər saldıqda məlum olur ki, XX əsrin ortalarından ölkədə dövlət qulluğu, alman sosioloqu Maks Veberin ifadəsi ilə desək, “keyfiyyət və rasionallıq” baxımından müsbətə doğru irəliləməklə bir növ özünü, nümunəvi kimi bürüzə verməyə başlamışdır. Britaniya dövlət idarəçiliyi ənənəsində aparıcı dövlət qulluqçularının siyasətin formalaşmasını və nazirlərin parlamentə təqdim edəcəkləri sənətlərin hazırlanmasına cəlb olunması təcrübəsindən geniş istifadə edilir. M.Tetçerin dövlət qulluğu sahəsində həyata keçirdiyi islahatlarda ən böyük nailiyyəti olan “Növbəti addımlar” proqramı (1988-ci il) yalnız dövlət idarəçiliyinin

əsas funksiyalarının “quanqo” adlanan müxtəlif agentliklərə verilməsi və dövlət departamentlərinin bölünməsi ilə bitmirdi.

1855-ci ildə dövlət qulluğuna qəbul imtahanlarını təşkil edəcək Dövlət Qulluğu Komissiyasının yaradılması islahat prosesinin başlanmasından xəbər verdi. 1859-cu ildə qəbul olunmuş “Qocalığa görə pensiyaya çıxmaq barədə Qanun” rəsmi şəxslərin Dövlət qulluğu pensiyası almaq hüququna nail olması üçün Komissiyadan şəhadətnamə almaqlarını vacib etdi. Beləliklə, 1968-ci ildə Böyük Britaniyada dövlət qulluğu islahatlarının keçirilməsi üçün yenidən start verildi. Həmin ildə Fulton komissiyası tərəfindən parlamentə təqdim olunan məruzədə ətalətdə olan dövlət qulluğu sisteminin dəyişən sosial və texnoloji şəraitə uyğun gəlməməsi barədə tezislər açıqlanırdı. Fultonun tövsiyələrində İngiltərə dövlət qulluğuna Amerika modelinin tətbiq edilməsi və beləliklə, məmurların siniflərə bölünməsinin ləğv edilməsi təklif olunurdu. M.Tetçer hökuməti dövlət qulluğunun fəaliyyət xarakterini və strukturunu qismən bazar prinsipləri istiqamətində dəyişdirilməsinə səy göstərdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün M.Tetçer hökuməti tərəfindən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilirdi:

1. Bütün dövlət strukturlarının iki kateqoriyaya – siyasətin formalaşma mərkəzlərinə və bu mərkəzlərin qərarlarını icra edən ərazi xidmətlərinə bölünməsi;

2. Qərarları icra edən xidmətlərin agentlərə (hətta onların özəlləşdirilməsi yolu ilə) çevrilməsi.

Böyük Britaniya dövlət qulluğunun müasir strukturuna nəzər salmaq. Hökumət öz aparat strukturunda nazirlikləri, müxtəlif agentlikləri birləşdirir. Dövlət baxımından vacib və əhəmiyyətli siyasi qərarların qəbul edilməsi üzərində fəaliyyət göstərən qulluqçular onun yuxarı beş pilləsində yerləşir və dövlət qulluqçularının ümumi sayının bir faizinə qədərini təşkil edirlər.

Dövlət konsepsiyasının yaradılmasında Fransada hələ qədim dövrlərdən ciddi mərkəzləşmə prinsiplərinə üstünlük verilir. Ölkənin səmərəli qaydada paytaxtdan idarə edilməsinin əsas prinsiplərini orta əsrlər dövrünün fransız qanunvericiləri nümunə olaraq Qədim Roma İmperiyasına xas olan quruluş modelindən götürmüşdülər. Güclü mərkəzləşmiş hökumətin yaradılması XVII əsrdə XIV Lüdovikin hakimiyyəti illərində baş tutur [2, s.62]. Sonradan A.Tokvilin qeyd etdiyi kimi Böyük fransız inqilabı mərkəzləşmə meyillərinin inkişafına yeni təkan verdi. Fransa dövlət qulluğu sistemi 3 əsrdən artıq dövr ərzində mahiyyətcə qapalı özünəməxsus ierarxiya və tabeçilik prinsiplərini əks etdirən ciddi inzibatçılıq qaydalarına riayət olunması əsasında qurulan, eyni zamanda güclü mərkəzləşməyə meyilli bir sistem kimi özünü göstərir. Struktur olduqca mürəkkəbdir; Fransa məmurları 4 kateqoriyaya bölünür: A, B, C və D. Hər kateqoriyanın özünəməxsus səlahiyyət dairəsi, ierarxiya səviyyəsi və müvafiq olaraq icra funksiyaları bölgü ilə müəyyənləşir. Fransada

dövlət qulluğuna girməklə vətəndaşların bərabərhüquq prinsipinə əməl olunması müsabiqə vasitəsilə həyata keçirilir.

Almaniya bürokratik ənənələrlə zəngin ölkədir. Alman məmurluğunun yaranması və formalaşması Prussiya tarixi dövrünə bağlıdır. Həmin vaxtlarda onun keçirdiyi islahat nəticəsində dövlət qulluğu və bu qulluğa qəbul məsələləri müəyyən sistem şəklində düşdü. Məmurlar, əsasən, zabıt sıralarından seçilirdilər və onlar da hərbiyədəki qaydalara uyğun olaraq əmrlər düşünmədən yerinə yetirirdilər. 1873-cü ildə Alman imperiyasının formalaşması başa çatdıqdan sonra məmurluq haqqında birinci olaraq imperiya qanunu qəbul edildi. Almaniya məmurluq tarixində alman bürokratiyası üçün spesifik olan “siyasi” və “fəxri” məmurluq anlayışları mövcuddur. 1933-cü ildə Almaniyada faşistlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə inzibati məhkəmələr sistemi ləğv edildi. Faşizmin məhv edilməsi ilə, Almaniyada inzibati məhkəmələr sistemi yenidən bərpa olundu. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə dövlət qulluğu haqqındakı qanunda (1953-cü il) “sədaqət” prinsipinin Veymar variantı yenidən bərpa olundu. Müasir dövrdə Almaniyada digər qərb ölkələrində olduğu kimi dövlət qulluğunun modernləşdirilməsi prosesi davam etməkdədir. Dövlət qulluğunun təkmilləşməsi sahəsində, xüsusilə İngiltərə modelinə oxşar variantların axtarışına başlanmışdır və bu meyillər son zamanlar artmaqdadır.

Rusiyada dövlət qulluğunun dərin tarixi kökləri vardır. Qədim dövr Rusiyasında dövlət idarəçiliyi və dövlət qulluğu hərbi strukturla qarşılıqlı əlaqəli olması ilə yanaşı vassallıq prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Feodalizm dövründə hər bir knyazlıq müstəqil ərazi vahidi kimi idarə olunurdu. Knyazlığın idarə olunmasına inzibatçılıq, hərbiçilik, maliyyəçilər və digər işçilər cəlb olunurdu. Dövlət qulluğunda irsilik normalarına üstünlük verilir, aristokrat ailələrinin qrup şəklində böyük klanları meydana gəlir. Rusiya bürokratiyasının ali təbəqəsi XVIII əsrin əvvəllərindən bu normalar əsasında fəaliyyət göstərirdi. I Pyotrun islahatlarının və “Qulluq dərəcələri cədvəlin” də edilmiş dəyişikliklər və əlavələrin həyata keçirilməsi ilə bütün XVIII əsr boyu Rusiya dövlət qulluğu ənənələri zənginləşmişdir. XIX əsrdə Rusiyanın ən dərin analitiklərindən biri olan B.N.Çiçerin belə qeyd etmişdir: “Bürokratiya təcrübəli insanlara yaxşı hakimiyyət aləti verə bilər” [2, s.94]. XIX əsrin 40-cü illərində Nikolay rütbə sistemində köklü dəyişikliklər etmək fikrinə düşdü. Rusiya dövlət qulluğunda daha mühüm dəyişikliklər II Aleksandrın liberal islahatları dövründə həyata keçirilirdi. XX əsrin əvvəllərində II Nikolayın çarlığı dövründə dövlət qulluğunun islahatları yönündə yeni dalğa başladı. İslahatların təşəbbüskarı o dövrün geniş təhsilli və təcrübəli xadimi olan S.Y.Vitte idi.

O dövrün statistikasına əsasən 1921-ci ildə Sovet Rusiyasında məmur-
lar 5.7 min nəfər təşkil edirdi, əhalinin sayı isə 61 min nəfər idi. **SSRİ**-nin

yaradılması və formalaşması ilə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bünövrəsi qoyulmuş dövlət idarəçiliyinin əsas mənfi xüsusiyyətləri daha da möhkəmləndi. Bütün hakimiyyət rəhbərin (hakim Kommunist Partiyası liderinin) əlində cəmləndi. Stalinin ölümü ilə Sovet bürokratiyasının prinsiplərində bir çox dəyişikliklər baş verdi. 80-ci illərin ortalarına doğru ölkədə bütün sahələri (iqtisadi, sosial-siyasi, mənəvi, hakimiyyət və idarəetmə) əhatə edən dərin böhran yetişirdi. M.C.Qorbaçovun islahatlar kursu “yenidənqurma” SSRİ-nin dağılmasına və suveren, müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxartdı.

Çin dövlət qulluğu hələ qədim dövrlərdən sistemli şəkildə möhkəm bünövrə üzərində qurulmuşdur. Qədim Çində məmurluq arzusunda olanlar çox idi. Namizədlər hərtərəfli yoxlamalardan sonra imtahanlardan da keçməli idilər. XX əsrin əvvəllərində Çin dövlət qulluğunun səmərəliliyi xeyli aşağı düşdü. XX əsrin 70-ci illərində Çin dövlət qulluğu dəfələrlə qurulmuş və dağıdılmışdır; Buna səbəb çoxsaylı müharibələr və Mao Dze Dunun keçirdiyi “mədəni inqilab” da daxil olmaqla inqilablar idi.

Çində müasir dövlət qulluğunun normativ hüquqi bazası 1993-cü ildə hökumət tərəfindən qəbul edilmiş “Dövlət qulluqçuları haqqında müvəqqəti əsasnamə” ilə yaradılmışdır. Həmin əsasnamə 1 oktyabr 1993-cü ildən qüvvəyə mindi və 1994-cü ildən onun həyata keçirilməsinə başlandı. Əsanamə 18 fəsildən və 83 maddədən ibarətdir. Dövlət qulluqçularının ştata götürülməsi ilə bağlı bütün məsələlər və bəzi təşkilati xarakterli digər məsələlər xüsusi qanunlar və fərmanlarla tənzimlənir.

Dövlət qulluğuna girmək və vəzifədə irəli çəkilmək qaydaları da, bir çox digər məsələlər kimi “Dövlət qulluqçuları haqqında müvəqqəti əsasnamə” ilə tənzimlənir. Dövlət qulluqçusunun daha yüksək vəzifəyə irəli çəkilməsində ilk növbədə onun işgüzar və mənəvi keyfiyyətləri, bilik və bacarığı, işdə konkret nailiyyətləri əsas götürülür. Çin xüsusi qanunlarla müxtəlif vəzifəli və kateqoriyalı dövlət qulluqçuları üçün müxtəlif yaş senzi müəyyən edilir. Çin Xalq Respublikasının Konstitusiyasında (maddə 89) göstərilir ki, mülki inzibatçılıq orqanlarının işinə ümumi rəhbərlik edilməsi və idarə olunması məsələləri Dövlət Şurasının səlahiyyətinə verilir. Ölkənin sosial iqtisadi inkişafının sürətlənməsi və eyni zamanda Çinin dünya miqyasında potensialının və qüdrətinin artması ölkədə dövlət qulluğunun təkmilləşməsi tələblərini gündəliyə çıxarır. Çində peşəkar dövlət qulluqçularının hazırlanmasında və kadrların yetişdirilməsində başlıca vəzifəni Dövlət İnzibatçılıq İnstitutu, regional və yerli inzibatçılıq institutları həyata keçirirlər.

Azərbaycanda dövlət qulluğunun müasir vəziyyətini dərk etmək üçün onun tarixi ənənələrinə, qədim dövrlərdə yaranan dövlətçiliyə və idarəçilik üsullarına, məmurluq təcrübəsinə və bütövlükdə bunların təkamülünə nəzər yetirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan hələ qədim dövrlərdən öz təbii sərvətlərinə və geostrateji mövqeyinə görə bir çox qüdrətli dövlətlərin işğalları və təzyiqləri ilə üzləşməli olurdu. Məşhur tarixçilərin bir çoxunun elmi axtarışlarında bu ərazidə müxtəlif dövrlərdə mövcud olan dövlətlərin yaranması, inkişafı və süqutu barəsində Azərbaycan dövlətçiliyinin öyrənilməsinə həsr edilmiş kifayət qədər əhəmiyyətli və eyni zamanda maraqlı məlumatlar verilmişdir.

X əsrdən başlayaraq bu ərazidə mövcud olan dövlətlərin idarə olunması islam dövlətçilik formaları və prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Bu qaydalar ərəb xilafəti dövründən XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalnadək hökm sürürdü. Dövlətçilik tarixi və dövlətçilik məsələlərinə dair mənbələr sırasında orta əsrlər dövründə yayılmış klassik əsərlər kimi Xacə Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərini, XIII-cü əsrin böyük filosofu və astronomu Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərini və digərlərini göstərmək olar. Bu əsərlər Şərqi qədim dövlətçilik ənənələri əsasında yayılmış dərin fəlsəfi tədqiqatlar olaraq bu gün də öz tarixi əhəmiyyətini itirməmişdir və dövlətin idarə olunması, o cümlədən dövlət qulluqçularının səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə tövsiyələrdən və mükəmməl məlumatlardan ibarətdir. Nizami Gəncəvinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Kazımbəyovun, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsən bəy Zərdəbinin, Əli bəy Hüseynzadənin, Nəriman Nərimanovun və başqalarının dövlətçiliyə dair fikirləri müəyyən elmi əsərlərdə qismən də olsa təhlil olunmuşdur. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın da daxil olduğu Səlcuqlar dövlətində otuz il (30) vəzirlik etmiş, əslində isə ölkəni idarə etmiş Nizamülmülkün 1091-ci ildə Səlcuq sultanı Məlik Şahın (1072-1092) tapşırığı ilə yazdığı “Siyasətnamə” əsərində ölkədə sabitlik və əmin-amanlığın yaradılması onun iqtisadi inkişafının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir [5, s.12].

Əsərin əsas ideyası belə bir fikirdə öz əksini tapır: “Xalqın dühası şahın dühası ilə birləşdikdə ölkə möhkəmlənər, günü-gündən inkişaf edər”. XI əsrin ilk yüzilliyindən bu günə qədər nəinki Şərqi aləmində, eləcə də bütün dünyada ən populyar əsərlərdən biri olan “Qobusnamə” əsərində də insanın, o cümlədən saray məmurlarının mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri barədə çox faydalı fikirlər deyilmişdir.

İslamda dövlət idarəçiliyinin və dövlət qulluğunun təşkili ilə yanaşı, eyni zamanda vəzifəli şəxslərin xüsusiyyətləri barədə də aparılan tədqiqatlar böyük maraq doğurur. Bu cəhətdən İsa Məhəmməd Salih Ər-Reysin “İslam idarəetməsi və şəriətdə ona nəzarət üsulları” kitabı diqqəti cəlb edir.

Kitabın “İslam idarəetmə sistemində dövlət vəzifəsi və vəzifəli şəxslərin hüquqları” bölməsində göstərilir ki, “dövlət vəzifəsi” məfhumu geniş mənə daşıyır və müsəlmanların xəlifəsindən başlayaraq ən aşağı vəzifəyə qədər bütün vəzifələri əhatə edir [7]. Dövlətin idarə olunması prinsipləri və

qaydaları haqqında çox qiymətli əsərlərdən biri də orta əsrlərin tanınmış filosofu və alimi Xacər Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəridir.

Dövlətin yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bildiyini göstərən müəllif ədalətin birinci şərtini -xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılmasında görür. Tusiyə görə cəmiyyət arasındakı uyğunluq dörd sinfin qarşılıqlı müvafiqliyində olar: birinci sinfi o, qələm əhli adlandırır, ikinci sinif ünsür – qılınc əhlidir ki, dünyanın nizam-intizam, onların varlığı ilə bağlıdır. Üçüncüsü muamilə əhlidir. Bunlar tacirlər, sənətkarlar, bac xərac toplayanlardır. Dördüncüsü, ziraət (əkin, biçin) əhlidir ki, bunların əməyi olmadan insanın yaşaması mümkün deyildir. Bunların arasındakı nisbət pozularsa cəmiyyətdəki işlərin müvazinəti də pozular, daha sonra ədalətin birinci şərti, onun fikrincə, şəhər əhalisinin vəziyyətinə və təbiətinə diqqət verilməsidir.

Ədalətin ikinci şərti isə hər sinif arasında uyğunluq yaratdıqdan və hər adamın ləyaqət ilə istedadına görə rütbə verdikdən sonra, onlar arasında olan ümumi gəlirin mühafizə edilməsidir [6, s.10]. Ərəb xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan IX-XI əsrlərdə yaranan feodal dövlətlərinin Şirvanşahlar, Şəddadilər, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər dövründə idarəetmə sistemi feodal münasibətlərinə əsaslanırdı. Ondan sonra Səlcuq türklərinin hakimiyyəti altına keçən Azərbaycanda XII əsrin əvvəllərində daha bir güclü dövlət Atabəylər dövləti (1136-1225) yaranmışdı.

Azərbaycanın orta əsrlərdə mövcud olan dövlətlərində dövlət quruluşu və idarə sisteminin tarixi də böyük maraq doğurur. Hülakilər dövlətində ölkənin ali orqanı qurultay hesab olunur. Mərkəzi divanlar vəzirlər tərəfindən idarə olunurdu.

Paytaxtı Təbriz olan və Azərbaycanın cənub vilayətlərini əhatə edən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri bilavasitə padşahın və ya sultanın özü, onun mənəb sahibləri tərəfindən idarə edilirdi. Bu iki dövlətin hökmdarları padşah titulu daşımışlar.

Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərindən sonra Azərbaycan ərazisində mühüm yer tutan Səfəvi dövləti quruluş etibarını onların ənənələrini davam etdirirdi. Dövlətin başında şah dururdu, onun yanında məşvərətçi səslə dövlət aparatında yüksək mövqə tutan şəxslərdən və Azərbaycan tayfalarını ən nüfuzlu əmirlərdən ibarət Dövlət Şurası-Ali-Məclis fəaliyyət göstərirdi. Bu şura 12 nəfərdən ibarət idi. Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi şah canişinləri-bəylərbəyliklər tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölünmüşdür. Azərbaycanın XVIII əsrdə mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti ilə tanış olduqda, bu dövrdə ölkənin ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanması və bu xanlıqların öz aralarında tez-tez müharibələr aparılmasının şahidi oluruq. Azərbaycanda dövlət qulluğunun keçmişinə nəzər salarkən XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyanın işğalı altına düşdükdən sonra tamamilə yeni bir mərhələ başladığını görürük. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən zəbt edilən xanlıqlar ilk

vaxtlar əvvəlki idarə sistemlərini saxlasalar da get-gedə müstəqil hərəkət etmək imkanlarını tamamilə itirir, Rusiya generallarının tətbiq etdiyi komendant üsul-idarəsinə keçirdilər. Rusiya dövlətində dövlət qulluğunun tarixi zəngindir və bəzi rus alimlərinin iddia etdiklərinə görə, inqilaba qədərki Rusiyada dövlət qulluğu mükəmməl və təsirli olub, öz peşəkarlığı və səriştəliliyi cəhətdən Avropaya uyğunlaşdırılmışdı və Rusiyanın dövlət məmurları özlərinin Avropa həmkarları ilə rəqabət apara bilirdilər.

Azərbaycan cəmiyyətinin yüksək dairələrinin nümayəndələri çar hökumətindən bəzi siyasi güzəştlər almağa, o cümlədən özünüidarə orqanlarında milli burjuaziyanın iştirakına qoyulan məhdudiyyətləri ləğv etməyə ciddi səy göstərirdilər. 1918-ci il mayın 28-də Zaqafqaziya Demokratik Respublikası ləğv edilərək Tiflisdə (Gürcüstanın, Ermənistanın və Azərbaycanın) istiqlalıyyəti elan edildi. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş AXC dövründə tamamilə yeni idarə üsulu yarandı. Şərqdə ilk parlamentli Respublika olan AXC dövlətin idarə olunmasının ən ali prinsiplərini tətbiq etmiş və nümunəvi idarəetmə forması yaratmışdır.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet idarəetmə formasının tətbiqi ilə diktatura rejimi yarandı. 1923-1924-cü illərdə N.Nərimanov Sovet Rusiyasının onları aldatdığını dərk etdi və Azərbaycanın düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün partiyanın Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosuna V.İ.Leninə və İ.Stalinə məktublarla müraciət etməyə başladı. Nərimanovun son illərə qədər Azərbaycan ictimaiyyətindən gizli saxlanılan "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlı məktubunda faktlar göstərilirdi. Nəriman Nərimanov həmin mətubunda göstərirdi ki, Mikoyan, Mirzoyan, Sarkis, Orconikidze kimi üzdənirəq partiya xadimlərinin yeritdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycanlı kadrlar dövlət idarələrində qulluğa yaxın buraxılmırlar. Məsələn, 1974-cü ildə Bakı Sovetinin 500 nəfər üzvündən cəmi 200 nəfəri azərbaycanlıdır, Rəyasət Heyətində isə 10 nəfərdən 2-si, işlər idarəsində 26 nəfərdən 4-ü, kommunal təsərrüfat idarəsində 450 nəfərdən 20-si, su təchizatı şöbəsində 10 nəfərdən 1-i, səhiyyə şöbəsində 40 nəfərdən 2-si azərbaycanlıdır. Statistika şöbəsində 1 nəfərdə olsa azərbaycanlı yox idi, Xalq Təhsili şöbəsində 60 nəfərdən yalnız 7-si azərbaycanlı idi.

1923-1932-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyində heç vaxt birinci şəxs azərbaycanlı olmaması və S.M.Kirov kimi adamların respublikaya rəhbərlik etməsi nəticəsində milli kadrların sıxışdırılması davam edirdi. 1930-cu illərdə Azərbaycanda məhv edilən 300 mindən çox insanın əksəriyyəti ziyalılar idi. Həmin dövrdə 20 xalq komissarı, 52 rayon partiya komitəsi katibi, 34 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 8 professor güllələnmiş və ya sürgün edilmişdi. Azərbaycandakı rəhbər vəzifələrdə ermənilərin geniş təşkil olunması o zaman ki, respublika rəhbərliyinin bağışlanılmaz səhvlərindən idi. Məsələn, 51 rayonun 38-də daxili işlər şöbələrinin rəis-

ləri erməni idi. Azərbaycan dövlət idarəçiliyində çalışan milli kadrların artması 50-ci illərdən sonra bir qədər yaxşılaşsa da, hələ də mərkəzin təsiri ilə burada qeyri-azərbaycanlılar rəhbər vəzifələrdə üstünlük təşkil edirdilər [6, s.35].

1969-cu ildə Cənab H.Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin rəhbərliyinə gəldikdən sonra bu sahədə ciddi işlər görülmüş, Azərbaycanda bir sıra yeni ali məktəblər açılmış, 1970-ci illərdə 3500-dən çox azərbaycanlı gənc keçmiş SSRİ-nin 170-dən çox aparıcı ali məktəblərinə təhsil almağına göndərilmiş, respublikaya hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün C.Naxçıvanski adına hərbi təhsil məktəbi açılmışdır. Xalq təsərrüfatında çalışan qulluqçuların sayı 1922-ci ildə 39 min, 1940-ci ildə 161 min, 1960-ci ildə 243 min, 1965-ci ildə 331 min, 1970-ci ildə 417 min, 1975-ci ildə 482 min, 1980-ci ildə 568 min, 1981-ci ildə isə 590 min nəfər olmuşdur.

Azərbaycanda dövlət qulluğunun müstəqillikdən əvvəlki dövrünün təhlili göstərir ki, bu sahədə müəyyən ənənələr və praktika formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlər Ulu öndər H.Əliyevin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra əldə edilmişdir. Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövlət idarəetmə sistemində də köklü islahatlar aparılmasını tələb etdiyindən Respublika Prezidentinin 1998-ci il 29 dekabr tarixli fərman ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət idarəçilik sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Ulu öndər H.Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanıb ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyadan sonra respublikanın, demək olar ki, bütün normativ hüquqi aktları yenidən qəbul edilmişdir. Bunlardan biri də 2000-ci il iyulun 21-də təsdiq edilmiş “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Bu qanunda Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq konkret surətdə bilavasitə dövlət qulluğu və dövlət qulluqçusu məfhumlarının nədən ibarət olduğu açıb göstərilmiş və dövlət qulluqçusunun hüquq və vəzifələri qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir.

Nəticə: Dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin yaradılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində Ümummilli liderimiz H.Əliyevin gördüyü misilsiz işləri onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev tərəfindən ardıcıl davam etdirilir və “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunun tam güc ilə işləməsi üçün real tədbirlər görülür. Dövlət qulluğu ilə əlaqədar qanunvericilik bazası günü-gündən təkmilləşdirilir. Azərbaycanda dövlət qulluğuna dair bütün normativ hüquqi aktların hazırlanmasında dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən istifadə olunmuş, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Avropa İttifaqının Dövlət Qulluğu sahəsində islahatların həyata keçirilməsi üzrə TACIS (Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki

Yardım-Avropa ittifaqının MDB ölkələrində islahatların sürətləndirilməsinə yardım məqsədi ilə həyata keçirdiyi proqram, proqram MDB ölkələrinə ötürülməsi üçün qrantlar verir) layihəsi çərçivəsində əməkdaşlığın böyük koməyi olmuşdur. Həmin layihənin dəstəyi ilə “Dövlət qulluğu məsələlərinə dair normativ hüquqi aktlar kitabı ilk dəfə kütləvi tirajla çap edilərək respublikanın bütün dövlət və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına paylanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. - Bakı, 1998.
2. Çobanov R. Azərbaycanda müasir dövlət qulluğu modeli axtarışı. - Bakı, - 2004, s. 40-41-42-62-94-97-116.
3. Qobusnamə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, - 1989.
4. İsmayılov S. “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, fevral, 2004, №72, s.10-80-92
5. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk “Siyasətnamə”. – Bakı: Elm, - 1987, - s. 12.
6. İsmayılov S. Azərbaycanda dövlət qulluğu ənənələri və onun müasir durumu. – Bakı, - 2004, - s. 356; s. 10-35.
7. Mustafayev R. Azərbaycan dövlətçiliyi: Özümüzü və dünyanı dərk etmə yolunda, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. - Bakı, - 1995.
8. Azərbaycan XX əsrdə. II hissə, Statistika Komitəsi. – Bakı: Səda, - 2001.
9. İsmayılov Ş. Azərbaycan dövlət qulluğu və yeni əsrin tələbləri. - Bakı, - 2004.
10. Dövlət qulluğu məsələlərinə dair normativ hüquqi aktlar. - Bakı, - 2003.
11. Qəndilov S.T. Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi, H.Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. - Bakı, - 2003.
12. Azdov E. Dövlət idarəetməsində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər. - Bakı, - 2005.
13. H.Əliyevin Azərbaycanda dövlət qurucusunun banisidir (mühazirələr toplusu). - Bakı, 2017.
14. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, - 2001.
15. Azərbaycan Respublikası prezidentinin işlər idarəsi. Prezident kitabxanası Dövlət qulluğu (sənədlər toplusu). - Bakı, - 2018.
16. Dövlət qulluğu haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə “Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. - Bakı, - 2018.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В ВЕДУЩИХ СТРАНАХ И АЗЕРБАЙДЖАНЕ (ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН)

З.К.АСГАРОВА

РЕЗЮМЕ

Закон Азербайджанской Республики «О государственной службе» является важным государственным документом. В новом веке она служит управлению нашей страной, дальнейшему укреплению нашей независимости, кадровой политике, обеспечивающей повышение благосостояния граждан страны, определению места государственных служащих в обществе, их прав и обязанностей. В каждой стране свой подход к организации государственной службы, подготовке государственных служащих. Оно

возникает из национального менталитета, культуры, истории, традиций, политического строя и многих других факторов этой страны.

Под руководством президента Гейдара Алиева Азербайджанская Республика присоединяется к международным договорам и конвенциям с целью совершенствования законодательства правового государства и стать достойным членом мировой цивилизации. Чтобы обеспечить светлое будущее своих граждан, Президент продолжает успешно работать во всех сферах жизни, в том числе и в государственном строительстве.

Ключевые слова: история и традиции государственности, государственная служба, государственное управление, взгляд на государственную службу в развитых странах, проблемы государственной службы в Азербайджане.

HISTORY OF CIVIL SERVICE DEVELOPMENT IN LEADING COUNTRIES AND AZERBAIJAN (PROVIDING CITIZENS' RIGHTS AND FREEDOMS)

Z.Q.ASGAROVA

SUMMARY

The Law of the Republic of Azerbaijan "On civil service" is an important state document. In the new century, it serves the management of our country, the further strengthening of our independence, the staffing policy that ensures the improvement of the welfare of ordinary citizens, the precise definition of the place of civil servants in society, their rights and duties. Each country has its own approach to organizing civil service, preparing civil servants. It arises from the national mentality, culture, history, traditions, political system and many other factors of that country

Under the leadership of Mr. Aliyev The Republic of Azerbaijan joins international treaties and conventions to improve the legislation of the legal state and become a worthy member of world civilization. In order to ensure the bright future of its citizens, the President continues to work successfully in all spheres of life, including state building.

Keywords: Statehood history and traditions, civil service, public administration, civil service in leading countries, civil service issues in Azerbaijan.

PEDAQOGİKA**UOT 378****FRANSADA ALİ KİTABXANAÇILIQ TƏHSİLİNİN
İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ****N.Z.HÜSEYNOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
nubar.huseynova@mail.ru

Kitabxanaçılıq fakültələrində aparılan tədris proqramları günümüzün şərtlərinə görə dəyişərək inkişaf etməkdədir. Məqalədə Fransada ali kitabxanaçılıq təhsilinin inkişaf perspektivləri geniş şəkildə tədqiq olunmuş, kitabxanaçılıq fakültələrinin tədris proqramları araşdırılmış, bu fakültələrin gələcəkdəki hədəfləri müzakirə olunmuşdur.

Açar sözlər: Kitabxanaçılıq təhsili, kitabxanaçılıq kursları, ixtisas, dərslər

Avropada iqtisadi və təhsil səviyyəsinə görə fərqlənən dövlətlərdən biri olan Fransada XIX əsrdə ənənəvi kitabxanaçılıq təhsili formalaşmağa başlamış, artıq 1990-cı illərin sonlarında akademik ixtisas olaraq informasiya təhsilinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq II Dünya müharibəsindən sonra qısa müddətdə formalaşan Fransa ali kitabxanaçılıq təhsili 1974-cü ildən “İnformatika və kommunikasiya” adlandırılması ilə daha da inkişaf etmişdir.

Fransada Kitabxanaçılıq və informasiya elminin əsası Pol Otle və Anri Lafonte tərəfindən qoyulmuşdur. İlk ali kitabxanaçılıq təhsili 1923-cü ildə yaradılan “Paris Kitabxanaçılıq Məktəbi”ndə qoyulsa da, məktəb uzunömürlü olmamış, 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərə bilmişdir. Daha sonra 1963-cü ildə Milli kitabxanaçılıq məktəbi – ENSB (*Ecole nationale supérieure des bibliothèques*) yaradılmış, 1992-ci ildə adı dəyişdirilərək “Kitabxanaçılıq və İnformasiya” – ENSSİB (*École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques*) olaraq fəaliyyətini davam etdirmişdir [1, s.1].

Bəhs etdiyimiz dövrdə kitabxana-informasiya fəaliyyətində əldə edilən nəliyyətlər kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafının nəticəsi olmuşdur. Bu dövrdə kitabxanaçılıq təhsili verən elmi müəssisələrin sayı dinamik olaraq artmış,

təhsildə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçirilmişdir. 1979-cu ildə kitabxanaçılıq təhsili verən digər bir müəssisə olan “Milli irsin mühafizəsi və arxiv” – ENC (*Ecole nationale des chartes*) məktəbinin yaradılması ölkənin kitabxanaçılıq-informasiya elminin və təhsilinin inkişafını sürətləndirən addımlardan biri olmuşdur.

Hazırda Fransada ali kitabxana-informasiya təhsil sistemi digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq qısamüddətli və uzunmüddətli olaraq iki yerə bölünür. Qısamüddətli təhsil 2 il olmaqla müəyyən ixtisas təlimlərini özündə birləşdirir və orta səviyyəli mütəxəssis olmaq imkanı verir. Uzunmüddətli təhsil isə 4-5 illik tam kurs şəklində aparılır və tələbələrə gələcəkdə yüksək vəzifələri tutmaq və doktorantura dərəcəsinə almaq üçün geniş şərait yaradır [3, s.3].

Fransada kitabxana-informasiya mütəxəssisləri üçün kolleci bitirdikdən sonra ali təhsil almaq iki yolla mümkündür: 1) Ali texnologiya təhsili olan – DUT diplomunu almaq üçün ixtisasın təlim kursu, 2) Ali elmi-texniki təhsil haqqında diplom olan – DEUST alınması üçün aparılan təlim kursu. Hər iki kursda təhsil nəzəri və təcrübi şəkildə həyata keçirilir.

DUT diplomunu almaq üçün keçirilən ikiillik ixtisas təlimlərində tələbələr texnologiya təhsilini ümumi şəkildə mənimsəyirlər. DUT diplomunun alınması üçün tədris proqramında 1620, DEUST diplomunda isə yalnız 1200 mühazirə saati nəzərdə tutulmuşdur. Bu kursları bitirənlər həmçinin qısa müddətdə işə düzəlmək imkanı da əldə edirlər.

Informasiya və texnologiya sahəsində DUT almaq üçün 4 ixtisas üzrə bilik verilməkdədir;

- Müəssisəni idarəetmə;
- Müəssisələrin sənədləşdirilməsi;
- Kitabşünaslıq;
- Reklam.

İkiillik kurslardan başqa burada tələbələrin hazırlığı üçün birillik “Xüsusi il” adlanan təlim kursları da mövcuddur.

“Müəssisələrin sənədləşdirilməsi” ixtisası Fransada 14 texnologiya institutunda tədris olunur və tədris olunan fənlər 5 tədris blokunda öz əksini tapmışdır:

1) Ümumi mədəniyyət – burada “Müasir müəssisənin idarə edilməsi üçün iqtisadiyyat”, “Hüquq”, “İctimai elmlər”, “Müasir tarix” və “Geosiyasət” kimi fənlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur;

2) Nitq mədəniyyəti və kommunikasiya – xarici dillər, yazı və şifahi fikrin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulan tədqiqat kursu;

3) İşin peşəkar metodları – elmi axtarış, emal və informasiyanın yayılması, ehtiyacların analizi, sistemlər və internet kimi tədris fənlər;

4) Sənədli informatika – bu blok məlumat bazalarının yaradılması, proqram təminatı kimi fənləri özündə birləşdirir;

5) Yeni texnologiyalar – təşkilati və informasiyalaşdırılmış kompüter və telekommunikasiya texnologiyaları, stolüstü nəşriyyat sistemi.

Tədris kursu ünsiyyət saxlamaq bacarığı, peşəkar metodlara yiyələnmək və layihələrin yaradılması və inkişafı kimi bacarıqlara yönəldilmişdir. Tədrisin birinci ilində fənlər fakültativ və məcburi olaraq iki yerə bölünür və 2 həftədən 4 həftəyə qədər olan bir müddətdə təcrübə keçmək nəzərdə tutulur. İkinci kursda isə təcrübə keçmək məcburi olmaqla yanaşı, eyni zamanda minimum 10 həftə davam edən diplom işinin yazılması da tədris planında öz əksini tapmışdır.

Fransada texnologiya institutlara daxilolma prosesi uzun olmasına baxmayaraq çox da çətin deyil, məsələn, tədris olunduğu illərdən başlayaraq ilk 5 il ərzində kitabxana-informasiya təhsili üzrə Parisdə 28 yerə 150-200-ə qədər sənəd qəbulu aparılmışdırsa, 1999-cu il statistikasına əsasən isə Turdada 56 yerə 350 sənəd qəbul edilmişdir. Göstərilən bu statistikaya əsasən, kitabxana-informasiya ixtisasına artan tələbi aydın şəkildə görə bilirik [5, s.5].

Tədris olunan “Kitabşünaslıq” ixtisası isə kitabxanalar, nəşriyyat və kitab mağazaları üçün kadr hazırlığını həyata keçirir. Təlim aşağıdakı istiqamətdə tədris proqramları əsasında həyata keçirilir:

1) Ünsiyyət saxlamaq bacarığı (müasir xarici dilləri və nətiqlik məharətini öyrədir);

2) Xarici amillərin idarəedilməsi (mədəni, inzibati, iqtisadi, hüquqi və texnoloji amilləri öyrədir);

3) Peşəkar metodlara yiyələnmək;

4) Layihələrin yaradılması.

Tədris proqramında, həmçinin tələbələrin təcrübə keçmələri də planlaşdırılmışdır.

“Kitabşünaslıq” ixtisası üzrə ali məktəbə daxilolma prinsipləri “Müəssisələrin sənədləşdirilməsi” ixtisası ilə oxşardır. Texnologiya institutları namizədlərdən kitablara sevgidən başqa eyni zamanda geniş dünyagörüşünə, üstün təşkilati və ünsiyyət qabiliyyətlərinə malik olmalarını da tələb edirlər. Buranı bitirən məzunlar elmi mərkəzlər, kitab mağazaları və ya nəşriyyatlarda çalışmaq imkanına malik olurlar.

DEUST diplomun alınması üçün ixtisasın təlim kursunun xüsusiyyətləri isə bir az fərqlidir. Bu kurs iki il ərzində gələcək mütəxəssislərin təhsil alması üçün nəzərdə tutulur. Lakin təhsilin təşkili bəzi fərqli xüsusiyyətə malikdir. Tələbə əvvəlcədən “Ümumi ali təhsil” – DEUG – diplomu almaq üçün “Təbiiqetmə” adlanan hər hansı bir təlim kursuna yazılmalıdır (məsələn, ictimai, humanitar və ya xarici dillər üzrə).

Fransada kitabxana-informasiya elmləri sahəsində DEUST diplomu 4 ixtisas üzrə verilir:

- Kargüzar-kitabxanaçı;
- Elmi-texniki informasiya və sənədləşmə;
- Mədəniyyət sahəsinə aid ixtisaslar;
- Kitabşünaslıq və sənədsünaslıq sahəsində olan ixtisaslar;

“Kargüzar-kitabxanaçı” ixtisası yerli ehtiyaclara və fasiləsiz təhsil prosesində mütəxəssislərin ixtisasının artırılmasına cavab vermək məqsədilə yaradılmışdı. Başlanğıcda bu ixtisas 2002-ci ildə Amyen şəhərində Pikardiya Universiteti tərəfindən mütəxəssislərin ibtidai təhsili üçün təklif edilmiş və 2002-2003-cü tədris ilində isə 30 namizəd bu ixtisas üzrə sənəd qəbulunda iştirak etmişdir. Tələbələr üçün hazırlanan tədris proqramına 750 saatdan ibarət olan 7 fənn bloku daxil edilmişdir.

- 1) Natiqlik məharəti və kommunikasiya;
- 2) Kitabxanaşünaslıq;
- 3) Kitabşünaslıq və biblioqrafiya;
- 4) İnformatika;
- 5) Texniki sənədləşmə;
- 6) Yeni informasiya texnologiyaları;
- 7) İnformasiya təşkilinin problemləri.

Hər blok ilin sonunda imtahanla yekunlaşır. Kursu bitirən məzunlar isə dövlət və özəl sektorlarda, eləcə də bələdiyyə idarələrində direktor və digər müxtəlif vəzifələrə təyin olunurlar.

Lil Katolik Universitetində tədris olunan və kitabxana və informasiya təhsili sahəsində genişmiqyaslı ixtisaslardan biri olan “Elmi-texniki informasiya və sənədsünaslıq” ixtisasına sənəd verən namizədlər şifahi danışıq və yazılı testlərdən keçdikdən sonra qəbul olunur. Birinci kursda tələbələrə öz seçimlərinə əsasən, 52 saatı mühazirə olmaqla 200 saat dərs tədris olunmaqdadır [4].

Mədəniyyət sahəsinə aid olan ixtisasların tədrisi isə Limoj Universitetində həyata keçirilirdi. Burada tələbələrə öz seçimlərinə əsasən, “Hüquq”, “İqtisadiyyat”, “İqtisadi və sosial menecment”, “Klassik və müasir filologiya”, “Xarici dillər və xarici sivilizasiyalar”, “Tarix və coğrafiya” kimi fənlər tədris edilir.

İkinci kursda isə 3 fənn blokundan ibarət tədris proqramı mövcuddur:

1. Media kitabxanası:
2. Mədəni turizm:
3. Mədəniyyət işlərinin idarə olunması.

Tədris proqramında eyni zamanda “Kitabşünaslıq”, “İndeksləşdirmə”, “Kataloqlaşdırma”, “Rəqəmsal sənəd axtarışı” kimi fənn blokları da öz əksini tapmışdır.

“Kitabşünaslıq və sənədşünaslıq” ixtisası Reyn-Vaal Tətbiqi Elmlər Universitetində təşkil olunmuş və 2 fənn blokundan ibarətdir:

1. Gənclər üçün ədəbiyyat:

2. Kitabxanalar üçün musiqi və audio materiallar.

Bu ixtisada təhsil alan tələbələr 6 istiqamət üzrə diplom almaq imkanına malikdirlər: “Müasir filologiya”, “Tarix”, “İncəsənət tarixi”, “Musiqi”, “Mədəniyyət”, “Teatr mədəniyyəti”. Burada, həmçinin “İnformasiya vasitələri”, “Kitabxanaşünaslıq”, “Ritorika”, “Xarici dil” kimi digər fənlər də tədris olunmaqdadır. Qısamüddətli təhsil zamanı tələbələr öz istəklərinə görə aşağıdakı fənləri də seçmək imkanına malikdirlər:

- Müəssisələrin sənədləşdirilməsi;
- Kitabşünaslıq;
- Sənədli kino istehsalçısı - kitabxanaçı;
- Elmi-texniki informasiya və sənədləşmə;
- Mədəniyyət sahəsinə aid ixtisaslar;
- Kitabşünaslıq və sənədləşmə sahəsində ixtisaslar.

Fransanın ixtisaslaşdırılmış institutları Sənədləşmə və Kitabxanaşünaslıq sahəsində aşağıdakı ixtisasları tədris edirlər:

- Kitabşünaslıq;
- Elmi-texniki sənədləşmə və informasiya;
- İnformasiya və kommunikasiya;
- Mədəni və milli miras;
- Multimedia və informasiya texnologiyaları.

“Kitabşünaslıq” ixtisası üzrə Qrenobl və Paris Universitetlərində də kadr hazırlanmaqdadır. Qrenobl Universitetində eyni zamanda xüsusi fənlər – “İngilis dili”, “Kitabxanaşünaslıq şəbəkəsi”, “Elektron sənədlər” və ümumi fənlər – “Nəşriyyat işi”, “Kataloqlaşdırma”, “Oxucuların qəbulu və idarə edilməsi” kimi fənlər tədris olunmaqdadır. Tələbələr, həmçinin “Uşaqlar və gənclər üçün ədəbiyyat” və “Kitabxana işi”, “Musiqi”, “Sənədləşmə”, “Elmi, texniki və iqtisadi informasiya” kimi fənləri seçmək hüququna malikdirlər.

Paris Universitetində bu ixtisas üzrə 3 ixtisaslaşma mümkündür: “Kitab”, “Nəşriyyat” və “Kitabxana işi”. 2002-ci ildə bu ixtisas üzrə bakalavr dərəcəsi almaq üçün 56, magistr dərəcəsi almaq üçün isə 40 tələbə qəbul olunmuşdur.

Lion Universitetində tədris olunan “Elmi-texniki sənədləşmə və informasiya” ixtisası sənayə sektoru üçün kitabxanaçı mütəxəssislər hazırlayır. Bu təhsil müəssisəsi yalnız ilk nəzəri təhsilə malik olan namizədləri qəbul edir. İxtisasa 2002-ci tədris ilində bakalavriat üzrə 30 tələbə və magistratura üzrə 20 tələbə qəbul olunmuşdur. Burada “Kitabxanaları idarəetmə və kataloqlaşdırma”, “İnformatika”, “Peşəkar strukturların biliyi”, “Xarici dil”, “Şifahi və yazı ritorikası” kimi fənlər tədris olunur. Bakalavr dərəcəsinə “Sənəd-

ləşmə”, “Texniki vasitələrin quraşdırılması”, “Sənədli şəbəkələr”, “Normalar və sertifikatlar”, “Xarici dil” kimi fənlər də mövcuddur.

Magistr dərəcəsi almaq üçün “Elmi əlaqə vasitələri”, “Sintetik yazının texnikası”, “Məlumat bazalarını idarəetmə”, “Müəssisədə informasiyanın dövriyyəsi”, “Elmi mədəniyyət” kimi fənlər tədris planında öz əksini tapır. Eyni zamanda hər kursda bir aydan beş aya qədər təcrübə keçmək məcburi hesab olunur.

“İnformasiya və kommunikasiya” ixtisası 1999-cu ildə Lion Universitetində yalnız bakalavr dərəcəsi almaq məqsədilə yaradılmışdır. 2000-ci tədris ilində 1-ci kursa qəbul aparılmış, həmin ildə 45 namizəddən 20-si bu ixtisasa qəbul ola bilmişdir. Universitet daha sonra tələbələrə təhsillərini davam etdirmək imkanı vermək məqsədilə magistr dərəcəsi üzrə tədris proqramı da hazırlamışdır.

Hazırda universitetdə təhsil 2 mərhələdə həyata keçirilir:

1. Ümumi ali təhsil;
2. Bakalavr təhsili.

Digər bir ixtisas olan “Mühəndislik sənədi” ixtisası ilk dəfə 1995-ci ildə Tuluza Universitetinin “Arxivşünaslıq və mediaşünaslıq” şöbəsində açılmışdır. İlk müəhazirə isə Montoban şəhərində keçirilmişdir. Burada bakalavr təhsili alan tələbələr öz seçimləri əsasında “Arxiv və inzibati sənədləşmə”, “Kitabxana fotofondunun idarə edilməsi”, “Milli fondlar”, “Musiqi fondları” kimi fənləri seçmək imkanına malikdirlər. Üç il ərzində iki xarici dil bilmək məcburi hesab olunur [2].

“Mədəni və milli miras” ixtisası Reyms şəhərindəki Trua Texnologiya Universitetində tədris olunur. Bakalavr təhsili alan tələbələr “Ritorika və kommunikasiya”, “Mədəniyyət tarixi” və “Milli irsin açılışı” kimi fənləri mənimsəyirlər. Daha sonra isə ardıcıl olaraq “Elmi metodlar və qəbullar”, “Kitabxanaların tarixi”, “Peşəkar layihələrə hazırlıq” və “Metodologiya” kimi fənlərə yiyələnirlər. 2002-ci tədris ilinin əvvəlində tələbələrin təhsillərini davam etdirmək məqsədilə magistratura səviyyəsində də təhsil verilməyə başlandı.

Hər il ümumi ali təhsil diplomu almaq üçün 3, bakalavr və magistr təhsili üçün isə 6 həftəlik təcrübə keçmək məcburi idi. İxtisası uğurla bitirən məzunlar mütəxəssis kitabxanaçı, mədəniyyət və elm mərkəzlərinin direktoru vəzifələrini icra etməklə yanaşı, eyni zamanda dövlət və özəl sektorlarda asanlıqla iş tapmaq imkanına malik ola bilirlər.

2001-ci ildə yaradılan “Multimedia və informasiya texnologiyası” ixtisası 2 istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirirdi:

- Multimedia məhsulları və xidməti;
- İnformasiya sistemi.

İlk ixtisaslaşma təlimi Monpelye şəhərində, ikincisi isə Bezansonda keçirilmişdir. Məzunlar baş redaktor, internet şəbəkələrində mütəxəssis, arxiv və multimedia mərkəzlərində idarəçi kimi fəaliyyət göstərmək imkanına malikdirlər. Tələbələr bu ixtisasa daxil olmaq üçün hər hansı bir humanitar universitet və institutu bitirməli, yaxud da elm və texnika, filologiya və xarici dillər, iqtisadiyyat və idarəçilik sahəsi ilə əlaqəli bir şəxs olmaq məcburiyyətindədirlər.

“Kommunikasiya”, “İnformatika”, “Multimedia”, “İdarəetmə və planlaşdırma”, “Müəssisənin xarici və daxili mühiti”, “Xarici dillər və xarici sivilizasiyalar” kimi fənlər tədris olunmaqla yanaşı, birinci kursda qısa aylıq şəkildə, ikinci kursda isə 6 aylıq təcrübə keçirilirdi.

“Bioloji informasiyanın qəbulu və emalı” ixtisası isə Kayenna şəhərində yerləşən universitetdə tədris olunur. İxtisasın məqsədi tələbələrə biologiya-farmakologiya və informasiyanın emalı sahəsində iqiqat səlahiyyət verməkdən ibarətdir.

Burada 8 fənn tədris olunmaqdadır: “Hüceyrə və molekulyar biologiya”, “Struktur və metabolizm biokimyası”, “Ümumi fiziologiya”, “Bioüzvü kimya”, “Enzimologiya”, “Riyaziyyat”, “Fizika və biofizika”, “Statistika”.

İki il ərzində tələbələr beş modul üzrə hazırlıq keçir:

1. Biokimya, hüceyrə biologiyası, farmakologiya, hüceyrə toksikologiyası, əczaçılıq;

2. İnformatika və biofizika;

3. Bioriyaziyyat və biostatistika;

4. Şəkillərin emalı;

5. Əsəb sistemi haqqında elm.

Təhsil müddətində 200 saat ingilis dilində mühazirə tədris olunmaqla yanaşı, 5 ya da 6 aylıq təcrübə də keçirilməsi məcburi hesab olunur.

Yuxarı Alzas Universitetində isə “Elmi tərcümə və sənədləşmə” ixtisası tədris olunmaqdadır. Tədris prosesi ingilis-alman, ya da ingilis-İspan dillərində aparılır və texniki fənlər üstünlük təşkil edir (riyaziyyat, fizika, kimya, informatika, biologiya).

Göründüyü kimi, Fransada kitabxana-informasiya təhsili istər yaranma prosesi, istərsə də inkişaf xüsusiyyətlərinə görə digər dünya ölkələrindən əsaslı şəkildə fərqlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Larsen, J. A survey of Library & Information Science schools in Europe // European Curriculum Reflections on Library and Information Science Education, – Copenhagen: Royal School of Library and Information Science, – 2005, – p. 232-242.
2. Borrego, A. LIS education in Europe // III International Seminar on LIS Education and Research, – 2015.

3. Fayet-Scribe, S. Histoire de la documentation en France: culture, science et technologie de l'information (1895-1937) / S.Fayet-Scribe. – Paris: CNRS editions, – 2000.
4. Larsen, J. A survey of Library & Information Science schools in Europe // European Curriculum Reflections on Library and Information Science Education, – Copenhagen: Royal School of Library and Information Science, – 2005, – p. 232-242.
5. İbekwe-SanJuan, F. Information science in France. Emergence, Evolution and Perspectives. In // Library and Information Science Trends in Europe. Emerald Library and Information science book series, – 2011, – p. 1-17.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО БИБЛИОТЕЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВО ФРАНЦИИ

Н.З.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Образовательные программы, проводимые на библиотечных факультетах, меняются и развиваются в соответствии с современными условиями. В статье широко рассмотрены перспективы развития высшего библиотечного образования во Франции, исследована учебная программа библиотечных факультетов, а также будущие цели этих факультетов.

Ключевые слова: библиотечное образование, библиотечные курсы, специализация, уроки

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER LIBRARIANSHIP EDUCATION IN FRANCE

N.Z.HUSEYNOVA

SUMMARY

Educational programs conducted in library faculties are changing and developing according to today's conditions. In the article, the prospects for the development of higher librarianship education in France were widely studied, the curriculum of the librarianship faculties was investigated, and the future goals of these faculties were discussed.

Keywords: Librarianship education, librarianship courses, speciality, lessons

İQTİSADİYYAT**UOT 007.574.33.31****AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ KARBON EMİSSİYALARININ
(CO₂) SAĞLAMLIĞA BƏZİ TƏSİRLƏRİ HAQQINDA**

Z.Y.SHABIYEVA (Cavanşirova)
Bakı Dövlət Universiteti
shabiyeva.zuleyxa@gmail.com

Məqalədə karbon emissiyalarının sağlamlığa təsiri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə bu sahədə olan tədqiqat işlərinə baxılmış, təhlil edilmiş, 1974-2022-ci illəri əhatə edən məlumatlar dünya bankının rəsmi veb saytından əldə edilmiş, bu dəyişənlərin təsviri statistika-sının ekonometrik təhlili aparılmış, Azərbaycan timsalında karbon emissiyalarının insan sağlamlığına təsiri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: karbon emissiyası, təsviri statistika, ekonometrik təhlil, su qıtlığı, infrastruktur dəyişikliyi, insan sağlamlığı

GİRİŞ

Atmosferə buraxılan karbon emissiyaları (və ya karbon dioksidi emissiyaları) atmosferə buraxılan karbon dioksid (CO₂) miqdarıdır. Bu qazlar gü-nəşdən gələn enerjinin bir qismini udaraq, yer səthində temperaturun artmasına səbəb olur. Bu hadisə "istixana effekti" olaraq bilinir və iqlim dəyişikli-yinin əsas səbəblərindən biridir. İqlim dəyişikliyi temperaturun artması, buzlaqların əriməsi və dəniz səviyyəsinin dəyişməsi kimi təsirlərə səbəb ola bilər. Bu emissiyalar əsasən kömür, neft və təbii qaz kimi fosil yanacaqlarının yanması nəticəsində yaranır. Bunlar qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə əsas səbəblərindən biridir. İqlim dəyişikliyinə iqtisadi təsirləri çox genişdir. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, iqlim dəyişikliyi aqrar məhsuldarlığın azalmasına, su qıtlığına və enerji tələbinin artmasına səbəb olur. Bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida təhlükəsizliyi və iqtisadi sabitlik üçün ciddi nəticələrə yol açır. Əlavə olaraq, ekstremal hava hadisələri nəticəsində infrastruktur zədələnməsi və təmir xərcləri də iqtisadi yükü artırır. Karbon emissiyalarının əsas səbəbləri enerji istehsalı, nəqliyyat, sənaye prosesləri, kənd təsərrüfatı, meşələrin kəsilməsi və s.-dir. Karbon emissiyalarının insan

həyatı üzərindəki təsiri müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif ölkələrdə araşdırılmışdır. Bunlardan birində, 1990-cı ildən 2017-ci ilə qədər 68 aşağı və orta gəlirli ölkədə CO₂ emissiyalarının həyat gözləmə müddətinə təsiri araşdırılmışdır. Nəticələr göstərdi ki, inkişaf edən ölkələrdə emissiyalar həyat gözləmə müddətinə mənfi təsir göstərərək, inkişaf etmiş ölkələrdə isə müsbət təsir göstərir. Araşdırma CO₂ emissiyalarının azaldılması və bərpa olunan enerjiyə keçidin vacibliyini vurğulayır. Araşdırmanın məhdudiyətləri arasında COVID-19 məlumatlarının daxil edilməməsi və bəzi inkişaf etmiş analiz metodlarının istifadə olunmaması qeyd edilir. Gələcək tədqiqatlarda daha müasir texnikaların və daha böyük verilənlər bazasının istifadə edilməsi tövsiyə olunur (Mahalik, M, 2022). Başqa bir araşdırmada 1980-ci ildən 2016-cı ilə qədər Nigeriyada karbon emissiyalarının həyat gözləmə müddətinə təsirini araşdırmışlar. Nəticələr göstərir ki, karbon dioksidi emissiyaları həyat gözləmə müddətini azaldır və fosil yanacaq istehlakı da mənfi təsir göstərir. Elektrik istehlakının müsbət təsiri müəyyən edilmişdir. Araşdırma, Nigeriyada davamlı enerji istifadəsi və səhiyyə xərclərinin artırılmasının vacibliyini vurğulayır (Osabohien, R, 2021). 1997-ci ildən 2021-ci ilə qədər Malayziyada səhiyyə xərcləri, ÜDM, CO₂ emissiyaları və həyat gözləmə müddəti arasındakı uzun və qısa müddətli əlaqələri araşdırmışlar. Nəticələr göstərir ki, uzun müddətdə müstəqil dəyişənlər həyat gözləmə müddətinə əhəmiyyətli təsir göstərmir, lakin qısa müddətdə səhiyyə xərcləri və CO₂ emissiyaları əhəmiyyətli təsir göstərir. Gələcək tədqiqatlar üçün digər ölkələrlə müqayisələr aparılması və bərpa olunan enerji texnologiyalarına daha çox diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur (Redzwan, N. və digərləri, 2024). Bu araşdırmalarda karbon emissiyalarının həyat gözləmə müddətinə təsiri müxtəlif ölkələr üçün göstərilmişdir. Lakin bu təsir Azərbaycan üçün xüsusi olaraq araşdırılmamışdır. Bu məqalədə bizim əsas motivasiyamız Azərbaycan üçün karbon emissiyalarının həyat gözləmə müddətinə təsirini araşdırmaqdır.

METODOLOGİYA

Tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, dəyişənlərin stasionarlığı KSS (2003), Sollis (2009) və Kruse (2011) kimi qeyri-xətti vahid kök testləri ilə təhlil edilmişdir. Dəyişənlərin I(1) seriyası olduğu üçün bu dəyişənlər arasında kointeqrasiyanın mövcudluğunu araşdırmaq üçün Johansen (1988) metodu tətbiq edilmişdir, lakin dəyişənlərdə müşahidə olunan kəsilmələr səbəbindən bu metod üstünlük təşkil etməmişdir. Gregory-Hansen (1996) Johansen (1988)-i öz tədqiqatında kəsilmələri nəzərə almadığına görə tənqid edilmiş, Hatemi-J (2008) isə Gregory-Hansen (1996)-nı yalnız bir kəsilməni nəzərə aldığı üçün tənqid edilərək, öz tədqiqatını iki kəsilmə mövcudluğu altında kointeqrasiyanın mövcudluğunu araşdırmaq

üçün tərtib etmişdir. Maki (2012) çoxsaylı kəsilmələr şəraitində kointeqrasiyanın mövcudluğunu nəzərə alan test hazırlamışdır. Bu testlər kəsilmələri nəzərə alsa da, ümumiyyətlə, dəyişənlər arasında qısa və uzunmüddətli dinamikaların eyni zamanda təhlil edilməsinə imkan vermir. Pesaran (2001) həm qısa, həm də uzunmüddətli dinamikaların eyni zamanda təhlilinə imkan verən, lakin dəyişənlərdə kəsilmə mövcudluğu şəraitində kointeqrasiyanı nəzərə almayan ARDL metodunu təklif etmişdir. Bununla yanaşı, McNown (2018) tərəfindən inkişaf etdirilən Bootstrapping ARDL metodu və Sam (2019) tərəfindən inkişaf etdirilən A-ARDL metodu, dəyişənlərdə bir və ya bir neçə kəsilmənin olduğu fərziyyəsi altında həm qısa, həm də uzunmüddətli dinamikaları araşdıran kointeqrasiya testləridir. Bu nəzəri çərçivəyə əsaslanaraq, təhlildə kəsilmələrin olduğu fərziyyəsi altında dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğunu və qısa, uzunmüddətli dinamikaları əldə etmək üçün A-ARDL metodu üstünlük təşkil etmişdir. CO₂-nin LEX üzərindəki uzunmüddətli təsirləri Tam-Tənzimlənmiş Adi Ən Kiçik Kvadratlar (FMOLS) və Kointeqrasiya Edilmiş Kanonikal Reqrəssiya (CCR) metodları ilə qiymətləndirilmişdir. Dəyişənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsi isə Nazlıoğlu (2016) tərəfindən inkişaf etdirilən Fourier-Toda-Yamamoto səbəbiyyət testi ilə təhlil edilmişdir. Bu testin Granger (1969) və Toda-Yamamoto (1995) səbəbiyyət testlərindən əsas fərqi hamar və kəskin kəsilmələri nəzərə ala bilməsidir.

MƏLUMATLAR VƏ MODEL

Bu tədqiqatda istifadə olunan məlumatlar 1974-2022-ci illəri əhatə edir və məlumatlar Dünya Bankının rəsmi veb-saytından əldə edilmişdir. Dəyişənlərin təsviri və ölçü vahidi haqqında məlumatlar cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1

Dəyişənlərin təsviri				
<i>Symbol</i>	<i>Variables</i>	<i>Unit</i>	<i>Period</i>	<i>Source</i>
CO ₂	Carbon Emissions	Kilo ton(kt)	1974-2022	Our World in Data (2024)
LEXP	Life Expectation	Year		World Bank (2024)

Bu dəyişənlərin təsviri statistikasını ekonometrik təhlil aparılmadan əvvəl cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2-də verilən məlumatlara əsasən, təhlil edilən dövrdə adambaşına düşən orta karbon emissiyası 5 kt, orta ömür uzunluğu isə 65.38 il təşkil edir. Karbon emissiyasının və ömür uzunluğunun minimum və maksimum dəyərləri müvafiq olaraq 2.98 və 7.58 kt, 60.2 və 73.48 ildir.

Dəyişənlərin sküvnes (əyrilik) və kurtosis (piklik) dəyərlərini araşdırarkən, sküvnes dəyərlərinin müsbət olduğu üçün dəyişənlərin dəyərlərinin sağa əyilən bir paylanmaya malik olduğunu, kurtosis dəyərlərinin isə 3-dən kiçik olduğu üçün platikurtik (düz paylanmaya yaxın) bir paylanmaya malik olduğunu söyləmək mümkündür.

Dəyişmə əmsallarını təhlil edərək, CO₂ dəyişəninə təhlil edilən dövrdə daha çox variasiyaya məruz qaldığını demək olar. Jarque-Bera test statistikasından və əlaqəli ehtimal dəyərinə əsasən, 5% əhəmiyyət səviyyəsində, CO₂ dəyişəni normal paylanmaya uyğun gəlmir, lakin LEX dəyişəni normal paylanmaya uyğundur.

Dəyişənlər arasında əlaqənin istiqamətini və gücünü öyrənmək üçün hesablanmış başqa bir təsviri statistika isə korrelyasiya əmsalidir.

Cədvəl 2

Təsviri statistika		
	CO ₂	LEX
Mean	5.0013	65.384
Median	3.9393	63.561
Maximum	7.5785	73.488
Minimum	2.9824	60.228
Std. Dev.	1.6857	4.2406
Coef. Var	0.3371	0.0649
Skewness	0.3259	0.4664
Kurtosis	1.2354	1.7454
Jarque-Bera	7.2245	4.9897
Probability	0.0269	0.0825
Observations	49	49

1% əhəmiyyət səviyyəsini nəzərə alaraq, hər iki dəyişən normal paylanmaya uyğun gəldiyi üçün dəyişənlər arasındakı korrelyasiya əmsalı Pearson metodu ilə hesablanmış və nəticələr cədvəl 3-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3

Korrelyasiya matrisi		
	CO ₂	LIFEXP
CO ₂	1	-0.8102
LIFEXP	-0.8102	1

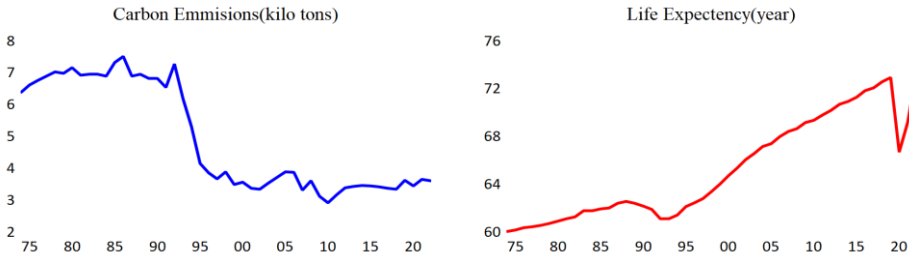
Cədvəl 3-də təqdim olunan məlumatlardan gözləniləndiyi kimi CO₂ ilə LEX arasında mənfi və güclü bir əlaqə mövcuddur.

Başqa sözlə, karbon emissiyasının miqdarı artdıqca ömür uzunluğu azalır. Təsviri statistika dəyişənlər haqqında ümumi məlumat versə də, onların zamanla dinamikasını əks etdirməkdə çox uğurlu deyil. Dəyişənlərin zamanla

dinamikasını müəyyən etmək üçün onların zaman qrafikləri çəkilmiş və şəkil 1-də təqdim edilmişdir.

1975-ci ildən 1990-cı illərin ortalarına qədər CO₂-də ümumi artım trendi müşahidə olunur. 1990-cı illərin ortalarından sonra isə qəfil və əhəmiyyətli bir azalma baş verir və bu eniş təxminən 2000-ci illərin ortalarına qədər davam edir. Daha sonra emissiya səviyyələri nisbətən daha sabitləşmiş və kiçik dalğalanmalarla üfüqi bir xətt üzrə davam etmişdir. Ümumilikdə, bu trend qeyri-xətti xarakter daşıyır. 1975-1990-cı illər arasında müsbət xətti trend izlədiyi halda, 1990-cı ildən sonra mənfi trend (azalma) göstərir. Bu azalma qəfil və kəskin olduğu üçün eksponensial eniş trendinə daha çox bənzəyir.

1975-ci ildən etibarən LEX-də davamlı artım trendi müşahidə olunur. Xüsusilə 2000-ci illərdən sonra bu artım sürətlənmiş kimi görünür.

Şəkil 1. Dəyişənlərin qrafikləri

Lakin 2020-ci ildəki COVID-19 pandemiyası səbəbindən çox gənc yaşda ölənlərin artması, qəfil bir enişə səbəb oldu və sonra sürətlə yenidən artdı. Buna görə də LEX qrafikindəki artım, xətti artımdan daha çox eksponensial artım kimi görünür.

Qrafiklərdən görünür ki, hər iki dəyişən bir trendə malikdir. Dəyişənlərin trendə malik olması, onların qeyri-stasionar olmasına dair bir fikir irəli sürməyə imkan verir. Lakin zaman seriyası analizində, dəyişənlərin stasionarlıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün qrafiklərdən daha çox analitik testlərə üstünlük verilir. Hər iki dəyişənin seriya qrafiklərindən görüldüyü kimi eksponensial trendə sahib olduğunu nəzərə alaraq, seriyanın stasionarlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün KSS (2003), Sollis (2009) və Kruse (2011) testləri, test tənliklərində eksponensial funksiyalardan istifadə edilərək tətbiq edilmişdir. Testlərin tətbiqi nəticəsində əldə olunan nəticələr cədvəl 4-də təqdim olunub.

Cədvəl 4-də təqdim olunan nəticələrə əsasən, hər iki dəyişən də sabitlik tənliklərində qeyri-stasionar seriyadır.

Hər iki dəyişən üçün hesablanmış test statistikalarının müvafiq vahid kök testlərinin kritik dəyərlərindən kiçik olması səbəbindən, seriyaların vahid kök ehtiva etdiyini bildirən sıfır hipotezi rədd edilə bilməz. Başqa sözlə, sabitlik tənliyi ilə, hər iki dəyişən I(1) seriyalarındadır. Sabitlik tənliyi və trendə baxıldığında, KSS (2003) və Kruse (2011) testlərinə görə hesablanmış test statistikaları müvafiq kritik dəyərlərdən böyük deyil. Lakin Sollis (2009) testinə görə hesablanmış test statistikasını müvafiq kritik dəyərdən böyükdür. Bu nəticələri nəzərə alaraq, hər iki dəyişənin səviyyə üzrə qeyri-stasionar olduğu qənaətinə gəlmək olar. Nəhayət, həm sabitlik tənliyi ilə, həm də sabitlik tənliyi və trendlə, CO₂ və LEX dəyişənlərinin səviyyə dəyərləri üçün qeyri-stasionar və ya I(1) seriyalar olduğu nəticəsinə gəlinir.

Cədvəl 4

Vahid kök nəticələri

Variables	KSS(2003)		Sollis(2009)		Kruse(2011)		Results
	Constant						
	Test stat	Lag	Test stat	Lag	Test stat	Lag	
LnCO2	-1.8078	0	0.8942	0	1.7160	0	I(1)
LnLEXP	-1.2919	0	2.0635	0	3.5945	0	I(1)
Constant&Trend							
LnCO2	-2.1243	0	2.2843	0	4.4652	0	I(1)
LnLEXP	-2.6996	0	6.0989*	0	9.6937	0	I(1)

Metodologiya bölməsində verilən ətraflı nəzəri çərçivəyə əsaslanaraq, dəyişənlər arasında kointeqrasiya mövcudluğunun təhlili A-ARDL metodu ilə həyata keçirilmişdir. Beləliklə, aşağıdakı modelə əsaslanaraq A-ARDL metodu istifadə edilmişdir.

$$LnLEX_t = f(LnCO_2) \quad (1)$$

(1)tənliyinin A-ARDL metodu ilə qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə olunan nəticələr cədvəl 5-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 5

A-ARDL kointeqrasiya nəticələri

Model	ARDL order	Break Time	F _{OVERALL}	t _{Dependent}	F _{INDEPENDENT}	Results	
Case III	3,4	2020	30.584***	-4.3867*	57.486***	Cointegration	
Critical Values	Peseran et al. (2001)		Narayan (2005)		Sam et al. (2019)		
	Lower	Upper	Lower	Upper	Lower	Upper	
	1%	4.29	5.61	5.33	7.06	4.60	4.72
	5%	3.23	4.35	3.71	5.02	2.96	5.14
10%	2.72	3.77	3.01	4.15	2.30	4.11	

***, **, * göstəriciləri, sıfır hipotezinin müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% əhəmiyyət səviyyələrində rədd edildiyini göstərir.

Cədvəl 5, ARDL metodunun sabitlik və trendə daxil edilməsi ilə nəticələnən beş tənlikdən sabitliyi əhatə edən Case III-ün ən üstün tənlik olduğunu göstərir. Bu tənlik üçün ən uyğun model sırası ARDL(3,4) olaraq müəyyən edilmişdir. Şəkil 1-ə əsasən, 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası səbəbindən bir fasilə baş vermişdir. Bu fasilə tarixi modeldə bir dummy dəyişən kimi nəzərə alınaraq təxmin edilmişdir. Estimasiya nəticəsində əldə olunan Foverall, tdependent və Findependent test statistikalarının müvafiq kritik dəyərlərdən müsbət və mənfi olaraq daha böyük olması səbəbindən, dəyişənlər arasında kointeqrasiya olmadığına dair sıfır hipotezi rədd edilir. Yəni dəyişənlər arasında kointeqrasiya mövcuddur.

A-ARDL(3,4) modelinin qiymətləndirilməsindən sonra, modelin müvafiq diaqnostik testləri yerinə yetirilmişdir və nəticələr cədvəl 6-da təqdim olunmuşdur. Cədvəl 6-da verilən nəticələrin təhlili göstərir ki, səhvlər avtokorrelyasiya və heteroskedastiklikdən azaddır və onlar normal paylanmışdır. R-R test nəticələrinə əsasən, modelin funksional formasında heç bir problem yoxdur. Həmçinin CUSUM və CUSUMSQ qrafikləri göstərir ki, modelin parametrlərində zamanla heç bir dəyişiklik olmamışdır.

Cədvəl 6

A-ARDL diaqnostikası

R^2	F -statistics	JB	$BG-LM$	$White$	$R-R$
0.997.	1639.8***	0.3132(0.8550)	1.3246(0.2835)	1.4347(0.2074)	0.2035(0.8400)

Parametres Stability Tests	
CUSUM	CUSUM SQ
6	1.6
4	1.4
2	1.2
0	1.0
-2	0.8
-4	0.6
-6	0.4
	0.2
	0.0

2021

— CUSUM — 5% Sign

2021

— CUSUM of Squares —

JB; Jarque-Bera normal paylanma testi, **BG-LM**; Breusch Godfrey LM avtokorrelyasiya testi, **White-heteroskedastiklik testi**; **R-R**; Ramsey-Reset, spesifikasiya testinə aiddir.

CO₂-nin LEX üzərindəki uzunmüddətli təsirləri CCR və FMOLS metodları ilə qiymətləndirilmişdir və nəticələr cədvəl 7-də təqdim olunmuşdur.

Uzunmüddətli təxminlər

Variabls	CCR	FMOLS
Constant	4.2430***	4.2443***
LCO2	-0.1577***	-0.1538***
COVID19	-0.1129*	-0.1108*
R ²	0.6275	0.6261
SER	0.0388	0.0389

Cədvəl 7-də təqdim olunan nəticələrə görə, CCR və FMOLS nəticələri olduqca oxşardır. CO₂ 1% artdığı halda, LEX orta hesabla 0.15% azalmışdır. COVID-19 səbəbindən Azərbaycanda orta ömür uzunluğu orta hesabla 0.11% azalmışdır. Modelin tam logaritmik model olduğu nəzərə alınarsa, sabit əmsalla hesablanmış orta ömür uzunluğu təxminən 67.45 il (econstant = 2.74.24=67.45) olaraq müəyyən edilmişdir. Cədvəl 2-də təqdim olunan deskriptiv statistikada orta ömür uzunluğu 65.38 il olduğu ilə müqayisə edildikdə, CCR və FMOLS metodları ilə əldə olunan dəyərlərin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmədiyini anlaşıdır.

Cədvəl 8-də verilən səbəb-nəticə analizi nəticələri göstərir ki, CO₂ LEX dəyişəninin səbəbidir. Lakin LEX CO₂-nin səbəbi deyil.

Səbəb-nəticə testin nəticələri

Causality Direction	Test statistics	k	lag	Results
CO ₂ →LEX	16.566***	1	2	H ₀ Reject
LEX→CO ₂	3.5904	1	2	H ₀ Don't Reject

***, sıfır hipotezinin 1% əhəmiyyət səviyyəsində rədd edildiyini göstərir.

NƏTİCƏLƏR

1974-2022 dövrünü əhatə edən məlumatlarla aparılan analizlərə əsasən, CO₂ və LEX dəyişənləri səviyyə dəyərlərində qeyri-sabit və ya I(1) seriyalar olaraq müəyyən edilmişdir. Bu dəyişənlər arasında əlaqə uzunmüddətli əlaqənin mövcudluğu A-ARDL metodu ilə müəyyən edilmişdir. CCR və FMOLS metodları ilə hesablanan uzunmüddətli təsirlər göstərir ki, CO₂-nin 1% artması, LEX-də orta hesabla 0.15% azalmaya səbəb olur. FTY metodu ilə aparılan səbəb-nəticə testi göstərir ki, CO₂ LEX-in səbəbidir, lakin əksinə vəziyyət doğru deyil. Bu araşdırma, Azərbaycanın CO₂ (karbon dioksid) emissiyaları ilə həyat gözləntisi (LEX) arasındakı əlaqəni dərinliklə təhlil etmişdir. A-ARDL metodu ilə aparılan təhlil, dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcud olduğunu göstərdi. CCR və FMOLS metodları ilə hesablanan uzunmüddətli əmsallar, CO₂ emissiyalarının 1%-lik artımının həyat gözlən-

tisini 0.15% azaldığını göstərdi. Bu tapıntı, ətraf mühitin pisləşməsinin ictimai sağlamlıq üzərində mənfi təsirlərə sahib olduğunu açıq şəkildə göstərir. FTY metodu ilə aparılan səbəb-nəticə analizi, CO₂ emissiyalarının həyat gözləntisinə tək istiqamətli səbəbiyyətə sahib olduğunu, lakin həyat gözləntisinin CO₂ emissiyalarına heç bir təsir göstərmədiyini göstərdi. Əldə olunan nəticələr Mahalik (2022), Osabohien (2021), Rjoub (2021) və Rahman (2022) kimi ədəbiyyatdakı digər tədqiqatlarla uyğundur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ətraf mühit siyasətləri nə qədər əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.
2. Hasnawati, S., Usman, M., Elfaki, F. A., Faisal, A., & Russel, E. (2024). Modeling the Relationship between Life Expectancy, Population Growth, Carbon Dioxide Emission, and GDP Growth in Indonesia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(4), 484-500.
3. Kapetanios, G., Shin, Y., & Snell, A. (2003). Testing for a unit root in the nonlinear STAR framework. *Journal of econometrics*, 112(2), 359-379.
4. Kruse, R. (2011). A new unit root test against ESTAR based on a class of modified statistics. *Statistical Papers*, 52, 71-85.
5. Mahalik, M. K., Le, T. H., Le, H. C., & Mallick, H. (2022). How do sources of carbon dioxide emissions affect life expectancy? Insights from 68 developing and emerging economies. *World Development Sustainability*, 1, 100003.
6. Osabohien, R., Aderemi, T. A., Akindele, D. B., & Jolayemi, L. B. (2021). Carbon emissions and life expectancy in Nigeria. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(1), 497-501.
7. Rahman, M. M., Rana, R., & Khanam, R. (2022). Determinants of life expectancy in most polluted countries: Exploring the effect of environmental degradation. *PLoS one*, 17(1), e0262802.
8. Redzwan, N., & Ramli, R. (2024). Carbon Emissions, Health Expenditure, and Economic Effects on Life Expectancy in Malaysia. *World*, 5(3), 588-602.
9. Rjoub, H., Odugbesan, J. A., Adebayo, T. S., & Wong, W. K. (2021). Investigating the causal relationships among carbon emissions, economic growth, and life expectancy in Turkey: evidence from time and frequency domain causality techniques. *Sustainability*, 13(5), 2924.
10. Sam, C. Y., McNown, R., & Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130-141.
11. Sollis, R. (2009). A simple unit root test against asymmetric STAR nonlinearity with an application to real exchange rates in Nordic countries. *Economic modelling*, 26(1), 118-125.

О НЕКОТОРЫХ ПОСЛЕДСТВИЯХ ВЫБРОСОВ УГЛЕКИСЛОГО ГАЗА (CO₂) НА ЗДОРОВЬЕ НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

З.Я.ШАБИЕВА (Джаванширова)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние выбросов углекислого газа на здоровье. С этой целью были рассмотрены и проанализированы исследовательские работы в этой области, получены данные за 1974-2022 годы с официального сайта Всемирного банка, проведен эконометрический анализ описательной статистики этих переменных, а также влияние выбросы углекислого газа на здоровье человека изучались на примере Азербайджана.

Ключевые слова: выбросы углерода, описательная статистика, эконометрический анализ, дефицит воды, изменение инфраструктуры, здоровье человека.

ABOUT SOME EFFECTS OF CARBON EMISSIONS (CO₂) ON HEALTH IN THE CASE OF AZERBAIJAN

Z.Ya.SHABIYEVA (Cavanshirova)

SUMMARY

The article examines the effect of carbon emissions on health. For this purpose, the research works in this field were reviewed and analyzed, data covering the years 1974-2022 were obtained from the official website of the World Bank, an econometric analysis of the descriptive statistics of these variables was conducted, and the effect of carbon emissions on human health was studied in the case of Azerbaijan.

Keywords: carbon emission, descriptive statistics, econometric analysis, water scarcity, infrastructure change, human health

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Səmədova Ş.T.**

Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəlləsində preyardisiya:
olmaq və ya olmamaq?5

Nəbiyev E.Q.

Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər qədim Şərq ölkələrində siyasi axtarış,
kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin növləri kimi..... 19

Mehdiyev N.H., Qıbləliyeva A.E.

Gender bərabərliyi kontekstində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin
bəzi hüquqi aspektləri45

Qələndərli S.H.

İnsan alveri cinayəti ilə mübarizənin əsas hüquqi aspektləri57

Qədimov V.A.

Hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin sistemində hərbi xidmət əleyhinə
olan cinayətlərin tövsifi xüsusiyyətləri 76

Səlimova L.K.

1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”nın
tanınması problemləri93

Nağıyeva A.C.

Azlaşlılara və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı törədilmiş seksual
xarakterli cinayətlərin problemləri 103

Həsənli N.M.

Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə
görə işçinin işgötürənə vurduğu ziyanın ödənilməsi qaydasının hüquqi
tənzimlənməsi..... 111

POLİTOLOGİYA**Abbasova G.Ə.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində geosiyasi amil..... 121

Əsgərova Z.Q.

Qabaqcıl ölkələrdə və Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişaf tarixi 129

PEDAQOGİKA

Hüseynova N.Z.

Fransada ali kitabxanaçılıq təhsilinin inkişaf xüsusiyyətləri..... 142

İQTİSADİYYAT

Şabiyeva (Cavanşirova) Z.Y.

Azərbaycan nümunəsində karbon emissiyalarının (CO₂) sağlamlığa bəzi təsirləri haqqında..... 150

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Самедова Ш.Т.
Преюдиция в УК Азербайджанской Республики: быть или не быть?5

Набиев Э.К.
Политический розыск, разведка и контрразведка как виды оперативно-розыскной деятельности в древнем Азербайджане, а также в странах древнего Востока..... 19

Мехтиев Н.Г., Киблалиева А.Э.
Некоторые правовые аспекты обеспечения экологической безопасности в контексте гендерного равенства45

Каландарли С.Г.
Основные правовые аспекты борьбы с преступлениями в сфере торговли людьми57

Гадимов В.А.
Особенности квалификации преступлений против военной службы в системе преступлений бездействия 76

Салимова Л.К.
Проблемы признания предполагаемого «геноцида армян», произошедшего в Турции в 1915 году 93

Нагиева А.Дж.
Проблемы сексуальных преступлений, совершаемых против малолетних и несовершеннолетних детей и несовершеннолетних 103

Гасанли Н.М.
Правовое регулирование порядка возмещения вреда, причиненного работником работодателю в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики и Российской Федерации 111

ПОЛИТОЛОГИЯ

Аббасова Г.А.
Геополитический фактор во внешней политике Азербайджанской Демократической Республики 121

Асгарова З.К.
История развития государственной службы в ведущих странах и Азербайджане (обеспечение прав и свобод граждан) 129

ПЕДАГОГИКА

Гусейнова Н.З.

Особенности развития высшего библиотечного образования

во Франции 142

ЭКОНОМИКА

Шабиева З.Я. (Джаванширова)

О некоторых последствиях выбросов углекислого газа (CO₂)

на здоровье на примере Азербайджана 150

CONTENTS

LAW

Samadova Sh.T.

Prejudice in criminal code of Republic of Azerbaijan: to be or not to be?5

Nabiyev E.Q.

As types of political search, intelligence, and intelligence operational-search activities in ancient Azerbaijan, as well as in other ancient Eastern countries..... 19

Mekhdiyev N.H., Qiblaliyeva A.E.

Some legal aspects of ensuring environmental security in the context of gender equality45

Kalandarli S.G.

The main legal aspects of combating crimes in the field of human trafficking.....57

Gadimov V.A.

Characteristics of qualification of crimes against military service in the system of crimes of omission..... 76

Salimova L.K.

The problems of recognition of the alleged "armenian genocide" that took place in Turkey in 1915.....93

Nagiyeva A.J.

Problems of sexual crimes committed against young and minor children..... 103

Hasanli N.M.

Legal regulation of the procedure for compensation of harm caused by an employee to an employer in accordance with the legislation of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation 111

POLITOLOGY

Abbasova G.A.

Geopolitical factor in the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic..... 121

Asgarova Z.Q.

History of civil service development in leading countries and Azerbaijan (providing citizens' rights and freedoms)..... 129

PEDAGOGY

Huseynova N.Z.

Features of the development of higher librarianship education in France 142

ECONOMY

Shabiyeva (Cavanshirova) Z.Ya.

About some effects of carbon emissions (CO₂) on health
in the case of Azerbaijan..... 150

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 10.11.2024

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 10,5 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evinə çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az